

Bevolkingstrends

***Statistisch kwartaalblad over de
demografie van Nederland***

Jaargang 52 – 4e kwartaal 2004

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
—	= nihil
—	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2003–2004	= 2003 tot en met 2004
2003/2004	= het gemiddelde over de jaren 2003 tot en met 2004
2003/'04	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2003 en eindigend in 2004
1993/'94–2003/'04	= boekjaar enzovoort, 1993/'94 tot en met 2003/'04

In geval van afronding kan het voorkomen dat de som van de aantallen afwijkt van het totaal.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
2273 XZ Voorburg

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Facilitair Bedrijf

Druk

OBT bv, Den Haag

Ontwerp omslag

WAT Ontwerpers, Utrecht

Inlichtingen

Tel.: 0900 0227 (€ 0,50 p/m)
Fax: (045) 570 62 68
E-mail: infoservice@cbs.nl

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl

Internet

www.cbs.nl

© Centraal Bureau voor de Statistiek
Voorburg/Heerlen, 2004.
Bronvermelding is verplicht.
Vereenvoudiging voor eigen gebruik
of intern gebruik is toegestaan.

Abonnementsprijs: € 46,50
Prijs per los nummer: € 12,80
Prijzen zijn inclusief administratie-
en verzendkosten
Kengetal: B-15
ISSN 1571-0998
CBS-productnummer: 0360604040

Centraal Bureau voor de Statistiek

Inhoud

Rubrieken

Actuele bevolkingstrends	4
Korte berichten	5
Rangen en standen	7
Nederland in kaart	8
Nederland en Europa	9
Toen en nu	10
Wijken en buurten	11
Demografie in het nieuws	12
Mededelingen	13

Artikelen

Seizoensfluctuaties in geboorten: veranderende patronen door planning?	14
Analyse van doodsoorzaken op basis van overlevingstafeltechnieken, 1970–2003	23
Dodelijke ongevallen in de privésfeer	37
Helpt Nederlandse emigranten keert weer terug	43
Trends in samenwonen en trouwen	46
Het gezinsdal: verandering van koopkracht na het krijgen van kinderen	61
De Virtuele Volkstelling 2001: gezin en werk	68
Allochtonen aan het werk	75
Financiële gevolgen van echtscheiding op de lange termijn	85
Bevolkingaantal instellingen en tehuizen daalt verder	90
Respons van eerste generatie allochtonen in het POLS	92

Tabellen

Maand-, kwartaal- en jaarcijfers	98
----------------------------------	----

Technische toelichting en verklaring van termen	99
--	----

Demografie op het web	102
------------------------------	-----

Inhoudsopgave	103
----------------------	-----

Andere CBS-publicaties	106
-------------------------------	-----

Richtlijnen voor auteurs	107
---------------------------------	-----

Rubrieken

Actuele bevolkingstrends

Bevolkingsgroei verder gedaald

In het derde kwartaal van 2004 is het aantal inwoners van Nederland met bijna 14 duizend gegroeid, tot 16,3 miljoen. Deze groei is fors lager dan die in de afgelopen jaren. Als de daling in de rest van dit jaar aanhoudt, zal de bevolkingsgroei in 2004 minder dan 40 duizend zijn. In 1920 was de bevolkingsgroei voor het laatst zo laag.

Dat de huidige bevolkingsgroei zo laag is, kent een aantal oorzaken. Door de minder gunstige economie is zowel het aantal immigranten als het aantal geboorten laag. Ook begin jaren tachtig en medio jaren negentig was de bevolkingsgroei laag door een teruggang in de economische conjunctuur.

Het aantal immigranten daalt ook door de aangescherpte wetgeving rond migratie. Hierdoor is het aantal asielzoekers na 2000 fors afgenomen. Behalve door het geringe vertrouwen in de economie daalt het aantal geboorten ook doordat er steeds minder vrouwen van rond de dertig zijn. Dit is de leeftijd waarop de meeste vrouwen moeder worden.

In het derde kwartaal van 2004 zijn bijna 29 duizend immigranten naar Nederland gekomen. Dit zijn er ruim 4 duizend minder dan in het derde kwartaal van 2003. Vooral het aantal immigranten uit Marokko en Suriname is gedaald. In het derde kwartaal van 2004 zijn 700 immigranten uit Marokko gekomen, de helft van het aantal in dezelfde periode van 2003. Ook het aantal immigranten uit Suriname is in deze periode gehalveerd, tot 600 in het afgelopen kwartaal.

De immigratie uit Polen is sterk toegenomen. In het derde kwartaal van 2004 zijn bijna 2 duizend Polen naar Nederland gekomen, ruim duizend meer dan in het derde kwartaal van 2003.

taal van 2003. In totaal zijn sinds de toetreding van Polen tot de Europese Unie op 1 mei 2004 ongeveer 3 duizend Poolse migranten naar Nederland gekomen, 700 meer dan in heel 2003.

Ook gaan steeds meer Nederlanders na een verblijf in het buitenland terug naar hun vaderland. In het afgelopen kwartaal zijn er bijna 8 duizend teruggekeerd, bijna duizend meer dan in dezelfde periode van vorig jaar.

In het derde kwartaal van 2004 zijn bijna 33 duizend mensen uit Nederland vertrokken. Dit zijn er duizend meer dan in dezelfde periode een jaar eerder. Het gaat vooral om in Nederland geboren personen. De stijging van het aantal emigranten, zichtbaar vanaf 2000, zet hiermee door. Het aantal emigranten is dit jaar voor het eerst sinds lange tijd beduidend hoger dan het aantal immigranten. In de eerste negen maanden van dit jaar zijn 68 duizend personen geïmmigreerd, terwijl er ruim 85 duizend zijn geëmigreerd.

In het derde kwartaal van 2004 zijn 50 duizend kinderen geboren. Dit zijn er bijna 3 duizend minder dan in dezelfde periode van vorig jaar. De daling van het aantal geboorten houdt hiermee aan. Als deze daling doorzet, zullen dit jaar voor het eerst sinds 1998 minder dan 200 duizend kinderen worden geboren.

Bevolkingsgroei en correcties

Het CBS stelt statistieken over de bevolkingsgroei samen op basis van informatie uit de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA) van alle Nederlandse gemeenten. De bevolkingsgroei bestaat uit vier componenten: geboorte, sterfte, immigratie en emigratie. Omdat niet alle mutaties bij gemeenten worden gemeld, worden er administratieve correcties uitgevoerd. Als een gemeente vaststelt dat een persoon niet woont op het adres waar hij of zij staat ingeschreven, wordt een administratieve afvoering doorgevoerd. Als later wordt vastgesteld dat de desbetreffende persoon toch op hetzelfde adres of op een ander adres verblijft, vindt een administratieve opneming plaats. Het saldo van deze administratieve correcties betreft vooral personen die uit Nederland zijn vertrokken zonder dit bij de gemeente te hebben gemeld. Daarom wordt het saldo van deze correcties meegeteld in de emigratie. Naast de administratieve correcties vinden nog andere correcties plaats. Deze worden door het CBS uitgevoerd omdat de informatie die het CBS ontvangt over de bevolkingsgroei inclusief administratieve correcties niet exact overeenkomt met het verschil tussen de inwonertallen in twee opeenvolgende jaren. Deze overige correcties worden meegeteld in het cijfer van de bevolkingsgroei van december.

De cijfers over 2004 hebben een voorlopig karakter. Medio 2005 zullen definitieve cijfers worden gepubliceerd.

Bevolkingsontwikkeling per kwartaal

	Geboorten	Overledenen	Immigratie	Emigratie ¹⁾	Bevolkingsgroei ¹⁾
<i>x 1 000</i>					
2001					
1 ^e kwartaal	49,5	36,8	32,6	20,9	24,4
2 ^e kwartaal	50,3	35,0	30,5	18,7	27,0
3 ^e kwartaal	52,8	33,0	39,9	22,9	36,8
4 ^e kwartaal	50,0	35,5	30,4	20,1	29,9 ²⁾
2002					
1 ^e kwartaal	49,3	38,5	29,8	21,8	18,8
2 ^e kwartaal	48,9	34,7	27,0	22,8	18,4
3 ^e kwartaal	53,6	33,1	37,9	28,6	29,7
4 ^e kwartaal	50,4	36,1	26,6	23,7	20,3 ²⁾
2003					
1 ^e kwartaal	49,5	37,5	25,6	24,0	13,5
2 ^e kwartaal	49,5	34,6	22,1	22,6	14,4
3 ^e kwartaal	52,8	33,8	33,1	31,7	20,5
4 ^e kwartaal	48,5	36,0	23,7	26,5	17,1 ²⁾
2004*					
1 ^e kwartaal	47,5	37,0	21,7	27,3	4,9
2 ^e kwartaal	47,9	32,9	17,7	25,4	7,3
3 ^e kwartaal	50,0	32,5	28,8	32,6	13,6

¹⁾ Inclusief saldo administratieve correcties.

²⁾ Inclusief overige correcties.

Korte berichten

Demografie per dag

In 2003 werden in ons land gemiddeld 549 kinderen per dag geboren (282 jongetjes en 267 meisjes). Per dag overleden gemiddeld 389 personen (189 mannen en 200 vrouwen). Immigratie en emigratie (inclusief administratieve correcties) hielden elkaar vrijwel in evenwicht, met 286 en 287 personen per dag. Wel was het aantal mannelijke emigranten (165 per dag) groter dan het aantal vrouwelijke emigranten (122 per dag).

De natuurlijke groei (geboorte minus sterfte) is onder mannen, met 93 per dag, dus sterker dan onder vrouwen, met 67 per dag. Door de sekseverschillen met betrekking tot emigratie groeide de vrouwelijke bevolking desondanks sneller dan de mannelijke bevolking. Per dag kwamen er in 2003 gemiddeld 88 vrouwen bij, tegen 72 mannen.

Echtscheiding en huwelijksduur

In 2003 werden in Nederland 31,5 duizend huwelijken door een echtscheiding ontbonden. In bijna zes op de tien gevallen waren hierbij kinderen betrokken. In totaal maakten 33,9 duizend minderjarige kinderen de echtscheiding van hun ouders mee.

Van alle door echtscheiding ontbonden huwelijken had ruim een op de zes nog geen vijf jaar geduurd. Een aanzienlijk deel van de huwelijken had echter een veel langere historie. Bijna een kwart van de huwelijken hadden twintig jaar of langer standgehouden. Zeven procent van alle gescheidenen was zelfs dertig jaar of langer gehuwd geweest.

Groei aantal allochtonen fors gedaald

In 2003 is het aantal [niet-westerse allochtonen](#) met 46 duizend personen toegenomen, 19 duizend minder dan een jaar eerder. Ten opzichte van 2000 is de groei bijna 30 duizend lager. Deze daling vond vooral plaats bij de eerste [generatie](#). De belangrijkste oorzaak is de zeer sterke daling van het [saldo van immigratie en emigratie](#) in 2003.

De bevolking van Nederland is in 2003 met ruim 65 duizend personen toegenomen. Een jaar eerder was dat nog 87 duizend. Het grootste deel van de groei bestond uit niet-westerse allochtonen. Hun aantal nam met 46 duizend toe. Het aantal [autochtonen](#) groeide met slechts 16 duizend.

De daling van de bevolkingsgroei in 2003 werd vooral veroorzaakt door de sterk afgenomen groei van het aantal niet-westerse allochtonen. Nederland telde op 1 januari 2004 bijna 16,3 miljoen inwoners, waarvan 1,4 miljoen westerse en 1,7 miljoen niet-westerse allochtonen.

Voor meer informatie: CBS-webmagazine 30 augustus 2004 (www.cbs.nl)

Grote regionale verschillen in vruchtbaarheid

Het totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR; bij benadering het aantal kinderen per vrouw) lag in 2003 op 1,75. De vruchtbaarheid ligt in Nederland dus nog iets beneden het niveau waarop de bevolking zichzelf kan vervangen (ruim twee kinderen per vrouw). Sinds medio jaren negentig is de TFR echter wel geleidelijk gestegen. Na een lange periode van zeer lage vruchtbaarheid, met een TFR van circa 1,5, ligt de vruchtbaarheid nu weer op het niveau dat het dertig jaar geleden had.

De regionale verschillen in vruchtbaarheid zijn nog steeds groot. In 23 gemeenten werd in 2003 een TFR lager dan 1,5 waargenomen. Twaalf gemeenten hadden een TFR van 2,5 of meer. Evenals in het voorgaande jaar was de gemeente Urk het vruchtbaarst, met een TFR van 3,24. Opmerkelijk is de tweede plaats van Renswoude in de rangorde van vruchtbare gemeenten. Deze gemeente had in 2003 een TFR van 3,23, tegen 2,05 in het voorgaande jaar. Deze sterke toename hangt waarschijnlijk samen met het, in verhouding tot de totale woningvoorraad, grote aantal woningen dat de afgelopen jaren is opgeleverd. Veel jonge paren hebben hun intrek genomen in deze (eengezins)woningen. Het minst vruchtbaar is de gemeente Vlieland, met een TFR van 1,19. Onder de tien gemeenten met de laagste vruchtbaarheid bevinden zich verder zes studentensteden: Maastricht, Delft, Groningen, Nijmegen, Wageningen en Leiden.

Meer eenpersoons- en eenouderhuishoudens

Sinds 1995 is het aantal huishoudens in Nederland met 9 procent toegenomen, tot ruim 7 miljoen. Het aantal huishoudens van gehuwde paren met kinderen slonk in dezelfde periode met 7,6 procent. Het sterkst groeiden de aantallen huishoudens van alleenstaanden, ongehuwde paren met kinderen en alleenstaande ouders. Op 1 januari 2004 telde ons land 435 duizend eenouderhuishoudens, 74 duizend meer dan op 1 januari 1995. Ongeveer zes op de tien eenouderhuishoudens bestaan uit een ouder en één kind. In ruim een op de tien gevallen telt het huishouden drie of meer kinderen.

Eenpersoonshuishoudens komen bovengemiddeld vaak voor in de grote steden, in het bijzonder de universiteitssteden. In Wageningen, Groningen, Amsterdam, Utrecht, Delft, Leiden en Nijmegen vormen deze huishoudens meer dan de helft van alle huishoudens. Eenouderhuishoudens zijn eveneens oververtegenwoordigd in de grote steden. In Rotterdam, Amsterdam en Almere is bijna een op de tien huishoudens een eenouderhuishouden.

Bijna miljoen islamieten in Nederland

Op 1 januari 2004 woonden er naar schatting bijna 945 duizend islamieten in Nederland. In 1990 waren dat er minder dan een half miljoen. Turken en Marokkanen vormen twee derde van het totaal. Islamieten maken bijna 6 procent uit van de totale bevolking. Hun aantal zal de komende jaren verder toenemen. Naar verwachting zal de grens van één miljoen islamieten in de loop van 2006 worden gepasseerd. Meer dan 95 procent van de islamieten heeft een [niet-westerse herkomst](#), maar lang niet alle niet-westerse allochtonen zijn islamiet. Slechts iets meer dan de helft van de niet-westerse allochtonen in Nederland is islamiet.

Voor meer informatie: CBS-webmagazine 20 september 2004 (www.cbs.nl)

Asiel- en arbeidsmigratie sterk afgenomen

In 2003 vestigden zich [74 duizend](#) immigranten met een niet-Nederlandse nationaliteit in Nederland, 13 duizend minder dan in het voorgaande jaar. Evenals in 2002 vormden de [gezinsvormers](#) in 2003 de grootste groep immigranten. Van elke tien immigranten komen er drie in het kader van gezinsvorming naar Nederland. Het aantal arbeidsmigranten, de op een na grootste groep immigranten, is sterk afgenomen, maar deze daling wordt overtroffen door die van het aantal [asielmigranten](#). In 2003 kwamen er 9,3 duizend asielmigranten naar Nederland, slechts een derde van het aantal in 2000.

Voor meer informatie: CBS-webmagazine 11 november 2004 (www.cbs.nl)

Rangen en standen

Top-25 van gemeenten naar aandeel niet-echtelijke geboorten

Het aandeel niet-echtelijke geboorten is de afgelopen 15 jaar fors toegenomen. Ruim 30 procent van het totaal aantal pasgeborenen in Nederland had in 2003 niet-gehuwde ouders, tegen 10 procent in 1988. De toename was het grootst vanaf het midden van de jaren negentig, met jaarlijks ongeveer 2 procentpunt.

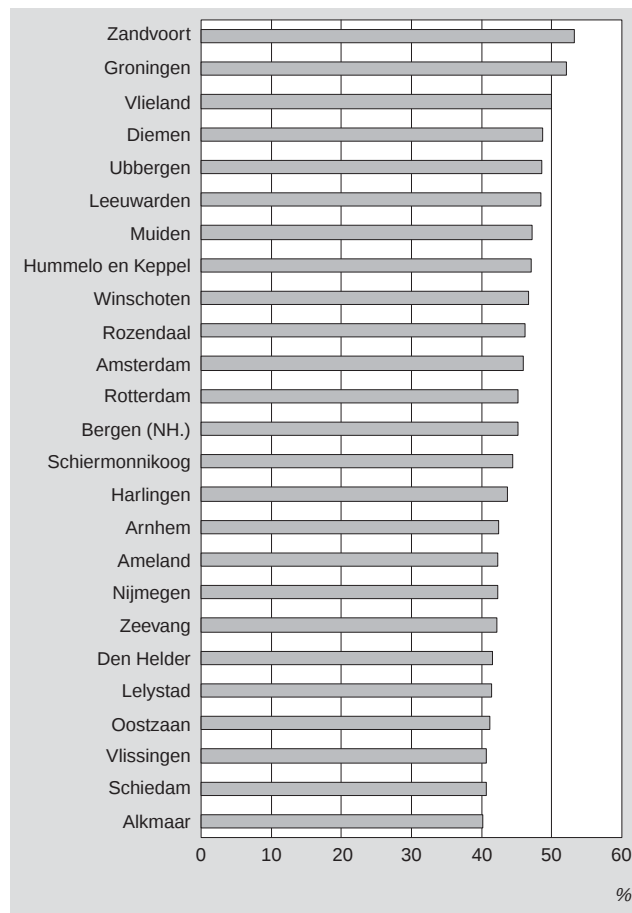
In 2003 was het aandeel niet-echtelijke geboorten het hoogst in de provincies Groningen en Noord-Holland, met bijna 40 procent. In Overijssel en Zeeland was het aandeel het laagst, met 23 en 25 procent. In de periode 1988–2003 is het aandeel niet-echtelijke geboorten het sterkst toegenomen in de provincie Drenthe. In 2003 was het aandeel in deze provincie ruim zes keer zo hoog als in 1988. Ook in Friesland, Zeeland en Limburg nam het aandeel relatief

sterk toe. Voor deze provincies geldt dat in de periode 1988–2003 sprake is geweest van een inhaalslag.

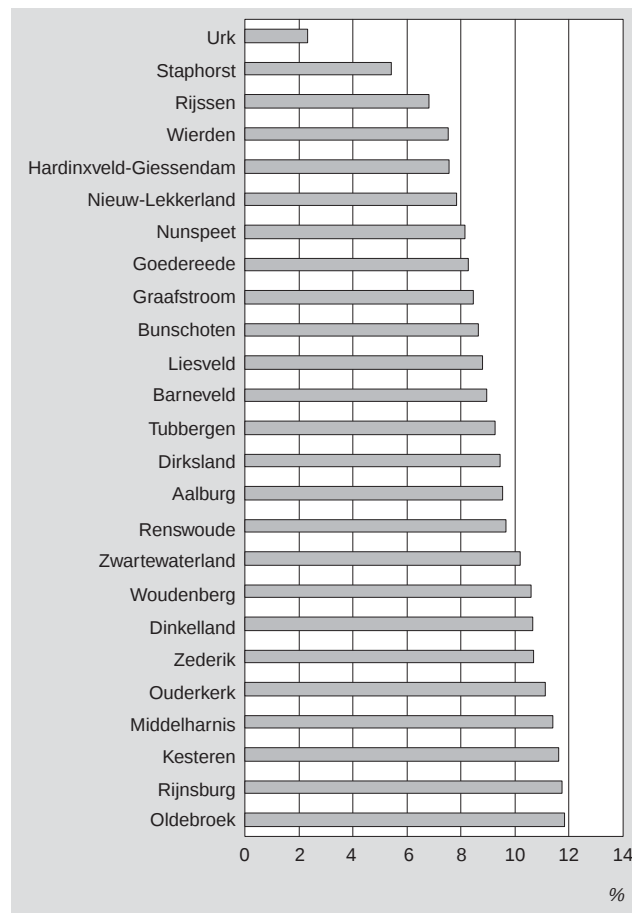
Van alle Nederlandse gemeenten had de gemeente Zandvoort in 2003 het hoogste aandeel niet-echtelijke geboorten, met 53 procent. Zandvoort en Groningen (52 procent) waren in dat jaar de enige gemeenten waar meer dan de helft van de pasgeborenen niet-gehuwde ouders hadden. In Amsterdam en Rotterdam was het aandeel niet-echtelijke geboorten eveneens relatief hoog, met ongeveer 45 procent.

Niet-echtelijke geboorten komen, met 2 procent van alle geboorten, het minst vaak voor in Urk. Een groot deel van de gemeenten met een naar verhouding zeer laag aandeel niet-echtelijke geboorten ligt, evenals Urk, in de *Bible Belt*. Voorbeelden hiervan zijn Staphorst, Rijssen, Graafstroom, Bunschoten, Tubbergen en Zwartewaterland.

1. 25 gemeenten met hoogste aandeel niet-echtelijke geboorten, 2003

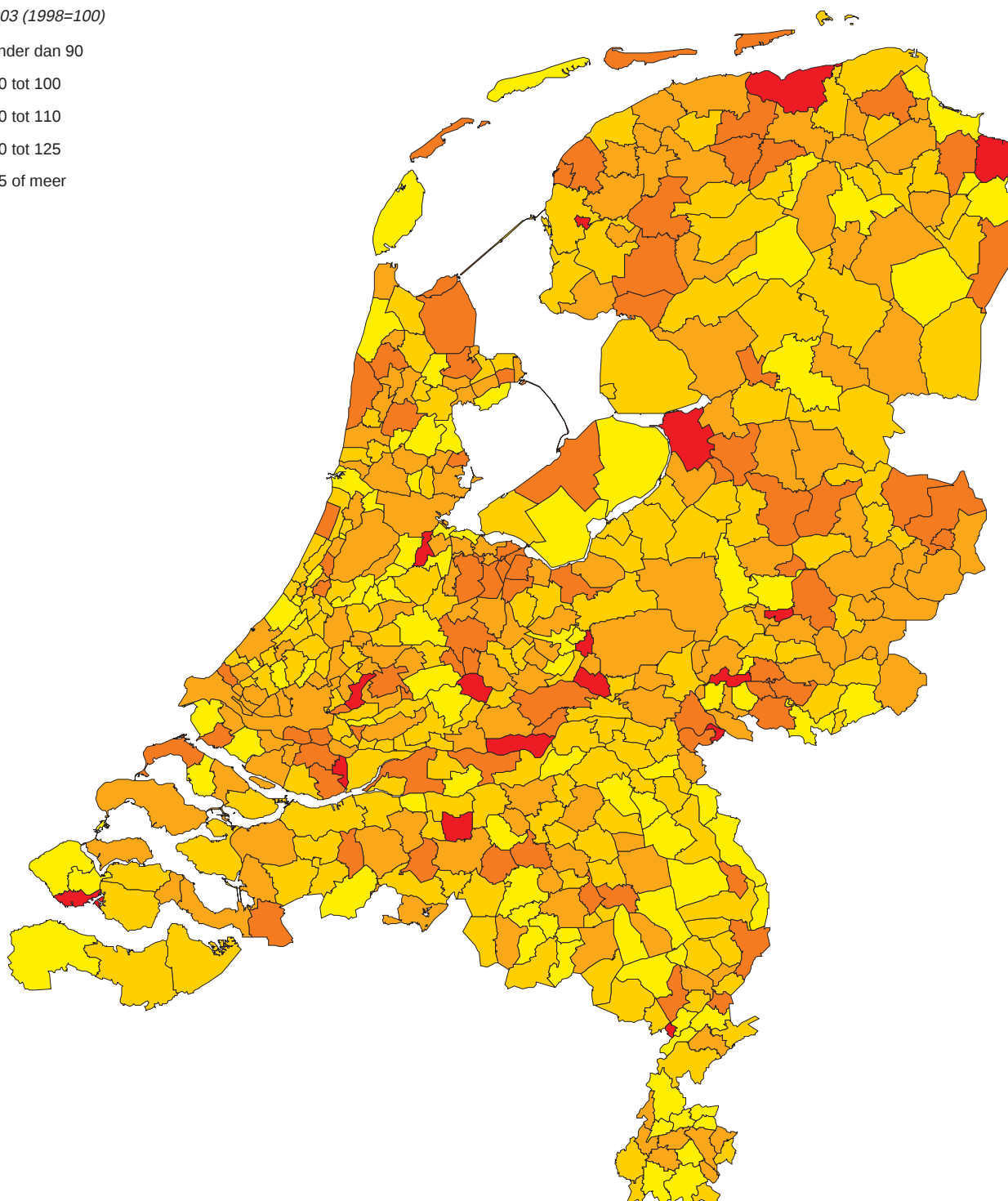
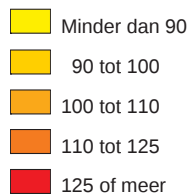

2. 25 gemeenten met kleinste aandeel niet-echtelijke geboorten, 2003

Ontwikkeling van het algemeen vruchtbaarheidscijfer per gemeente, 2003 t.o.v. 1998

Index 2003 (1998=100)

Het algemeen vruchtbaarheidscijfer betreft het aantal levendgeborenen per 1000 vrouwen van 15–49 jaar. In de kaart van Nederland is de ontwikkeling van het algemeen vruchtbaarheidscijfer tussen 1998 en 2003 weergegeven, waarbij de vruchtbaarheid in 1998 op 100 is gesteld. Voor Nederland als geheel is het algemeen vruchtbaarheidscijfer tussen 1998 en 2003 vrijwel gelijk gebleven (respectievelijk 50,4 en 50,8 per 1000). In de provincies Limburg en Groningen lag de vruchtbaarheid zowel in 1998 als in 2003

beduidend onder het landelijk gemiddelde. In Flevoland en Overijssel, en in mindere mate in Utrecht en Friesland, was het vruchtbaarheidscijfer in beide jaren aanzienlijk hoger dan gemiddeld. Sinds 1998 is de vruchtbaarheid in Limburg met ruim 5 procent verder gedaald, naar 42,3 per duizend. De vruchtbaarheid in Groningen bleef onveranderd. Ondanks een lichte daling behield Flevoland de hoogste vruchtbaarheid (57,3 per 1000).

Nederland en Europa

Bevolkingsgroei in de EU-25 en in Nederland

Het aantal inwoners van de 25 lidstaten van de Europese Unie is tussen 1 januari 2003 en 1 januari 2004 toegenomen van 454,6 naar 456,4 miljoen. Dit is een toename van 1,9 miljoen (0,4 procent). Deze toename wordt vrijwel geheel veroorzaakt door het migratiesaldo (1,7 miljoen). De natuurlijke groei (geboorte minus sterfte) heeft slechts een kleine rol gespeeld (200 duizend).

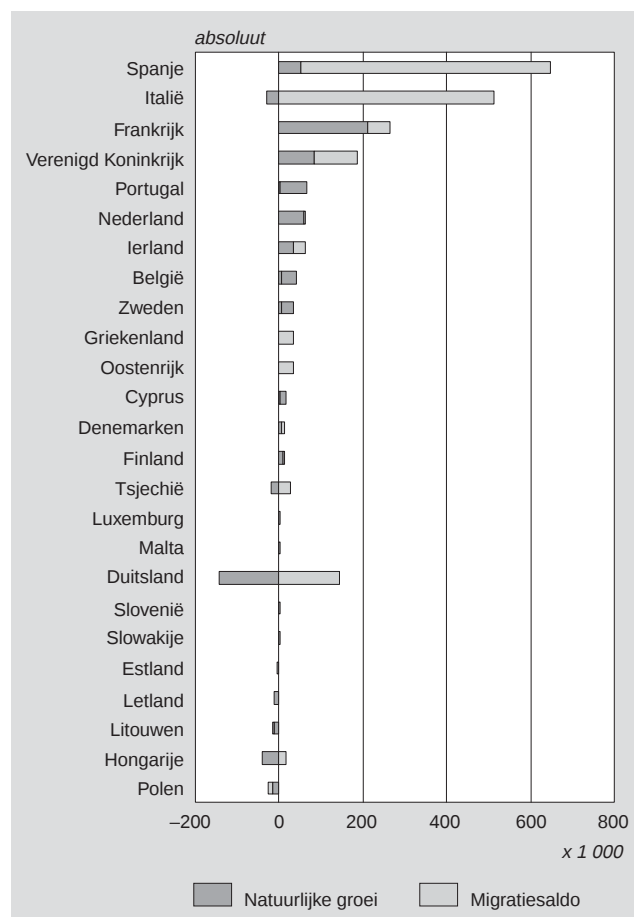
De bevolkingsgroei was het hoogst voor Spanje (bijna 600 duizend), gevolgd door Italië (ruim 500 duizend). In Frankrijk werd de bevolkingsgroei overwegend veroorzaakt door natuurlijke groei. In dat land nam de bevolking in 2003 toe met 265 duizend personen, waarvan 210 duizend door natuurlijke groei. In Duitsland is de bevolking vrijwel niet meer

toegenomen. Dit komt doordat het (positieve) migratiesaldo en de (negatieve) natuurlijke groei in Duitsland elkaar vrijwel in evenwicht hielden.

In relatieve zin was de bevolkingsgroei het sterkst in Cyprus (2,2 procent), gevolgd door Spanje (1,6 procent) en Ierland (1,5 procent). Eveneens hoog was de relatieve groei in Italië, Luxemburg, Malta en Portugal, variërend van 0,6 tot 0,8 procent.

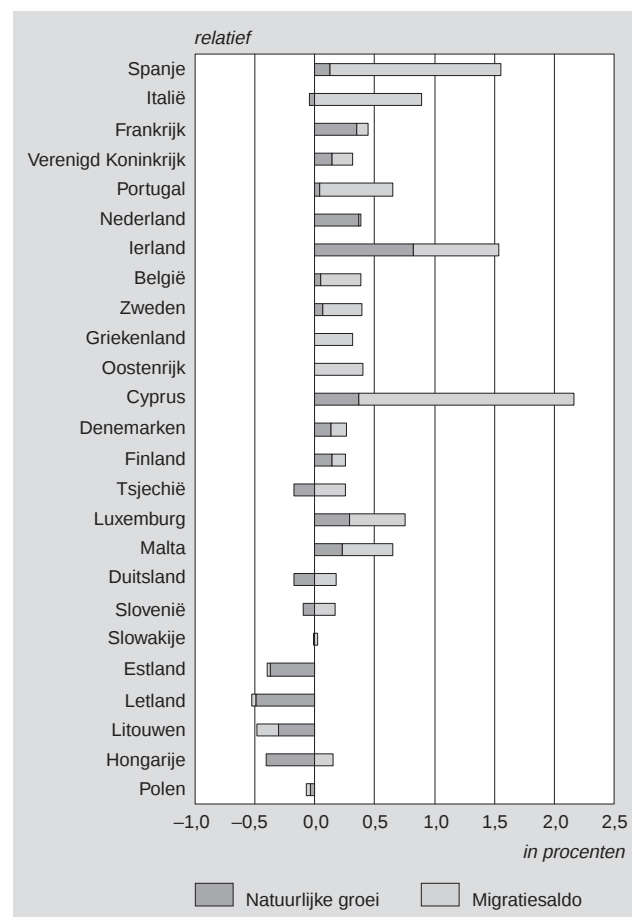
Aan de totale groei van de EU-25 in 2003 heeft Nederland 3,5 procent, ofwel 65,5 duizend personen, bijgedragen. De Nederlandse groei lag nabij het gemiddelde voor de EU-25 (0,4 procent) en was, evenals in Frankrijk, grotendeels toe te schrijven aan natuurlijke aanwas (zie ook de staat in *Actuele bevolkingstrends*).

1. Bevolkingsgroei in de lidstaten van de Europese Unie in 2003

Bron: Eurostat.

2. Bevolkingsgroei in de lidstaten van de Europese Unie in 2003

Bron: Eurostat.

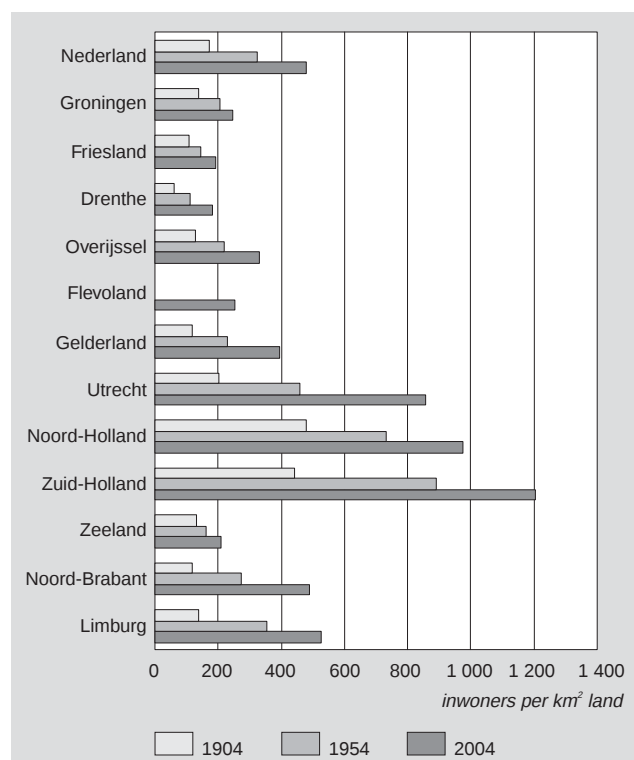
Toen en nu

Bevolkingsdichtheid

Het inwonertal van Nederland is in de afgelopen eeuw verdrievoudigd, van 5,4 naar 16,3 miljoen. Ondanks de landwinning die in deze periode plaatsvond, was de toename van de bevolkingsdichtheid slechts iets minder sterk. In 1904 was de gemiddelde bevolkingsdichtheid van Nederland 172 personen per km² land, tegen 480 personen in 2004. De gemiddelde jaarlijkse groei is ook in vergelijking met andere Europese landen zeer sterk geweest, al was er in de loop van de vorige eeuw sprake van een aanzienlijke vertraging. Tussen 1900 en 1925 bedroeg deze groei gemiddeld 1,4 procent, tegen 0,6 procent tussen 1975 en 2000.

De provincie Noord-Holland had in 1904 de grootste bevolkingsdichtheid. Honderd jaar later is deze positie overgenomen door Zuid-Holland. Drenthe bleef steeds de dunst-bevolkte provincie. Het relatieve verschil tussen de dunst- en dichtstbevolkte provincie bedraagt een factor zeven à acht, en is in de loop der tijd maar weinig veranderd. Een aantal andere provincies heeft wel grote verschillen in bevolkingsgroei laten zien. Zo vertoonden de provincies Zeeland, Groningen en Friesland maar een relatief bescheiden groei, terwijl de bevolking van Utrecht, Noord-Brabant en Limburg bovengemiddeld sterk toenam. Het aandeel van de Zeeuwen in de totale bevolking van Nederland is tussen 1904 en 2004 dan ook bijna gehalveerd, van 4,1 naar 2,3 procent. Het aandeel van de Groningers daalde van 5,8 naar 3,5 procent, en dat van de Friezen van 6,5 naar 3,9 procent. Inwoners van de provincie Utrecht daarentegen vergrootten hun aandeel, van 4,9 naar 7,1 procent.

1. Bevolkingsdichtheid per provincie, 1904, 1954 en 2004

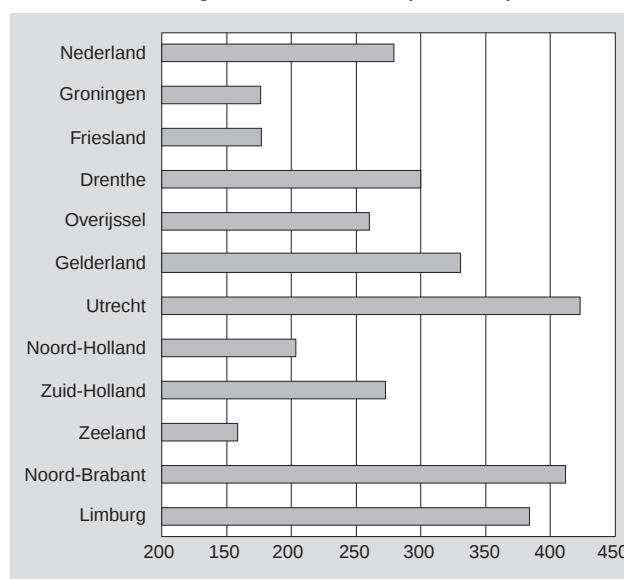
Honderd jaar geleden kenden Noord- en Zuid-Holland een bevolkingsdichtheid van circa 400 personen per km². Een dergelijke dichtheid is vergelijkbaar met die van Gelderland in 2004, en overtreft de huidige bevolkingsdichtheid in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Flevoland en Zeeland.

Wel was destijds de bevolking sterker geconcentreerd in een aantal grote steden. In de vier grote steden tezamen woonde in zowel 1904 als 1954 23 procent van de totale Nederlandse bevolking, tegen nog maar 13 procent in 2004. Vooral door suburbanisatie nam de bevolking van deze steden in de tweede helft van de vorige eeuw fors af. In 1904 woonde bijvoorbeeld nog ruim de helft van de bevolking van Noord-Holland in de gemeente Amsterdam, tegen ruim een kwart in 2004. De overige grote gemeenten zagen hun aandeel in de totale provinciale bevolking stijgen. Deze ontwikkeling is naar verhouding het sterkst geweest in de eerste helft van de eeuw. Zo groeide het aandeel van de gemeente Groningen tussen 1904 en 1954 van 23 naar 30 procent. Momenteel woont 31 procent van alle Groningers in de gemeente Groningen.

Staat
Tien grootste gemeenten in 2004 naar inwonertal

	1904	1954	2004
x 1 000			
Amsterdam	546,5	858,7	739,1
Rotterdam	357,5	704,6	598,9
Den Haag	229,8	590,8	469,1
Utrecht	110,6	241,6	270,2
Eindhoven	5,0	149,5	207,9
Tilburg	44,8	126,9	198,8
Groningen	70,6	140,5	179,2
Almere			170,7
Breda	26,6	96,3	166,0
Nijmegen	47,7	117,0	157,5

2. Toename bevolkingsdichtheid 1904–2004 (1904 = 100)

Wijken en buurten

Aandeel niet-westerse allochtonen per buurt, Den Haag en Utrecht

Drie op de tien inwoners van Den Haag is van niet-westers allochtone herkomst. Van de 469 duizend inwoners die deze stad op 1 januari 2004 telde, behoorden 146 duizend tot een van de niet-westerse herkomstsgroeperingen. Met een aandeel van 31,2 procent niet-westerse allochtonen in de bevolking neemt Den Haag, na Rotterdam (34,6 procent) en Amsterdam (33,9 procent), de derde plaats in onder de meest gekleurde steden van Nederland.

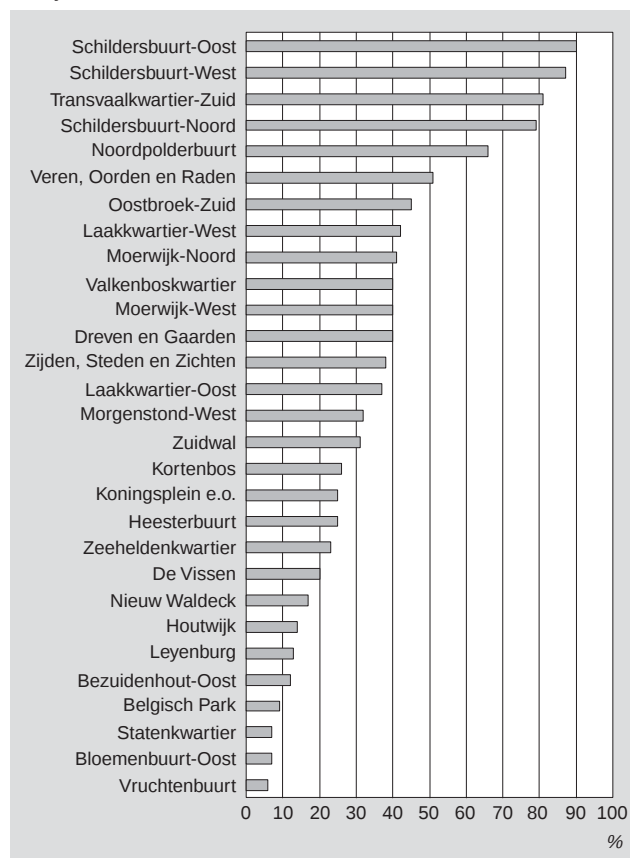
Binnen Den Haag verschilt het aandeel niet-westerse allochtonen sterk per buurt. Dit aandeel is het grootst in Schildersbuurt-Oost en Schildersbuurt-West, met respectievelijk 90 en 87 procent. In Transvaalkwartier-Zuid en Schildersbuurt-Noord bedraagt het aandeel ongeveer 80 procent. In Noordpolderbuurt is twee derde van niet-westers allochtone herkomst. Van alle buurten met 6 duizend of meer inwoners heeft de Vruchtenbuurt het kleinste aandeel niet-westerse allochtonen, met 6 procent. Ook in

Bloemenbuurt-Oost, Statenkwartier en Belgisch Park is het aandeel niet-westerse allochtonen relatief laag, met minder dan 10 procent.

In Utrecht is één op de vijf inwoners van niet-westers allochtone herkomst. Van de 270 duizend inwoners die Utrecht op 1 januari 2004 telde, behoorden 55 duizend tot een van de niet-westerse herkomstsgroeperingen.

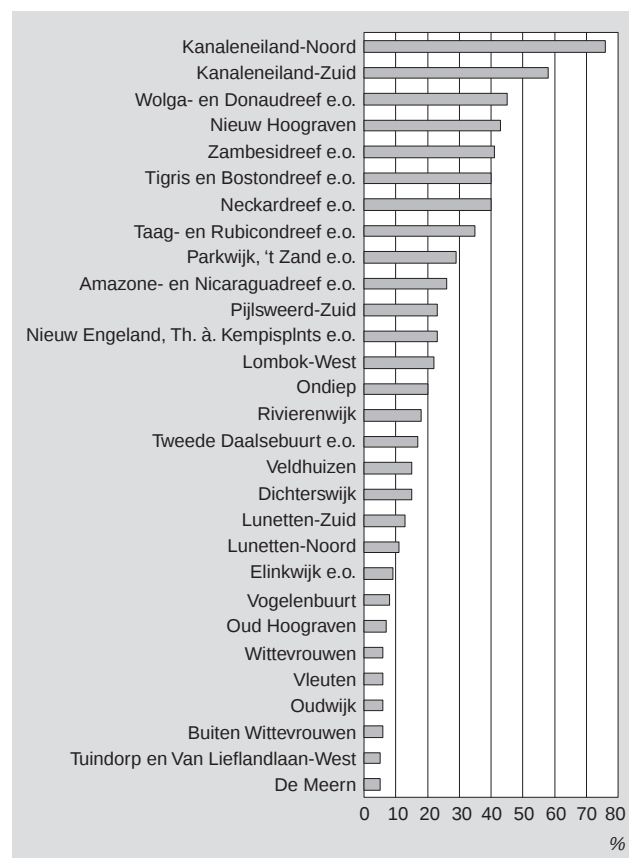
Ook binnen Utrecht verschilt het aandeel niet-westerse allochtonen sterk per buurt. Van alle buurten met 3,5 duizend of meer inwoners is het aandeel niet-westerse allochtonen het grootst in Kanaleneiland-Noord, met 76 procent. Op de tweede plaats volgt Kanaleneiland-Zuid, met 58 procent. Niet-westerse allochtonen zijn het minst vertegenwoordigd in De Meern en Tuindorp en Van Lieflandlaan-West. In deze buurten is maar één op de twintig inwoners van niet-westerse herkomst. Ook in Buiten Wittevrouwen, Oudwijk, Vleuten en Wittevrouwen is dit aandeel, met 6 procent, veel kleiner dan gemiddeld.

1. Aandeel niet-westerse allochtonen naar buurt¹⁾ in Den Haag, 1 januari 2004

¹⁾ Alleen buurten met 6 duizend of meer inwoners zijn in de grafiek opgenomen.

2. Aandeel niet-westerse allochtonen naar buurt¹⁾ in Utrecht, 1 januari 2004

¹⁾ Alleen buurten met 3,5 duizend of meer inwoners zijn in de grafiek opgenomen.

Demografie in het nieuws

Invloed van voeding op sterfte

Als iedereen gezond eet, leven we gemiddeld twee jaar langer. Dit blijkt uit onderzoek van het RIVM ('Ons eten gemeten'). Minder eten leidt tot 0,8 jaar extra levensverwachting, gezonder eten (minder verzadigd vet, meer vis, groente en fruit) leidt tot 1,3 jaar extra. Verkeerd eten heeft een groter effect op sterfte dan te veel eten, maar het effect op het aantal levensjaren in goede gezondheid is ongeveer gelijk. Dit komt doordat veel jonge mensen die overgewicht hebben chronisch ziek worden. Het advies aan de overheid luidt: geef prioriteit aan het bestrijden van overgewicht en ongezonde voeding. Het grootste effect wordt niet verkregen door gedragsverandering, maar door productverandering. Bestanddelen die schadelijk zijn voor de gezondheid worden daarbij vervangen door gezondere varianten.

Bron: NRC Handelsblad, 4 september 2004

Voeding, leefstijl en sterfte op hogere leeftijd

Ook voor 70- tot 90-jarigen is gezond leven nog levensverlengend. Met mediterrane voeding, niet roken, matig alcoholgebruik en dagelijks minstens 30 minuten bewegen, verlagen ze hun kans om binnen tien jaar te sterven met bijna twee derde. Deze conclusie wordt getrokken op grond van onderzoek van Nederlandse, Spaanse, Italiaanse en Franse onderzoekers, gepubliceerd in *JAMA*. Leefstijl (niet roken en wel bewegen) verlaagt de kans om in een bepaald jaar te overlijden met 35 procent. Voeding (mediterraan dieet en matig alcoholgebruik) verlaagt de kans met 20 procent. Een mediterraan dieet bestaat uit veel groenten, fruit, noten, granen, peulvruchten, vis en olijfolie, en weinig vlees, boter en melkproducten. Een beperking van het onderzoek is dat niet is onderzocht hoe deelnemers in hun verleden hebben geleefd.

Commentaar van Amerikaanse epidemiologen: bestrijding van chronische ziekten kost miljarden, terwijl met veel minder geld leefstijladviezen mogelijk zijn.

Bron: NRC Handelsblad 23 september 2004

Gezondheid van ouderen

Een groot deel van de ouderen leeft ongezond. Het percentage rokers onder ouderen is sinds eind jaren tachtig nauwelijks meer gedaald, hun voedingspatroon is verre van optimaal en een groot deel van hen beweegt te weinig. Ongezond gedrag kan leiden tot verhoogde bloeddruk, een verhoogd cholesterolgehalte en overgewicht. De sociaal-economische verschillen zijn aanzienlijk. Ernstig overgewicht komt bij de laagst opgeleide mannen veel vaker voor. In de toekomst wordt een stijging verwacht van diabetes mellitus, hartziekten en longziekten. Er is dus nog een aanzienlijke gezondheidswinst te behalen. Uitstel van ziekte is van groot belang voor het langer zelfstandig kunnen functione-

ren. Als de verschillen in roken en overgewicht tussen de laagst en hoogst opgeleiden zouden verdwijnen, zou dat leiden tot uitstel van ziekten tot hogere leeftijd.

Ook medisch-technologische ontwikkelingen zijn van belang: geneesmiddelen, implantaten (zoals pacemakers en heupprothesen) en donororganen. Gezondheidswinst kan worden geboekt door betere preventie (stimulering van gezond gedrag, betere opsporing van hoge bloeddruk en verhoogd cholesterolgehalte, gevolgd door behandeling). Ook valt gezondheidswinst te boeken door verbetering van medische zorg en hulpmiddelen. Dit laatste draagt veel bij aan de kwaliteit van het leven.

Bron: Demos, augustus 2004

Limburg loopt leeg

Sinds twee jaar krimpt het aantal inwoners van de provincie Limburg, die nu nog 1,1 miljoen mensen telt. Eerst was het vooral Zuid-Limburg dat het aantal inwoners zag slinken, maar nu verspreidt de ontvolking zich ook over Noord-Limburg. Uiteindelijk, zo verwacht het CBS, zal vanaf 2050 de bevolkingsafname in heel Nederland zijn beslag krijgen. Deze ontvolking wordt veroorzaakt door vergrijzing. De dalende geboortelijn en stijgende sterftelijn kruisen elkaar dit jaar in Limburg, waardoor er voor het eerst meer Limburgers sterven dan er worden geboren. In de rest van Nederland zal dat pas over 25 jaar het geval zijn. Naar verwachting zal Limburg het hoogste aandeel 75-plussers gaan tellen, waarmee het de meest vergrijpsde provincie van Nederland wordt. De ontvolking dwingt gemeenten en provincie hun beleid te veranderen. Tot nu toe was alles immers gericht op groei: meer woningen, meer banen, meer scholen, meer winkels en meer wegen. Limburg wordt de demografische proeftuin voor Nederland.

Bron: Elsevier, 16 oktober 2004

Aantal huwelijken daalt

Er zijn in Nederland nog nooit zo weinig huwelijken gesloten als in 2003. Per duizend inwoners vonden vorig jaar 5 huwelijken plaats. Een jaar eerder waren dat er nog 5,3. In absolute zin trouwden er vorig jaar ruim 80 duizend paren, 5 duizend minder dan in 2002. De leeftijd waarop men trouwt ligt elk jaar hoger. Mannen waren in 2003 gemiddeld 31,8 jaar bij het (eerste) huwelijk, vrouwen 29,2 jaar. Deze leeftijden zijn nooit eerder zo hoog geweest. De animo onder paren van gelijk geslacht om te trouwen is gering. Toen het homohuwelijk in 2001 mogelijk werd, trouwden ruim 1300 mannelijke en bijna 1100 vrouwelijke paren. In 2002 was dit aantal al sterk gedaald. In 2003 vonden nog geen 1500 homohuwelijken plaats: 735 mannelijk en 764 vrouwelijke paren. Dit is minder dan 2 procent van het totaal aantal gesloten huwelijken.

Bron: NRC Handelsblad, 11 september 2004

Mededelingen

Emancipatiemonitor 2004

De *Emancipatiemonitor 2004* biedt een overzicht van ontwikkelingen en de stand van zaken van het emancipatieproces op de volgende terreinen: onderwijs, betaalde arbeid, arbeid en zorg, inkomen, geweld tegen vrouwen, en politieke en maatschappelijke besluitvorming. De Emancipatiemonitor is een tweejaarlijkse publicatie van het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek.

SCP/CBS, Emancipatiemonitor 2004. SCP, Den Haag.
ISBN 90 377 0190 6, € 19,90.

Allochtonen in Nederland 2004

De publicatie *Allochtonen in Nederland 2004* vergelijkt de maatschappelijke positie van de niet-westerse allochtonen in Nederland met die van de autochtone bevolking. Onderwerpen die aan bod komen zijn onder meer bevolking, onderwijs, arbeid, inkomen en sociale zekerheid. Daarbij wordt aandacht geschonken aan verschillen tussen de eerste en de tweede generatie allochtonen, en aan de doelgroepen van het integratiebeleid etnische minderheden. De editie 2004 bevat voor het eerst ook gegevens over het aandeel allochtonen op basisscholen en middelbare scholen, de tevredenheid over woning en woonomgeving, en het oordeel over leefsituatie en gezondheid.

Allochtonen in Nederland is een jaarlijks verschijnende publicatie, samengesteld op verzoek van en mede gefinancierd door het ministerie van Justitie, Directie Coördinatie en Integratie Minderhedenbeleid.

CBS, Allochtonen in Nederland. CBS, Voorburg/Heerlen.
ISBN 90 357 2569 7, € 15,50 (excl. verzendkosten).

Joop de Beer verruimt CBS voor NIDI

Eind november 2004 heeft Joop de Beer, programmamanager demografie bij het CBS, het CBS verlaten. Met ingang van 1 december 2004 is hij werkzaam bij het NIDI, als hoofd van de afdeling Modellen en Prognoses. Hij zal zich daar onder meer gaan bezighouden met het onderzoeksprogramma *Bridging the micro-macro gap in population forecasting*. Dit programma heeft tot doel een nieuw prognose-instrumentarium te ontwikkelen dat, voor alle Europese landen, kan worden ingezet voor het voorspellen van demografische ontwikkelingen en de gevolgen daarvan voor gezondheidszorg en pensioenen. Het vernieuwde aspect van dit programma ligt in de combinatie van een macrobenadering (op cohortniveau) en een microbenadering (op individueel niveau). De levensloopbenadering vormt hierbij een belangrijk uitgangspunt.

Studiemiddag Migratie voor Tweede Kamerleden

Op 1 oktober jl. bezochten enkele Tweede Kamerleden en hun medewerkers het CBS. Daar woonden zij een studiemiddag bij over migratie en de daarmee samenhangende gevolgen voor de arbeidsmarkt en de grote steden. Tijdens deze studiemiddag werden lezingen gegeven over onder meer de arbeidsparticipatie van immigranten, het effect van migratie op de bevolkingsontwikkeling in de grote steden en de actuele ontwikkelingen rond de migratie.

Symposium Digitalisering Volkstellingen

Op 12 november jl. werd op het CBS het symposium *Digitalisering Volkstellingen 1795–1971* gehouden. Sinds 1997 heeft het CBS in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI) aan de digitalisering van de Nederlandse volkstellingen gewerkt. Het symposium is gehouden ter gelegenheid van de afronding van de gegevensinvoer. Medewerkers van onder meer het CBS en het NIWI hielden lezingen over de digitalisering van de 'oude' tellingen (1795–1956), privacy-problemen en 'remote execution' bij de Volkstelling 1971 en de Virtuele Volkstelling 2001.

Eurostat Population Statistics

Eurostat, het statistisch bureau voor de Europese Unie, publiceerde eind juni *Population Statistics – data 1960–2003*. Deze publicatie bevat een uitgebreide statistische beschrijving van de Europese bevolking, onder meer met betrekking tot vruchtbaarheid, sterfte, migratie, huwelijkssluiting en de samenstelling en structuur van de bevolking. De cijfers hebben voornamelijk betrekking op de periode 2000–2002. De nadruk ligt op de 25 lidstaten van de Europese Unie.

Meer informatie over deze publicatie is te vinden op <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>.

Sociaal en Cultureel Rapport 2004 – In het zicht van de toekomst

Sinds 1974 brengt het Sociaal en Cultureel Planbureau iedere twee jaar het Sociaal en Cultureel Rapport (SCR) uit, dat een beeld geeft van de ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving en van het beleid van de overheid ten aanzien van de verzorgingsstaat en de veiligheid van de burger. In het zestiende SCR wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de verwachtingen van de Nederlandse burger voor de nabije toekomst, de periode tot ongeveer het jaar 2020.

SCP, 2004, Sociaal en Cultureel Rapport 2004. In het zicht van de toekomst. SCP, Den Haag.
ISBN 90 377 0159 0, € 49,50.

Seizoensfluctuaties in geboorten: veranderende patronen door planning?

Karen Haandrikman¹⁾

Demografen proberen al sinds jaar en dag de seizoenspatronen in het aantal geboorten te verklaren. In de loop van de tijd zijn weliswaar verschillende patronen geïdentificeerd, maar het blijkt buitengewoon lastig om goede verklaringen voor deze patronen te vinden. In dit artikel wordt gekeken naar seizoensfluctuaties in geboorten, in Nederland, in de tweede helft van de afgelopen eeuw. Sinds de jaren 70 is de geboortepiek langzamerhand verschoven van de lente naar de zomer, en vervolgens naar de nazomer. Het moment van verschuiving valt samen met de toename van het gebruik van moderne anticonceptie door Nederlandse vrouwen. Dit roept dan ook de vraag op of de geboortepiek in deze maanden berust op planning. Het feit dat geboorten van het eerste kind en echtelijke geboorten een duidelijk seizoenspatroon lijken te volgen, duidt eveneens op een bewust streven om geboorten in de (na)zomer te laten plaatsvinden.

1. Inleiding

Seizoenspatronen in geboorten zijn gevonden in verschillende landen, in verschillende (bevolkings)groepen binnen landen, in hetzelfde land gedurende lange tijdspannen en in verschillende geografische gebieden binnen landen (bijvoorbeeld Huntington, 1938; Chambers et al., 1981). Vergeleken met langetermijnfluctuaties in het aantal geboorten zijn seizoensfluctuaties in kwantitatief opzicht vrij groot en stabiel over de tijd (Lam en Miron, 1994). Seizoensfluctuaties in geboorten in Nederland zijn ter sprake gekomen in een klein aantal internationaal vergelijkende studies, zoals Cowgill (1966), Calot en Blayo (1982), Prioux (1988) en Lam en Miron (1994, 1996).

Volgens Doblhammer-Reiter et al. (1999) kan onderzoek naar seizoensfluctuaties in geboorten worden onderverdeeld in drie categorieën. De eerste categorie onderzoek richt zich op het identificeren van verklarende omgevingsvariabelen, biologische variabelen en sociale variabelen. Een tweede groep onderzoekers heeft getracht de oorzaken van veranderingen in patronen in de tijd te identifice-

ren. Een derde categorie onderzoek heeft betrekking op de onderliggende oorzaken van pieken en dalen in seizoenspatronen van geboorten. Dit artikel beoogt eventuele patronen in de maandelijkse aantallen geboorten in Nederland te beschrijven voor de periode 1952–2001 en beschrijft eventuele overeenkomsten en verschillen met het Amerikaanse en Europese seizoenspatroon in geboorten die in de literatuur zijn onderscheiden (zie bijvoorbeeld Seiver, 1985; Doblhammer-Reiter et al., 1999). Daartoe wordt eerst een overzicht van de literatuur over dit onderwerp gegeven. Op basis van de literatuur over mogelijke verklaringen en de beperkte hoeveelheid beschikbare gegevens, wordt nagegaan of seizoenspatronen voorkomen bij alle pariteiten, en bij zowel echtelijke als niet-echtelijke geboorten.

2. Achtergrond

2.1 Seizoenspatronen van geboorten sinds de 19^e eeuw

Er is weinig bekend over historische seizoenspatronen in geboorten in Nederland. Historische gegevens over maandelijkse aantallen geboorten zijn niet beschikbaar via CBS-StatLine (www.cbs.nl). De afgelopen jaren publiceerde het CBS drie korte artikelen over historische trends in de seizoensfluctuatie van geboorten in Nederland (De Beer, 1989, 1997; CBS, 2003). Volgens Prioux (1988) en CBS (2003) hebben zich in Nederland enkele veranderingen in de seizoenspatronen voorgedaan. Rond 1850 werden de meeste kinderen aan het begin van het jaar geboren en vonden in juni en juli de minste geboorten plaats. Huntington (1938) relateert dit laatste aan het afwezig zijn van zeelieden en seizoensarbeiders in de periode juli–november. In het begin van de 20^e eeuw werden de meeste kinderen in het eerste kwartaal van het jaar geboren, met een sterke daling na maart en een piek in september. Rond de jaren 50 was de piek in het begin van het jaar geslonken, hoewel de meeste kinderen nog steeds in de eerste maanden van het jaar werden geboren. Evenals het geval was aan het begin van de 20^e eeuw, waren de laatste maanden van het jaar als geboortemaand het minst in trek (CBS, 2003). Over de gehele eeuw bezien kunnen we concluderen dat de verschillen binnen het jaar kleiner zijn geworden.

2.2 Recente seizoenspatronen in enkele westerse landen

Seizoenspatronen in geboorten komen in relatief stabiele mate voor in de tijd en binnen bepaalde regio's. De patronen verschillen echter in belangrijke mate tussen verschil-

¹⁾ De auteur is universitair docent bij de Basiseenheid Demografie van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen. De auteur bedankt Tomáš Sobotka en Frans Willekens voor nuttige opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel. Meningen in dit artikel hoeven niet overeen te komen met het standpunt van het CBS.

lende geografische gebieden. Een van de belangrijkste bevindingen in dit opzicht is de identificatie van het Amerikaanse en het Europese seizoenspatroon. Het Amerikaanse patroon wordt gekenmerkt door een geboortedal in april, gevolgd door een toename tot aan de herfst; het Europese patroon wordt gekenmerkt door een piek vroeg in het jaar (meestal de lente) en een dalend aantal geboorten in de rest van het jaar, met uitzondering van de maand september, waarin een piek voorkomt (Seiver, 1985; Doblhammer-Reiter et al., 1999).

Het Nederlandse patroon aan het begin van de 20^e eeuw vertoont enige gelijkenis met het Europese patroon: een piek in het begin van het jaar, een afnemend aantal geboorten in de resterende maanden en een piek in september. Rond de jaren 50 nemen seizoensfluctuaties af. De piek aan het begin van het jaar wordt minder sterk, de septemberpiek is verdwenen en het relatief lage aantal geboorten in de laatste maanden van het jaar lijkt het hoge aantal geboorten in de eerste maanden van het jaar te compenseren. Lam en Miron (1994, 1996) beargumenteren dat het Nederlandse patroon in de periode van 1941 tot 1984 gelijk is aan dat van Engeland en West-Duitsland, met seizoensamplitudes van ongeveer 15 procent. In deze periode volgt het Nederlandse patroon van geboorten het Europese patroon, met een piek in de lente, een piek in september en een laag aantal geboorten in de periode van oktober tot december.

In de periode 2000–2002 is het patroon geheel veranderd. Momenteel worden juist in augustus en september de meeste kinderen geboren. Volgens Lam en Miron (1994) en De Beer (1997) neemt Nederland (samen met België) nu een middenpositie binnen Europa in. In Noord-Europa worden de meeste kinderen in de lente (maart-april) geboren. In Zweden en Finland is het patroon het duidelijkst te zien, met hoge pieken in de lente. De meeste Nederlandse kinderen, daarentegen, worden nu in de nazomer (augustus-september) geboren. In Zuid-Europa ligt de geboortepiek ofwel in de zomer, ofwel in de nazomer. Bovendien is het seizoenspatroon daar, vergeleken met het patroon in Nederland, minder duidelijk aanwezig.

2.3 Verklaringen voor seizoenspatronen in geboorten

Verklaringen voor patronen, pieken en dalen in de verdeling van geboorten over verschillende maanden kunnen gegroepeerd worden in verschillende categorieën. Een mogelijke typologie is een die onderscheid maakt tussen milieufactoren, culturele factoren en andere factoren. Theorieën die een verband leggen tussen seizoensfluctuaties in geboorten en temperatuur (Lam en Miron, 1996), neerslag (Bailey et al., 1992), bewolking (Cummings, 2002) en hormoonniveau (Seiver, 1985) zijn voorbeelden van milieu- (of biologische) verklaringen. Culturele factoren die seizoensfluctuaties in geboorten kunnen beïnvloeden zijn seizoensschommelingen in het aantal huwelijken (Avdeev et al., 2001), religieuze feestdagen (Rosenberg, 1966), seizoensgerelateerde arbeidsmigratie en belastingsmaatregelen. Onder de andere factoren vallen bijvoorbeeld (bevolkings)registratie-effecten (Anderson en Silver, 1988), sociaal-economische status (Cowgill, 1966) en airconditioning (Seiver, 1985).

Biologische en culturele factoren

Enkele onderzoekers hebben externe en interne oorzaken gecombineerd om seizoensvariaties in vruchtbaarheid te verklaren. Trovato en Odynak (1993) stellen een theoretisch model voor waarin zij aantonen dat vooral exogene factoren, zoals seizoenspatronen in huwelijken of christelijke feestdagen, door een reeks van vruchtbaarheidsvariabelen zoals borstvoeding en het gebruik van voorbehoedsmiddelen, seizoensschommelingen in het aantal geboorten veroorzaken.

Een Indiase studie concludeerde dat er elementaire biologische seizoensfluctuaties bestaan die worden beïnvloed door externe factoren, zoals gebruik van voorbehoedsmiddelen, sociaal-culturele factoren (zoals verschillen tussen kasten) en klimatologische factoren (Anand et al., 2000). De auteurs stellen dat hoge zomertemperaturen de kans op conceptie zowel direct (door invloed op ovulatie, de vorming van zaadcellen of miskramen) als indirect (door lagere frequentie van geslachtsgemeenschap) verminderen. Reinberg et al. (1978) stellen echter juist dat mannelijke testosteronniveaus juist hoger zijn in de zomer, wat kan leiden tot een toegenomen, in plaats van afgenomen, mate van seksuele activiteit. Ook is het mogelijk dat de frequentie van seksuele gemeenschap juist afneemt tijdens de winter (wanneer conceptie plaats moet vinden, als de geboorte in de zomer plaatsvindt), door gebrek aan privacy bij zogenaamde 'extended families' (Anand et al., 2000). Cassel (2001) trekt een soortgelijke conclusie als Anand et al. (2000). Resultaten van een analyse van Zweedse geboortedata voor de periode 1900–1999 suggereren een biologisch basisritme dat beïnvloed wordt door het vóórkomen van feestdagen. Andere onderzoekers zoeken verklaringen in de processen die voorafgaan aan conceptie. Volgens Udry en Morris (1967) varieert de frequentie van geslachtsgemeenschap met het seizoen, doordat man en vrouw gescheiden leven of slapen door seizoensgerelateerde migratie, door bepaalde festivals of religieuze voorschriften, of door weersomstandigheden (zie hiervoor). Lam et al. (1994) hebben getracht een model van seizoensvariaties in geboorten te ontwikkelen, waarbij ze rekening houden met gedrags- en biologische componenten van fecundabiliteit. Volgens de auteurs vertonen sommige variabelen die de fecundabiliteit beïnvloeden een seizoenspatroon, zoals de lengte van de menstruele cyclus en de kans op miskramen. Simulaties van het model suggereren dat extreme temperaturen seizoensfluctuaties veroorzaken in de componenten van fecundabiliteit, en hierbij het aantal geboorten negen maanden later beïnvloeden. Ook Werschler en Halli (1992) observeren dat het effect van temperatuur op seizoensfluctuaties van geboorten het meest uitgesproken is in gebieden waar de seizoensvariatie extremen vertoont.

Vakantietheorie en wens lentekind

Doblhammer-Reiter et al. (1999) betogen dat er een aantal fundamentele oorzaken van seizoenspatronen in geboorten bestaan, samen met een verscheidenheid aan additionele variabelen die kleine veranderingen in de omvang en verschuivingen van pieken en dalen in het aantal geboorten veroorzaken. De septemberpiek die in zowel het Europese als het Amerikaanse geboortepatroon wordt waargeno-

men, zou volgens deze auteurs veroorzaakt worden door de 'vakantietheorie'. Steun voor deze theorie, die een toename in concepties rond de kerst en nieuwjaar inhoudt, is gevonden in veel christelijke culturen, maar ook in bijvoorbeeld Israël en India. De auteurs speculeren over de oorzaken achter de voorjaarspiek: zij associëren deze piek met de wens (die vooral bij vrouwen zou leven) om een kind in de lente krijgen met wedergeboorte, 'omdat de fysieke wereld elke lente weer opnieuw geboren wordt' (Dobhammer-Reiter et al., 1999). Een andere mogelijkheid zou zijn dat deze vrouwen hoge zomertemperaturen in de laatste maanden van hun zwangerschap willen vermijden. Dit laatste type verklaring valt onder de relatief onverkende categorie van menselijke gedragscontrole: seizoensfluctuaties in geboorten als resultaat van doelbewuste planning door vrouwen of stellen. In moderne samenlevingen waar de meeste mensen toegang hebben tot voorbehoedsmiddelen en, belangrijker, waar deze op grote schaal worden gebruikt, lijkt het aannemelijk dat mensen in staat zijn om geboorten te plannen (Prioux, 1988; Werschler en Halli, 1992).

Voorjaarsoptimisme

Onderzoek naar de causaliteit van besluitvorming en timing van geboorten is echter schaars. In de jaren 90 van de 20^e eeuw werd in Zweden een ander patroon waargenomen dan in de decennia daarvoor (nu worden de meeste kinderen er in de zomer geboren). Cassel (2001) verklaarde de verandering door te wijzen op de toegenomen mogelijkheid van stellen om het krijgen van kinderen te plannen, mogelijk gemaakt door het gebruik van voorbehoedsmiddelen. Werschler en Halli (1992) betogen dat de perioden december–januari en juli–augustus door Canadese vrouwen worden beschouwd als de minst gunstige perioden om te bevallen, met het oog op mogelijk extreme weersomstandigheden. Bovendien gaven veel Canadese vrouwen in het onderzoek van Werschler (1990, geciteerd door Werschler en Halli, 1992) aan dat zij bevallingen tijdens de vakantieperiode in december proberen te vermijden, omdat ze dan volledig deel kunnen nemen aan de festiviteiten in deze periode. Amerikaanse studenten geven er volgens Rodgers en Udry (1988) de voorkeur aan om kinderen in de lente te krijgen. Basso et al. (1995) concluderen uit hun onderzoek dat Europese vrouwen een voorkeur hebben voor de zomer als startpunt van de zwangerschap, met als gevolg dat kinderen in de lente worden geboren. CBS (2000) suggereert dat Nederlandse vrouwen waarschijnlijk dezelfde voorkeuren hebben, maar er niet in slagen om de geboorte in de lente te plannen – immers, de geboortepiek valt in de zomer. De voorkeur voor de lente, maar de feitelijke geboorte in de zomer, wordt wel geassocieerd met de wachttijd tot de conceptie vanaf het moment dat men stopt met het gebruik van voorbehoedsmiddelen (CBS, 2000). Evenzo vonden Rodgers en Udry (1988) dat de daling van het aantal geboorten in het voorjaar in het Amerikaanse patroon toegeschreven kan worden aan de voorkeur van vrouwen om geboorten in de winter te vermijden, waarbij zij juist bijdroegen aan de daling in de lente veroorzaakt door de wachttijd tot conceptie. Rodgers en Udry (1988) noemen het verschijnsel dat de geboortepiek juist plaatsvindt in de als ongunstig beschouwde maanden en de daling van het aantal geboorten

in de populaire maanden de 'season-of-birth paradox'. Zij verklaren de paradox door de 'misinformed reproducer hypothesis': stellen houden, als ze een kind willen, geen rekening met de wachttijd tot de conceptie.

Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat bestaande theorieën geen eenduidige en complete verklaringen geven voor seizoensfluctuaties in het aantal geboorten. Vaak worden biologische en sociale factoren geassocieerd met seizoenspatronen in geboorten, maar blijken ze slechts bij te dragen tot een mogelijke verklaring. Voor het noorden en westen van Europa is geen degelijk bewijs gevonden dat milieufactoren het seizoenspatroon veroorzaken. Gecombineerd met resultaten van eerder onderzoek kan worden gesteld dat het aannemelijk is dat het tijdstip van de geboorte het resultaat is van zwangerschapsplanning.

2.4 Seizoensfluctuaties naar pariteit en huwelijkse staat moeder

Een deel van het onderzoek naar seizoensfluctuaties in geboorten concentreert zich op de relatie met seizoenspatronen van geboorten naar pariteit en huwelijkse staat van de moeder. Als wordt gerelateerd aan pariteitsspecifieke vruchtbaarheid, kan een deel van de seizoenspatronen worden verklaard. In het onderzoek van Prioux (1988) werd gevonden dat bij tweede kinderen van meer planning sprake is dan bij kinderen van een hogere pariteit. Naarmate de pariteit toeneemt, zijn de seizoenspieken minder uitgesproken, oftewel seizoensfluctuaties in geboorten zijn minder sterk voor geboorten van een hogere rangorde (Prioux, 1988).

Ook door uitsplitsing van geboorten naar echtelijke en niet-echtelijke geboorten kunnen patronen worden verklaard. Cowgill (1966) vond dat de seizoensamplitude hoger is voor niet-echtelijke geboorten. Dat wil zeggen dat niet-echtelijke geboorten een duidelijker seizoenspatroon laten zien dan echtelijke geboorten. Uit het onderzoek van Prioux (1988) blijkt dat kinderen uit een niet-echtelijke relatie tegenwoordig, in vergelijking met enkele decennia geleden, minder vaak in de zomer worden verwekt. Prioux (1988) verklaart dit door een relatie te leggen met de mate waarin mensen controle hebben over hun vruchtbaarheid: niet-echtelijke geboorten zijn steeds minder het resultaat van 'toevallige' concepties. Volgens haar was de zomer in het verleden het populaire seizoen voor 'illegitimate loves' (Prioux, 1988: 599).

Voor Nederland hebben zich in de hier beschreven periode belangrijke veranderingen voorgedaan in de beschikbaarheid en het gebruik van voorbehoedsmiddelen. Tot de jaren 70 van de vorige eeuw was het gebruik van voorbehoedsmiddelen laag, resulterend in meer onverwachte en verkeerd getimede bevallingen, niet-echtelijke geboorten meegerekend. Na de jaren 70 nam het gebruik van voorbehoedsmiddelen toe, vooral door de beschikbaarheid van de pil, en is de timing van zwangerschappen steeds meer het resultaat van bewuste beslissingen. Het is te verwachten dat er een verdere convergentie van niet-echtelijke en echtelijke geboorten optreedt in de decennia die voor ons

liggen, vanwege het veranderde karakter van niet-echtelijke geboorten (steeds vaker een bewuste keus van ongehuwde paren).

Omdat er voor Nederland nog geen verfijnde analyses op dit gebied zijn uitgevoerd, lijkt de eerste logische stap het identificeren van mogelijke patronen in geboorten. Op basis van de literatuur over verklaringen voor seizoenspatronen in geboorten en de beperkt beschikbare gegevens wordt onderzocht of seizoenspatronen van geboorten bestaan voor alle pariteiten, en voor zowel echtelijke als niet-echtelijke geboorten, en zo ja, in welke mate zij een licht werpen op het seizoenspatroon van geboorten in Nederland.

3. Data en methode

Trends in demografische seizoenspatronen dienen bij voorkeur te worden onderzocht aan de hand van lange tijdreeksen van bevolkingsstatistieken. Dit artikel gebruikt bevolkingsstatistieken van het CBS, afkomstig uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA), gepubliceerd in de elektronische database *StatLine* en de *Maandstatistiek van de Bevolking*. Omdat data over seizoenspatronen in geboorten via *StatLine* alleen beschikbaar zijn voor de jaren 1995–2001, zijn data uit de *Maandstatistiek* gebruikt voor de periode 1952–1994. De data zijn uitgesplitst naar pariteit, namelijk pariteit 1 (voor 1952–1969) en pariteit 1, 2, 3 en 4 en hoger (voor 1970–2001). Bovendien zijn de gegevens onderverdeeld in echtelijke en niet-echtelijke geboorten voor de hele periode (1952–2001).

Zoals gebruikelijk in onderzoek naar seizoensfluctuaties, zijn voortschrijdende gemiddelden berekend. Dit wordt gedaan om kortetermijnfluctuaties (bijvoorbeeld economische voorspoed, mogelijk leidend tot een kortstondige geboortepiek) uit langetermijntontwikkelingen te filteren. Op deze manier zijn trends beter waarneembaar. Het gecentreerd 12-maands voortschrijdend gemiddelde wordt berekend door het aantal geboorten in een maand te delen door de som van het aantal geboorten dat om deze maand ligt, en te normaliseren tot 100 procent:

$$Ma_j = \frac{B_j}{\sum_{i=j-6}^{j+5} B_i} * 1200$$

waarbij Ma_j het voortschrijdend gemiddelde is van geboorten in procenten voor maand j en B_i het aantal geboorten in maand i . De voortschrijdende gemiddelden worden gecorrigeerd voor zowel het aantal dagen per maand als schrikkeljaren.

Uiteindelijk wordt voor elke maand een 5-jaarsgemiddelde berekend. De waarden van de berekende index variëren rond de 100. Als de waarde van de index bijvoorbeeld 5 punten hoger is dan 100, is het aantal geboorten 5 procent meer dan men bij afwezigheid van seizoensfluctuaties zou verwachten.

De beschikbare data betreffen alle levendgeborenen (ruim 10 miljoen) die werden geregistreerd in de bevolkingsstatistieken in de periode 1952–2001. Om complexe grafieken te vermijden zijn een aantal perioden geselecteerd: 1960–1964 (1,2 miljoen geboorten), 1970–74 (1,1 miljoen geboorten), 1980–

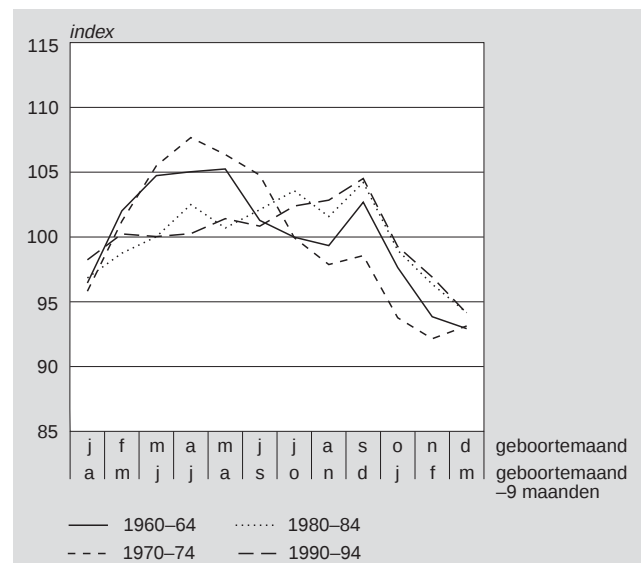
1984 (0,9 miljoen geboorten) en 1990–1994 (1,0 miljoen geboorten). Geboortedata van pariteit 2, 3 en 4 en hoger zijn beschikbaar vanaf 1970. Daarom is ervoor gekozen om twee tijdspannen te vergelijken voor de verschillende pariteiten: 1975–1979 en 1995–1999.

4. Resultaten

4.1 Veranderingen in seizoenspatronen: van lente naar nazomer

Grafiek 1 toont de seizoenspatronen van geboorten in Nederland voor de perioden 1960–1964, 1970–1974, 1980–1984 en 1990–1994. Er heeft een duidelijke verschuiving plaatsgevonden. Het patroon in de jaren 50, 60 en 70 wordt gekenmerkt door een concentratie van geboorten in de lente, gevolgd door een daling, een piek in september en een relatief laag aantal geboorten in de periode oktober–januari. Dit patroon duidt, bij de aanname dat de conceptie gemiddeld negen maanden voor de bevalling plaatsvindt, op een concentratie van concepties in de zomer en een piek in concepties rond de kerstdagen. De jaren 80 en 90 laten een ander beeld zien, met de meeste geboorten in de zomer en nazomer, en een piek in september. Ook hier wordt de periode oktober–januari gekenmerkt door een relatief laag aantal geboorten. Het gevonden patroon weerspiegelt een concentratie van concepties rond november–december.

1. Seizoensfluctuaties in de geboorte in Nederland, 1960–1994

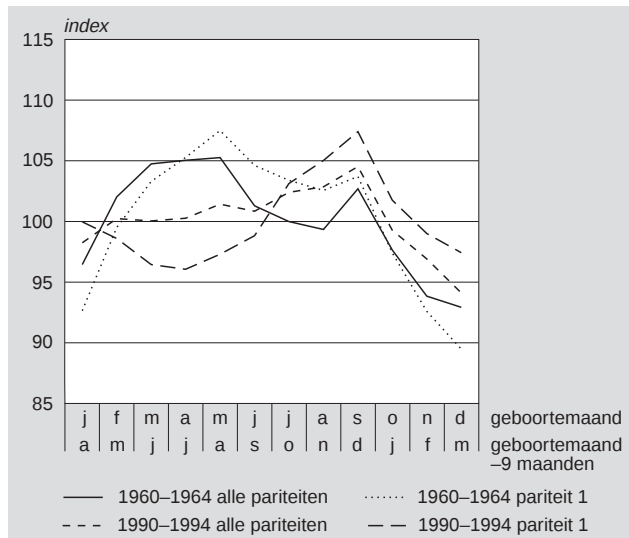

4.2 Seizoenspatronen sterker voor eerste kinderen

In vergelijking met het patroon voor alle geboorten is het seizoenspatroon voor eerste kinderen (die bijna 50 procent van alle geboorten uitmaken) extremer, voor zowel de perioden 1960–1964 als de periode 1990–1994 (grafiek 2). Dit geldt vooral voor de septemberpiek en het lage aantal geboorten in de wintermaanden. Als men aanneemt dat er een voorkeur bestaat om de bevalling in een bepaalde tijd van het jaar te laten plaatsvinden, zou men op basis van

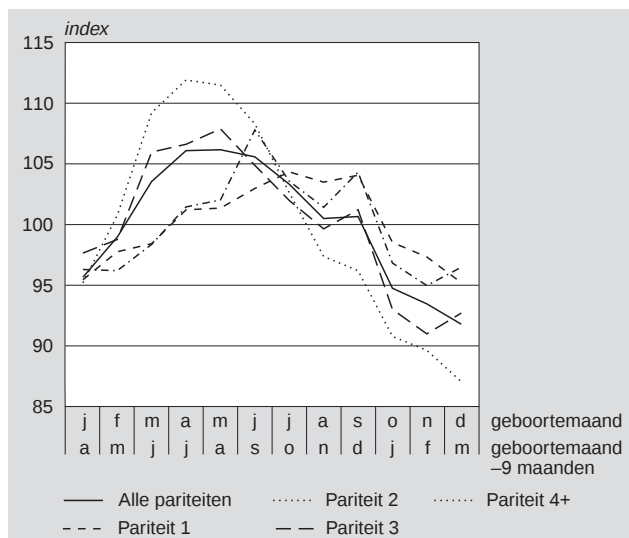
deze grafiek kunnen concluderen dat men vooral bij eerste kinderen een voorkeur heeft voor de zomer. Deze voorkeur zou kunnen resulteren in een meer uitgesproken seizoenspatroon voor eerste kinderen. Het kan ook betekenen dat eerste kinderen in sterkere mate gepland zijn dan latere kinderen.

2. Seizoensfluctuaties in de geboorte naar alle pariteiten en pariteit 1 in de perioden 1960–1964 en 1990–1994

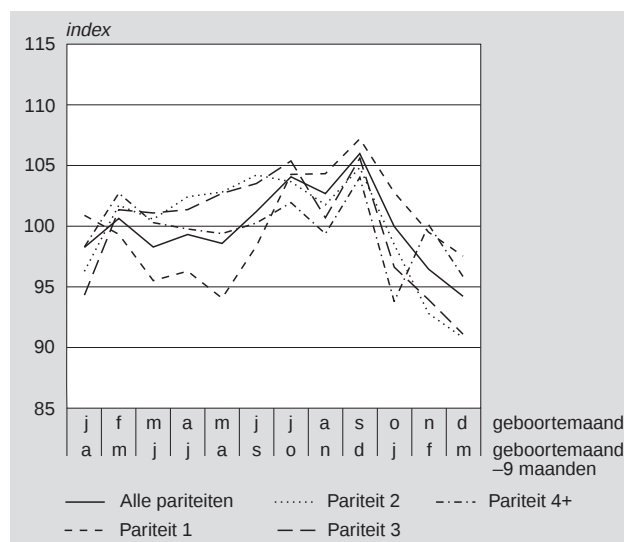
De grafieken 3a en 3b tonen seizoenspatronen voor geboorten van verschillende pariteit voor de perioden 1975–1979 en 1995–1999. Ook hier is duidelijk dat de seizoenspatronen door de jaren heen veranderd zijn: in de latere periode is een minder uitgesproken seizoenspatroon voor alle geboorten waarneembaar dan in de vroegere periode: de amplitudeverschillen zijn minder groot. De verschillen tussen de seizoenspatronen van geboorten van verschillende pariteiten worden kleiner: het seizoenspatroon convergeert.

3a. Seizoensfluctuaties in de geboorte naar pariteit in de periode 1975–1979

Zoals eerder gezegd is het seizoenspatroon van eerste kinderen het meest uitgesproken. In zowel 1975–1979 als 1995–1999 bepalen eerste kinderen het patroon voor alle geboorten. Bij eerste kinderen is de septemberpiek hoger en is het dal in de lente dieper. De meeste eerste kinderen worden verwekt in de periode augustus–december. Rekening houdend met de wachttijd tot de conceptie zou dit kunnen duiden op een voorkeur voor bevallingen in de zomer, aannemend dat seizoensfluctuaties in geboorten gepland zijn. De septemberpiek, die in alle jaren van 1952 tot 2001 voorkomt, zou op een combinatie kunnen duiden van de wens voor een geboorte in de (lente of) zomer, samen met de zogenoemde 'vakantie-theorie'.

3b. Seizoensfluctuaties in de geboorte naar pariteit in de periode 1995–1999

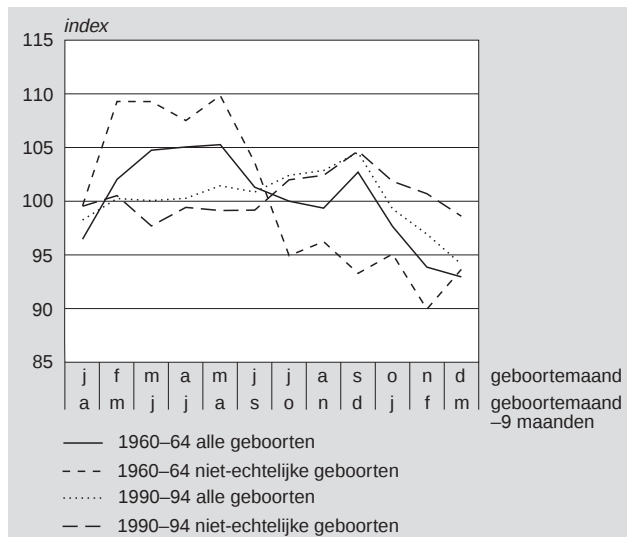
De seizoenspatronen van geboorten van pariteit 2 en 3 verschillen aanzienlijk van die van eerste geboorten: tweede en derde kinderen worden in beide perioden meer dan gemiddeld in de periode februari–augustus geboren en minder dan gemiddeld in de laatste maanden van het jaar. Geboorten van pariteit 4 en hoger volgen een minder duidelijk seizoenspatroon. Dit zou erop kunnen duiden dat geboorten van hogere pariteit minder gepland zijn dan eerste kinderen.

4.3 Niet-echtelijke geboorten: convergentie naar alle geboorten

Het aandeel niet-echtelijke geboorten in het totale aantal geboorten heeft in recente decennia een zeer sterke verandering ondergaan. In de jaren 50 werd slechts 1 procent van alle kinderen buiten het huwelijk geboren; in de jaren 60 en 70 nam dit licht toe, tot 2 procent. Sinds de jaren 80 neemt het percentage niet-echtelijke geboorten echter fors toe, naar 29 procent in 2003 (CBS, 2004).

Grafiek 4 laat het seizoenspatroon voor alle geboorten en voor niet-echtelijke geboorten zien. Het seizoenspatroon voor alle niet-echtelijke geboorten wijkt duidelijk af van het

4. Seizoensfluctuaties in alle geboorten en niet-echtelijke geboorten in de perioden 1960-1964 en 1990-1994

patroon van alle geboorten: niet-echtelijke geboorten vertonen een duidelijker seizoenspatroon. De meeste niet-echtelijke geboorten vonden in de jaren 60 nog plaats in de lente, waarbij in de rest van het jaar het aantal beduidend lager lag. In de jaren 60 (en ook in de jaren 70) werden niet-echtelijke geboorten dus vooral verwekt tijdens de lente en zomer. Vanaf de jaren 80 werden niet-echtelijke kinderen steeds later in het jaar geboren (juli-oktober), evenals echtelijke kinderen. Niet-echtelijke geboorten hebben nu een ander karakter dan de niet-echtelijke geboorten van de jaren 60 en 70, die veelal niet het gevolg waren van een bewuste keuze. Tegenwoordig worden niet-echtelijke geboorten veel meer dan vroeger gepland door samenwonende stellen. Als gevolg hiervan valt het seizoenspatroon van niet-echtelijke geboorten steeds meer samen met het seizoenspatroon van alle geboorten.

5. Conclusies en discussie

5.1 Algemeen seizoenspatroon

Het Nederlandse seizoenspatroon van geboorten is veranderd van een patroon met een piek in de lente in de jaren 50, 60 en 70 naar een patroon met een piek in de zomer en nazomer in de jaren 80 en 90, waarmee Nederland een middenpositie inneemt tussen Noord- en Zuid-Europa. De patronen in beide tijdspannen worden gekenmerkt door een relatief laag aantal geboorten in de wintermaanden en een septemberpiek. Aan het begin van de vorige eeuw leek het seizoenspatroon op het overheersende Europese patroon, met een piek aan het begin van het jaar, een dalend aantal geboorten in de rest van het jaar en een septemberpiek. In de loop van de eeuw verschoof de geboortepiek meer en meer naar latere perioden in het jaar. De piek verplaatste zich van de lente in de jaren 50 en 60 naar de zomer in de jaren 80 en 90. Soortgelijke verplaatsingen werden ook gevonden door Cowgill (1964) in Puerto Rico, waar een verschuiving optrad van het Europese naar het Amerikaanse patroon. De verandering wordt toegeschreven aan moderne middelen van massacommun-

nicatie. De verschuiving in Nederland roept de vraag op wanneer de veranderingen precies zijn begonnen. In de eerste 50 jaar van de vorige eeuw volgden huwelijk en eerste kind elkaar in korte tijd op. Dit kan een effect hebben gehad op de seizoensfluctuaties in geboorten. Verder terug in de tijd hebben urbanisatie, industrialisatie en immigratie mogelijk een invloed gehad op de seizoenspatronen. Daarnaast is in de afgelopen 30 jaar de vruchtbaarheid in Nederland zeer sterk afgenomen. De relatie tussen deze daling en seizoenspatronen in geboorten is niet duidelijk. Een daling in het gewenst aantal kinderen heeft mogelijk effect gehad op seizoenspatronen van geboorten.

5.2 Pariteit

Seizoenspatronen van geboorten zijn het resultaat van de som van geboorten van verschillende pariteiten, die elk afzonderlijke seizoenspatronen hebben. In Nederland lijken seizoensfluctuaties van geboorten te worden bepaald door het patroon van eerste geboorten. Eerste geboorten, die momenteel 50 procent uitmaken van alle geboorten, volgen een uitgesproken seizoenspatroon, en vinden meer dan andere geboorten plaats in de zomer. Geboorten van een hogere pariteit laten een minder duidelijk seizoenspatroon zien: de seizoenspieken zijn lager naarmate de pariteit hoger is, alhoewel de seizoenspatronen van de verschillende pariteiten bij elkaar lijken te komen. Eerste kinderen zijn wellicht meer gepland dan kinderen van hogere pariteit. Er moet echter rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat kinderen van hogere pariteit worden geboren uit moeders die vruchtbaarder zijn dan in het geval van eerste geboorten, waardoor het percentage toevallige concepties anders is. Als deze bevindingen worden vergeleken met het eerdergenoemde onderzoek van Prioux (1988), waarin wordt geconcludeerd dat seizoensfluctuaties in geboorten minder sterk zijn voor geboorten van een hogere rangorde, kan worden geconstateerd dat dit ook opgaat voor recente Nederlandse gegevens. De resultaten komen niet overeen met het onderzoek naar seizoenspatronen in Tsjechië van Bobak en Gjonca (2001), die concluderen dat amplitudes in seizoenspatronen het sterkst zijn bij tweede en derde kinderen, en het minst sterk bij eerste kinderen.

5.3 Niet-echtelijke geboorten

Het patroon van niet-echtelijke geboorten was vroeger heel anders dan het patroon van echtelijke geboorten: niet-echtelijke kinderen werden relatief vaak in de lente geboren, een gevolg van een piek in concepties in de zomer (het seizoen van onwettige geliefden volgens Prioux). Dit komt overeen met de bevindingen van Cowgill (1966), die vond dat niet-echtelijke geboorten een duidelijker seizoenspatroon volgen dan echtelijke geboorten. Enkele decennia geleden waren de meeste niet-echtelijke geboorten 'toevallig' of het resultaat van buitenechtelijke verhoudingen; tegenwoordig worden veel kinderen (bijna 30 procent) geboren uit een niet-echtelijke relatie. Vroeger leken niet-echtelijke geboorten een duidelijker seizoenspatroon te volgen, terwijl het huidige patroon dat van alle geboorten benadert.

5.4 Zwangerschapsafbreking

Volgend op de aanname dat er een verband bestaat tussen conceptie en geboorte-uitkomst, kunnen seizoensfluctuaties in geboorten het gevolg zijn van seizoensfluctuaties in concepties, miskramen en abortussen, of van een combinatie hiervan.

Uit onderzoek van Cohen en Brachen (1977) blijkt dat maandelijks variaties in concepties die eindigen in abortus significant en positief overeenkomen met seizoensvariaties van concepties die eindigen in geboorte (zowel echtelijk als niet-echtelijk). Parnell en Rodgers (1998) vonden ook een analogie tussen het seizoenspatroon van abortussen en dat van concepties en geboorten. Aangezien het aantal abortussen in Nederland relatief laag is – het abortuscijfer fluctueerde tussen 1973 en 2000 tussen 5 en 8 (Wijsen en Rademakers, 2003) – en dus een klein deel van alle zwangerschappen vertegenwoordigen, wordt aangenomen dat abortussen geen invloed hebben op seizoenspatronen van geboorten.

Naar schatting eindigt 10 procent van alle bekende zwangerschappen in een miskraam, maar wordt een veel hoger aantal niet bekende zwangerschappen voortijdig afgebroken. Als miskramen en/of doodgeboorten volgens een seizoenspatroon verlopen, kan dit invloed hebben op het seizoenspatroon van geboorten. Warren et al. (1980) vonden geen significante seizoensvariatie in miskramen. Eriksson en Fellman (2000) vonden eenzelfde seizoenspatroon voor miskramen als voor geboorten. Voor Nederland onderzochten Selten et al. (2000) de relatie tussen seizoenspatronen van doodgeboorte en schizofrenie. Zij vonden dat het seizoenspatroon voor doodgeboren kinderen piekt in januari, wat overeenkomt met patronen gevonden in de VS, Denemarken en Zweden (piek in winter-lente). Dit patroon verschilt van het seizoenspatroon van geboorten. Wat betreft doodgeboorten zijn de aantallen voor Nederland vrij klein: in de jaren 50 werden per 1000 geborenen gemiddeld 17 kinderen doodgeboren (na de 28^e week van de zwangerschap); in de jaren 90 was dit gedaald tot 5 en is het effect ervan op seizoenspatronen verwaarloosbaar. Het seizoenspatroon van niet bekende concepties is echter onmeetbaar en het effect daarvan op seizoenspatronen van geboorten is daarom onbekend.

5.5 Voorkeur en planning

Seizoenspatronen van geboorten weerspiegelen complexe interacties tussen de omgeving, biologische factoren en de mens. Voor Nederland is er geen eenduidig bewijs dat klimatologische factoren een belangrijke bijdrage leveren aan seizoenspatronen van geboorten. Dit betekent echter niet dat geconcludeerd kan worden dat klimatologische factoren geen invloed hebben. Een biologisch basisritme gecombineerd met sociaal-culturele factoren als verklarend model voor seizoenspatronen in geboorten, zoals voorgesteld door bijvoorbeeld Anand et al. (2000) en Doblhammer-Reiter et al. (1999), zou ook voor Nederland kunnen gelden. De gegevens om dit type modellen te testen zijn echter niet beschikbaar. Klimatologische invloeden kunnen ook indirect de vruchtbaarheid beïnvloeden: weersomstandigheden zoals veel daglicht of zonnig weer, maar ook het zien van de groeiende en bloeiende natuur in de lente,

hebben invloed op de stemming van mensen. Gevoelens van optimisme zouden invloed kunnen hebben op de kinderwens of op de frequentie van geslachtsgemeenschap. Ook de piek in concepties rond de zomer- en kerstvakantie zou verklaard kunnen worden door gevoelens van blijheid en vrijheid.

Op basis van de literatuur, maar in combinatie met een gebrek aan bewijs dat klimatologische factoren van invloed zijn op de patronen in Nederland, is het aannemelijk dat geboorten het resultaat zijn van bewuste planning van zwangerschappen. Een belangrijke vraag in dit onderzoek is of een duidelijk seizoenspatroon van geboorten het resultaat is van bewuste planning als een gevolg van voorkeuren voor bepaalde perioden van het jaar voor de geboorte. Deze vraag kan hier niet beantwoord worden. Als zwangerschappen het gevolg zijn van planning op basis van voorkeuren, dan hebben Nederlandse paren hun voorkeuren veranderd (van de lente naar de zomer), ofwel zijn ze niet langer in staat om hun plannen te realiseren. Verschillende studies hebben aangetoond dat veel vrouwen of paren geen rekening houden met de wachttijd tot conceptie, en dat zou ook het geval kunnen zijn bij Nederlandse vrouwen: ze hebben een voorkeur voor de lente of zomer, maar de meeste kinderen worden in augustus of september geboren. Hier is een duidelijk verband zichtbaar met de 'season-of-birth paradox', voorgesteld door Rodgers en Udry (1988): de geboortepiek vindt niet in de maand of het seizoen van voorkeur plaats, omdat men geen rekening houdt met de tijd die het kost om zwanger te worden. De hiermee samenhangende 'misinformed reproducer hypothesis' is een voorbeeld van een psychologische verklaring voor geboortepieken en -dalen. Dit houdt in dat vruchtbaarheid het resultaat is van een besluitvormingsproces. Om de causale mechanismen achter seizoenspatronen van geboorten te verklaren zijn er meer (micro) data nodig met betrekking tot verklarende variabelen.

Ook verdient de relatie tussen seizoensfluctuaties in geboorten en sociaal-demografische factoren verdere aandacht. Bobak and Gjonca (2001) geven aan dat leeftijd van de moeder en opleidingsniveau variabelen zijn waarmee rekening moet worden gehouden. Meade en Earickson (2000) vinden dat het seizoenspatroon sterker is naarmate de vrouw hoger opgeleid is en er meer voorbehoedsmiddelen worden gebruikt in de populatie.

Een eerste verkenning van de relatie tussen leeftijd van de moeder en seizoensfluctuaties in geboorten voor Nederland laat zien dat er grote verschillen zijn in seizoenspatronen tussen jongere en oudere moeders. In de jaren 90 is een duidelijk patroon zichtbaar in het aantal geboorten uit jonge moeders (jonger dan 20 jaar): het aantal is heel laag in het begin van het jaar en neemt lineair toe gedurende de rest van het jaar. In de periode januari–maart worden 20 tot 40 procent minder kinderen geboren dan men zou verwachten, terwijl in de maanden oktober–december 20 tot 40 procent meer kinderen worden geboren. Voor de leeftijd van de moeder waarop de meeste kinderen worden geboren (25–34 jaar) is een gelijkmatiger verdeling zichtbaar, met een duidelijke uitschieter naar september en een uitgesproken daling in de maanden oktober–december. Op

hogere leeftijden (35–44 jaar) treedt een verschuiving op: deze moeders bevallen meer dan gemiddeld in de eerste helft van het jaar. Op de hoogste leeftijden (45 jaar en ouder) is nauwelijks een patroon te ontdekken, ook door het relatief lage aantal geboorten. Deze geboorten zullen meer dan op jongere leeftijden niet gepland zijn.

Een kwalitatieve survey naar besluitvormingsprocessen die voorafgaan aan zwangerschappen zou licht kunnen werpen op enkele van de causale mechanismen die invloed hebben op de seizoenspatronen. Hebben vrouwen of paren voorkeuren voor bepaalde seizoenen of maanden voor de geboorte, en zo ja, plannen zij hun zwangerschappen dienovereenkomstig? Een longitudinale studie waarin paren of vrouwen gevolgd worden in de tijd, waarbij de aandacht zou worden gericht op mogelijke voorkeuren en manieren om deze voorkeuren te realiseren, zou kunnen helpen in de zoektocht naar een verklaring voor seizoenspatronen van geboorten. In de afgelopen decennia zijn seizoensfluctuaties in Nederland duidelijk minder sterk geworden, maar het kan niet ontkend worden dat de patronen aanwezig blijven. De verwachting voor de toekomst is dat seizoenspatronen in geboorten blijven bestaan, omdat paren de lente of zomer prefereren voor de bevalling, en zij hun zwangerschappen dankzij geboorteregeling dienovereenkomstig kunnen plannen.

Literatuur

Anand, K., G. Kumar, S. Kant en S.K. Kapoor, 2000, Seasonality of births and possible factors influencing it in a rural area of Haryana, India. *Indian Pediatrics* 37, blz. 306–312.

Anderson, B.A. en B.D. Silver, 1988, The effects of the registration system on the seasonality of births: The case of the Soviet Union. *Population Studies* 42, blz. 303–320.

Avdeev, A.A., A. Blum en I. Troitskaia, 2001, Seasonal factor in demography of Russian peasantry in the 19th century. Paper gepresenteerd op de European Population Conference, 7–9 juni 2001, Helsinki, Finland.

Bailey, R.C., M.R. Jenike, P.T. Ellison, G. Bentley, A.M. Harrigan en N.R. Peacock, 1992, The ecology of birth seasonality among agriculturalists in Central Africa. *Journal of Biosocial Science* 24, blz. 393–412.

Basso, O., J. Olsen, S. Bisanti, S. Juul, J. Boldsen en de European Study Group on Infertility and Subfecundity, 1995, Are seasonal preferences in pregnancy planning a source of bias in studies of seasonal variation in reproductive outcomes? *Epidemiology* 6, blz. 520–524.

Beer, J. de, 1989, Geboorten per maand. Maandstatistiek van de Bevolking 37(10), blz. 26–27. CBS, Voorburg/Heerlen.

Beer, J. de, 1997, Meeste kinderen in zomer geboren. Maandstatistiek van de Bevolking 45(5), blz. 6–9. CBS, Voorburg/Heerlen.

Bobak, M. en A. Gjonca, 2001, The seasonality of live birth is strongly influenced by socio-demographic factors. *Human Reproduction* 16, blz. 1512–1517.

Calot, G. en C. Blayo, 1982, Recent course of fertility in Western Europe. *Population Studies* 36, blz. 349–372.

Cassel, P.-G., 2001, Changing seasonality of births in Sweden 1900–1999. In: Carling, J. (ed.), 2002, *Nordic demography: Trends and differentials*. Scandinavian Population Studies, vol. 13. Unipub forlag / Nordic Demographic Society, Oslo.

CBS, 2000, Bevolkingsontwikkeling maart 2000. Statistisch Bulletin 21, blz. 2–6. CBS, Voorburg/Heerlen.

CBS, 2003, Toen en nu. Geboorten steeds vaker in nazoomer. *Bevolkingstrends* 2, blz. 10. CBS, Voorburg/Heerlen.

CBS, 2004, StatLine, www.cbs.nl.

Chambers, R., R. Longhurst en A. Pacey, 1981, *Seasonal dimensions to rural poverty*. Frances Pinter Ltd., Londen.

Cohen, I.C. en M.B. Brachen, 1977, Monthly variation in conceptions leading to induced abortion. *Social Biology* 24, blz. 245–250.

Cowgill, U.M., 1964, Recent variations in the season of birth in Puerto Rico. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 52, blz. 1149–1151.

Cowgill, U.M., 1966, Season of birth in man. Contemporary situation with special reference to Europe and the southern hemisphere. *Ecology* 47, blz. 614–623.

Cummings, D., 2002, The seasonality of human births, melatonin and cloud cover. *Biological Rhythm Research* 33, blz. 521–559.

Doblhammer-Reiter, G., J.L. Rodgers en R. Rau, 1999, Seasonality of birth in nineteenth and twentieth century Austria: Steps toward a unified theory of human reproductive seasonality. MPIDR Working Paper WP 1999–013.

Eriksson, A.W. en J. Fellman, 2000, Seasonal variation of livebirths, stillbirths, extramarital births and twin maternities in Switzerland. *Twin Research* 3(4), blz. 189–201.

Huntington, E., 1938, *Season of birth. Its relation to human abilities*. John Wiley & Sons, New York.

Lam, D.A. en J.A. Miron, 1994, Global patterns of seasonal variation in human fertility. *Annals of the New York Academy of Science* 709, blz. 9–28.

Lam, D.A., J.A. Miron en A. Riley, 1994, Modeling seasonality in fecundability, conceptions, and births. *Demography* 31, blz. 321–346.

Lam, D.A. en J.A. Miron, 1996, The effect of temperature on fertility. *Demography* 33, blz. 291–305.

Meade, M.S. en R.J. Earickson, 2000, Medical Geography. Guilford Press, New York.

Parnell, A.M. en J.L. Rodgers, 1998, Seasonality of induced abortion in North Carolina. Journal of Biosocial Science 30(3), blz. 321–332.

Prioux, F., 1988, Mouvement saisonnier des naissances: Influence du rang et de la légitimité dans quelques pays d'Europe occidentale. Population 3, blz. 587–610.

Reinberg, A., M. Lagoguey, F. Cesselin, Y. Touitou, J. Legrand, A. Delassalle, J. Antreassian en A. Lagoguey, 1978, Circadian and circannual rhythms in plasma hormones and other variables of five healthy young human males. Acta Endocrinologica 88, blz. 417–427.

Rodgers, J.L. en J.R. Udry, 1988, The season of birth paradox. Social Biology 35, blz. 171–185.

Rosenberg, H.M., 1966, Seasonal variation of births. National Center for Health Statistics, Washington D.C.

Seiver, D.A., 1985, Trend and variation in the seasonality of U.S. fertility, 1947–1976. Demography 22, blz. 89–100.

Selten, J.-P., Y. van der Graaf, M. Dijkgraaf, M. Edlinger en R. Kahn, 2000, Seasonality of schizophrenia and stillbirths in the Netherlands. Schizophrenia Research 44 (2), blz. 105–111.

Trovato, F. en D. Odynak, 1993, The seasonality of births in Canada and the provinces, 1881–1989: Theory and analysis. Canadian Studies in Population 20, blz. 1–41.

Udry, J.R. en N.M. Morris, 1967, Seasonality of Coitus and Seasonality of Birth. Demography 4(2), blz. 673–679.

Warren, C.W., J. Gold, C.W. Tyler, J.C. Smith en A.L. Paris, 1980, Seasonal variation in spontaneous abortions. American Journal of Public Health 70(12), blz. 1297–1299.

Werschler, T. en S. Halli, 1992, The seasonality of births in Canada: A comparison with the northern United States. Population and Environment 14, blz. 85–94.

Wijzen, C. en J. Rademakers, 2003, Abortus in Nederland 2001–2002. Verslag van de landelijke abortusregistratie. Eburon, Delft.

Analyse van doodsoorzaken op basis van overlevingstafeltechnieken, 1970–2003

Andries de Jong

Aan de stijging van de levensverwachting in de afgelopen drie decennia heeft de daling van sterfte aan hart- en vaatziekten een belangrijke bijdrage geleverd. Op basis van overlevingstafeltechnieken kan worden geschat dat de kans om aan deze ziekten te overlijden tussen 1970 en 2003 is gedaald van circa 40 naar 35 procent voor mannen en van circa 50 naar 35 procent voor vrouwen. Als sterfte aan hart- en vaatziekten geheel zou kunnen worden uitgeschakeld, zouden zowel mannen als vrouwen die hieraan anders zouden zijn overleden ongeveer 10 jaar langer leven. Longkanker lijkt bij vrouwen een nog schadelijker effect op de gezondheid te hebben dan bij mannen. Voor vrouwen die anders aan longkanker zouden zijn gestorven, betekent uitschakeling van deze ziekte een winst in de levensverwachting van ongeveer 17 jaar, tegen 12 jaar voor mannen. Hier staat tegenover dat het effect van uitschakeling van longkanker op de levensverwachting van (alle) mannen met één jaar groter is dan het effect op (alle) vrouwen met een half jaar. Dit is een gevolg van het feit dat vroeger bijna alle mannen rookten, terwijl het aandeel rokers onder vrouwen juist laag was.

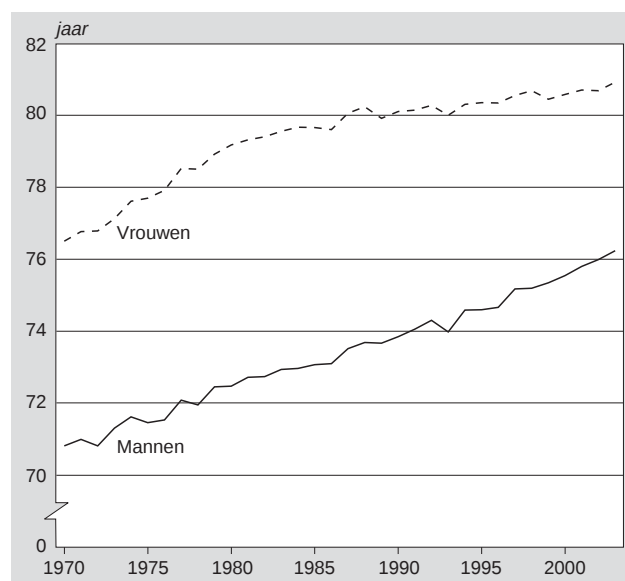
1. Inleiding

In de afgelopen drie decennia is de levensverwachting in Nederland aanzienlijk toegenomen. De levensverwachting bij de geboorte is tussen 1970 en 2003 voor mannen met 5,4 jaar toegenomen en voor vrouwen met 4,4 jaar (grafiek 1). Bij mannen is sprake geweest van een min of meer continue stijging, terwijl bij vrouwen de stijging na 1985 nog maar vrij gering was. Uit Van der Meulen (2004) blijkt dat deze stijging voor zowel mannen als vrouwen voor een groot deel kan worden toegeschreven aan een sterke daling van de sterfte aan hart- en vaatziekten. Voor mannen geldt bovendien dat de sterfte aan longkanker vanaf medio jaren tachtig sterk is gedaald, terwijl de sterfte aan ouderdomsziekten is gestegen. Bij vrouwen is sprake geweest van een sterkere stijging van de sterfte aan ouderdomsziekten, terwijl de sterfte aan longkanker continu is toegenomen. Van der Meulen trekt deze conclusies op basis van ontwikkelingen in (direct) gestandaardiseerde sterftecijfers. Dit artikel beschrijft de resultaten van een nieuwe analyse van de ontwikkelingen in de doodsoorzaken, dit keer aan de hand van overlevingstafeltechnieken.

Volgens Pressat (1972) geven overlevingstafels (ook wel sterftetafels genoemd) de meest complete statistische beschrijving van de sterfte. In tegenstelling tot gestandaardiseerde sterftecijfers zijn de maten die voortkomen uit de overlevingstafel gemakkelijk te interpreteren. Dit komt doordat ze aangeven wat een bepaalde sterfteontwikkeling voor iemand persoonlijk kan betekenen. Zo geeft een maat als de winst in levensverwachting aan hoeveel jaar iemand extra zou kunnen leven als de sterfte aan een bepaalde doodsoorzaak niet meer zou optreden. In de bijlage wordt ingegaan op de berekeningswijze van diverse maten uit de

overlevingstafel. De ontwikkelingen in de diverse maten worden in dit artikel toegelicht. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op leeftijdspecifieke sterftetekansen naar belangrijke doodsoorzaken. Deze kansen vormen de gegevens voor de overlevingstafeltechnieken. De daaropvolgende paragrafen beschrijven de uitkomsten van de overlevingstafeltechnieken.

1. Levensverwachting bij geboorte, 1970–2003

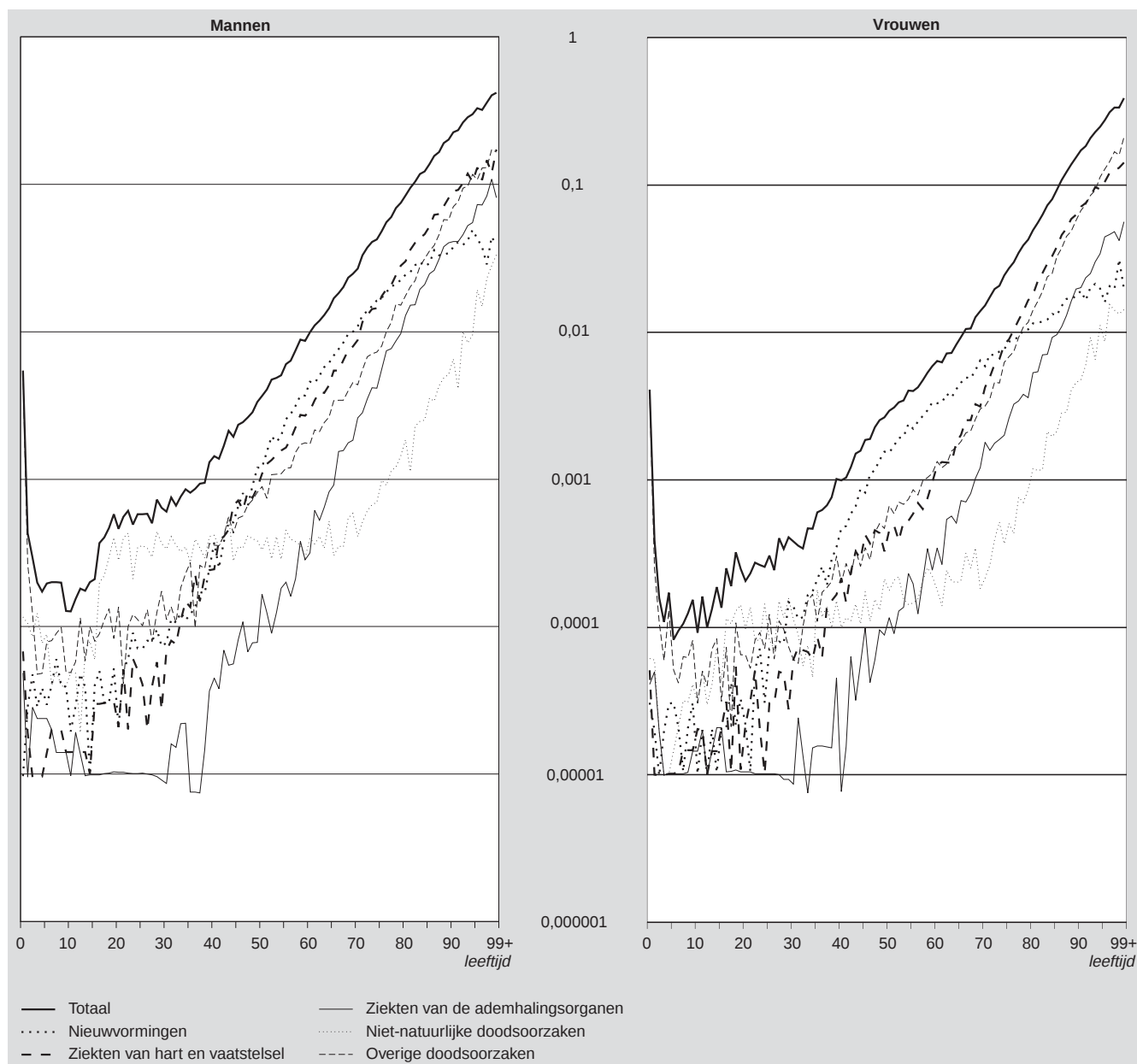
2. Leeftijdsspecifieke sterftetekansen naar doodsoorzaak

Leeftijdspatronen van sterftetekansen vertonen een karakteristiek verloop (grafiek 2). In het eerste levensjaar is de kans om te overlijden relatief groot, terwijl de kans in de jaren daarna sterk afneemt. Vanaf het tiende levensjaar neemt de kans weer toe. Vooral op leeftijd 16, 17 en 18 is er bij jongens sprake van een sterke stijging die verband houdt met riskant verkeersgedrag. Het overstappen van de fiets op de brommer brengt door de hogere snelheden grotere sterfterisico's met zich mee. Bij meisjes is er vrijwel geen sprake van een dergelijke 'accident hump'. Vanaf leeftijd 30 is er bij zowel mannen als vrouwen sprake van een lineaire stijging van het logaritme van de sterftetekansen (niet-logaritmisch vertonen de sterftetekansen een sterk stijgend patroon).

Grafiek 2 toont voor 2003 ook de sterftetekansen voor vijf hoofdgroepen van doodsoorzaken, te weten ziekten van het hart en vaatstelsel, nieuwvormingen (kanker), ziekten van de ademhalingsorganen, niet-natuurlijke doodsoorzaken en overige doodsoorzaken.

In de eerste drie levensjaren voeren de sterftetekansen voor overige doodsoorzaken de boventoon. Het gaat hierbij

2. Leeftijdsspecifieke sterftetekansen, 2003

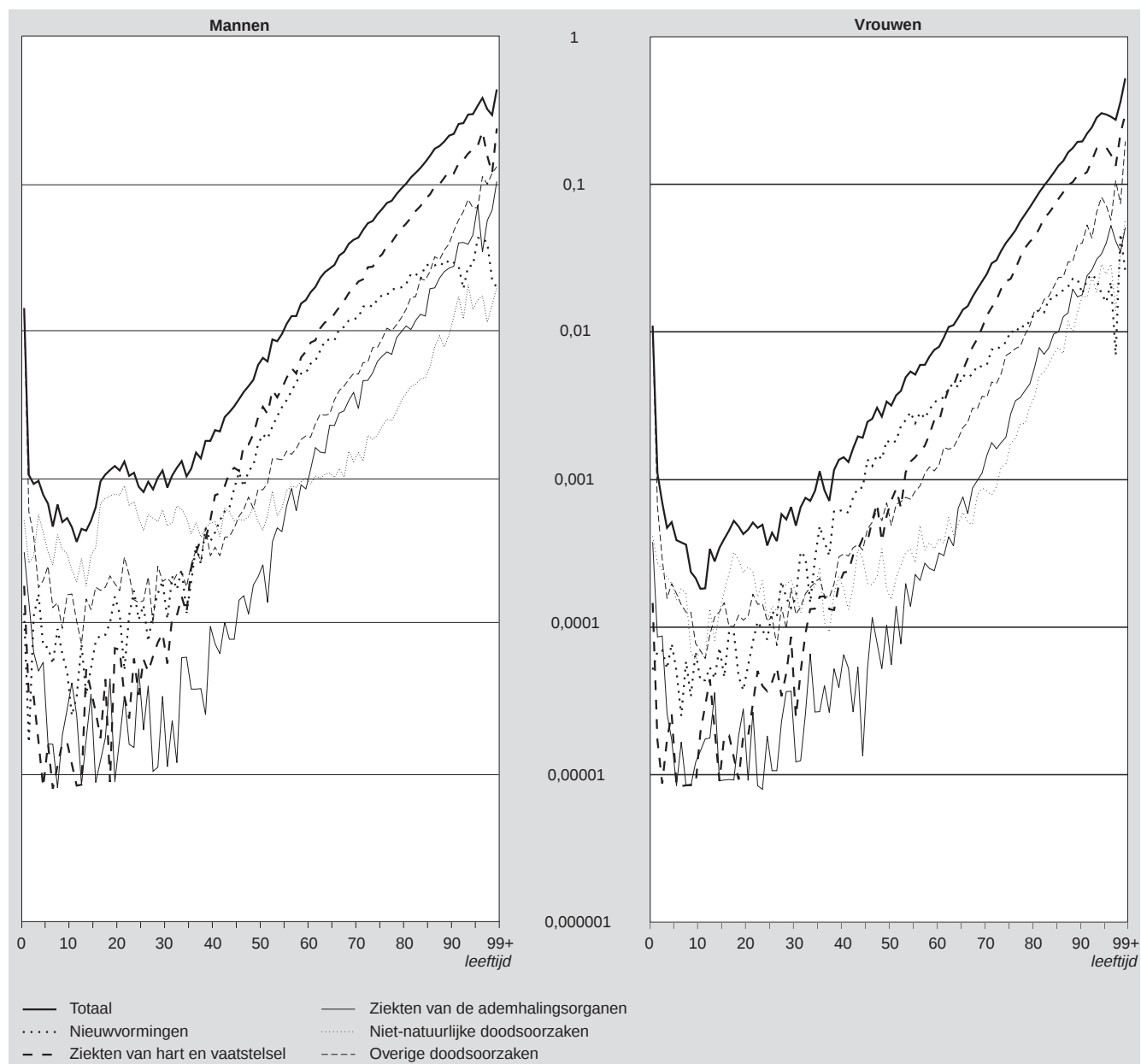
voornamelijk om sterfte aan aangeboren afwijkingen. Bij mannen zijn tussen leeftijd 15 en 35 de sterftetekansen aan niet-natuurlijke dood duidelijk het hoogst. Dit betreft vooral verkeersongevallen. Tussen leeftijd 40 en 75 vormen bij mannen hart- en vaatziekten en kanker de belangrijkste sterfterisico's, waarbij de sterftetekansen voor kanker systematisch iets hoger liggen. Op hogere leeftijden liggen de kansen voor hart- en vaatziekten hoger, terwijl de sterftetekansen voor overige doodsoorzaken zich hier dicht naar toe gaan bewegen. Tussen leeftijd 15 en 60 kennen de ziekten aan de ademhalingsorganen de laagste sterftetekansen; op hogere leeftijden is dit het geval voor de niet-natuurlijke doodsoorzaken.

Bij vrouwen herhalen deze patronen zich grotendeels, hoewel er ook een duidelijk verschil met mannen valt aan te wijzen. De sterfte aan kanker is bij vrouwen op de middenleeftijden van veel groter belang dan de sterfte aan hart- en vaatziekten, terwijl bij mannen sprake is van een slechts iets groter belang van de sterfte aan kanker.

In *grafiek 3* zijn de leeftijdsspecifieke sterftetekansen voor 1970 afgebeeld. In eerste instantie lijken de patronen voor mannen en vrouwen sterk op de patronen die in 2003 zijn waargenomen. Worden niveauverschillen buiten beschouwing gelaten – de sterftetekansen voor 1970 zijn merendeels hoger – dan zijn belangrijke verschuivingen in het relatieve belang van bepaalde doodsoorzaken zichtbaar.

Bij mannen vormen vanaf circa leeftijd 40 hart- en vaatziekten de belangrijkste doodsoorzaak (en dus niet meer kanker). Tussen 1970 en 2003 zijn de sterftetekansen voor hart- en vaatziekten belangrijk gedaald, waardoor deze sterftetekansen in 2003 beneden die van kanker zijn uitgekomen. Ook voor vrouwen geldt dat de sterftetekansen aan hart en vaatziekten zijn gedaald. Als gevolg hiervan is voor veertigers en vijftigers het verschil tussen deze sterftetekansen en de sterftetekansen voor kanker in 2003 groter dan in 1970.

3. Leeftijdsspecifieke sterftetekansen, 1970

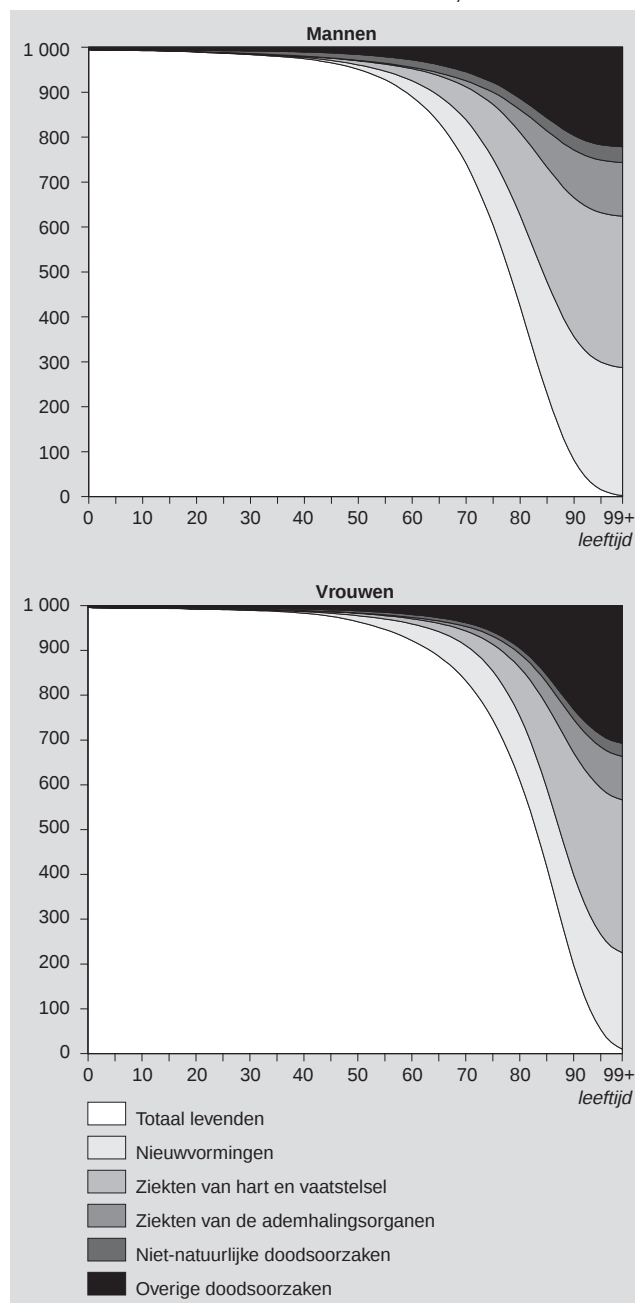
3. Kans om aan een bepaalde doodsoorzaak te overlijden

De leeftijdsspecifieke sterftetekansen per doodsoorzaak, die in de vorige paragraaf zijn beschreven, vormen de basisgegevens voor de zogenaamde overlevingstafel naar doodsoorzaak. Deze tafel laat zien hoe een bepaalde risicobevoelking in omvang afneemt als gevolg van het effect van leeftijdsspecifieke sterftetekansen naar doodsoorzaak. In *grafiek 4* wordt uitgegaan van een fictieve tafelbevoelking van 1 000 personen op het moment van geboorte.

Op deze tafelbevoelking worden voor zowel mannen als vrouwen de sterftetekansen naar doodsoorzaak, zoals waargenomen in 2003, toegepast. Voor de tafelbevoelking van mannen geldt dat tot op leeftijd 50 nog maar 50 personen van deze tafelbevoelking zijn overleden, maar daarna lopen de sterfteaantallen snel op. Op leeftijd 99 (en hoger) is de tafelbevoelking vrijwel volledig overleden.

De grafiek laat ook zien aan welke doodsoorzaken de tafelbevoelking is overleden. Per leeftijdsjaar is zichtbaar hoeveel mensen tot dusverre aan de verschillende doodsoorzaken zijn overleden. Zo is op leeftijd 70 ongeveer een kwart van de mannelijke tafelbevoelking overleden, waarvan de meesten aan kanker (namelijk 100), gevolgd door hart- en vaatziekten (75). Voor vrouwen geldt dat pas op leeftijd 75 ongeveer een kwart van de tafelbevoelking is overleden, met ongeveer dezelfde aantallen personen die aan de twee doodsoorzaken zijn overleden.

Op leeftijd 99 (en hoger) wordt zichtbaar hoeveel mensen van de tafelbevoelking uiteindelijk aan de verschillende doodsoorzaken zijn overleden. Door deze aantallen te relateren aan de beginomvang van de tafelbevoelking, kan voor de tafelbevoelking de kans om te overlijden aan een bepaalde doodsoorzaak worden berekend. *Grafiek 5* geeft hiervan een beeld. De kans is het grootst om te overlijden aan hart- en vaatziekten, namelijk één op drie voor zowel man-

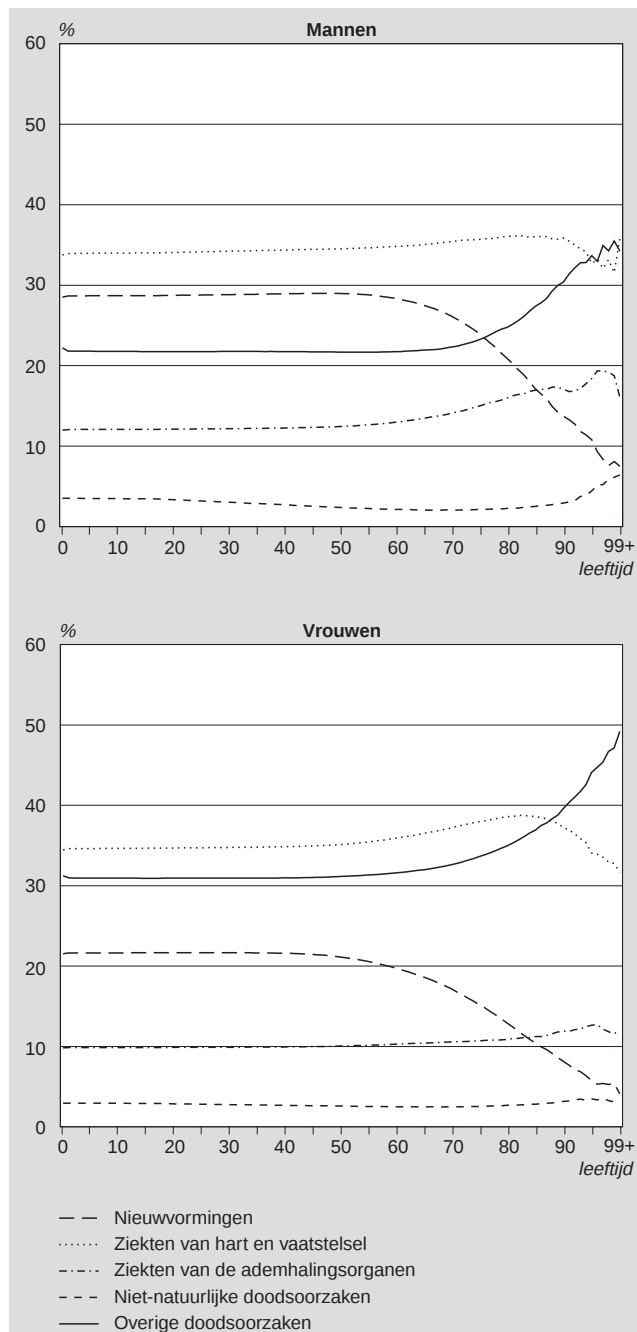
4. Levenden en overledenen naar doodsoorzaak¹⁾, 2003

¹⁾ Op basis van een overlevingstafel met een initiële omvang van 1000 personen.

nen als vrouwen. In de grafiek is deze kans weergegeven bij leeftijd 0. Het gaat hierbij niet om de kans om in het eerste levensjaar te overlijden, maar om de kans om *ooit* aan een bepaalde doodsoorzaak te overlijden. Bij mannen volgt op korte afstand de kans om te sterven aan kanker, met ongeveer 30 procent. Bij vrouwen is deze kans met ongeveer 20 procent veel kleiner; kanker komt hiermee bij vrouwen op de derde plaats. De tweede plaats wordt ingenomen door de kans om te sterven aan overige doodsoorzaken, met circa 30 procent. Bij mannen neemt deze kans de derde plaats in, met circa 20 procent.

De kans om ooit te sterven aan een bepaalde doodsoorzaak kan niet alleen worden bepaald voor de (volledige) tafelbevolking op het moment van geboorte, maar ook voor de (resterende) tafelbevolking op alle andere leeftijden. Hierbij worden de overledenen naar doodsoorzaak vanaf

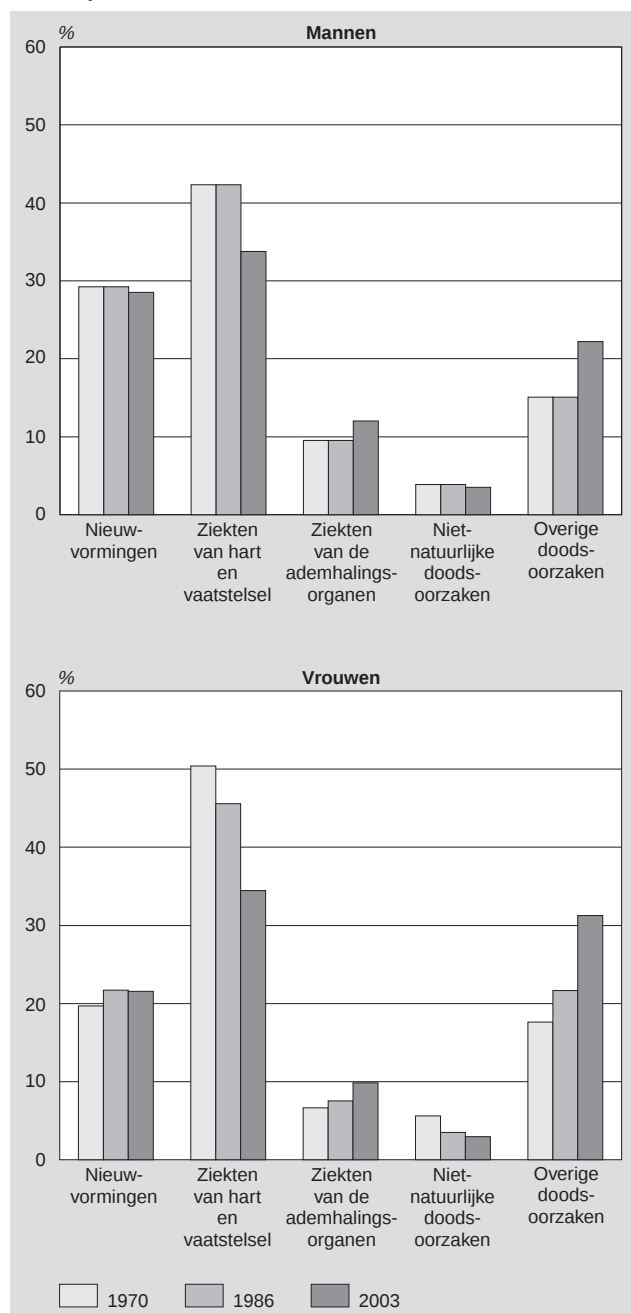
5. Kans om aan een bepaalde doodsoorzaak te overlijden, 2003

een bepaalde leeftijd gerelateerd aan de tafelbevolking van een bepaalde leeftijd. Uit grafiek 5 wordt duidelijk dat de kansen om (in het resterende gedeelte van het leven) te sterven aan een bepaalde doodsoorzaak tot ongeveer leeftijd 55 stabiel zijn. Op hogere leeftijden daalt de kans om te overlijden aan kanker in een snel tempo. Tot ongeveer leeftijd 85 gaat dit samen met een lichte stijging van de kans om te sterven aan hart- en vaatziekten. De kansen om te sterven aan overige doodsoorzaken lopen vanaf ongeveer leeftijd 55 snel op en vormen voor zeer hoog bejaarden de grootste sterftkans.

Om na te kunnen gaan of er sprake is van ontwikkelingen in de tijd van de kans om te sterven aan een bepaalde doodsoorzaak laat *grafiek 6* deze kansen zien voor 1970, 1986 en 2003. De belangrijkste ontwikkeling is zichtbaar bij

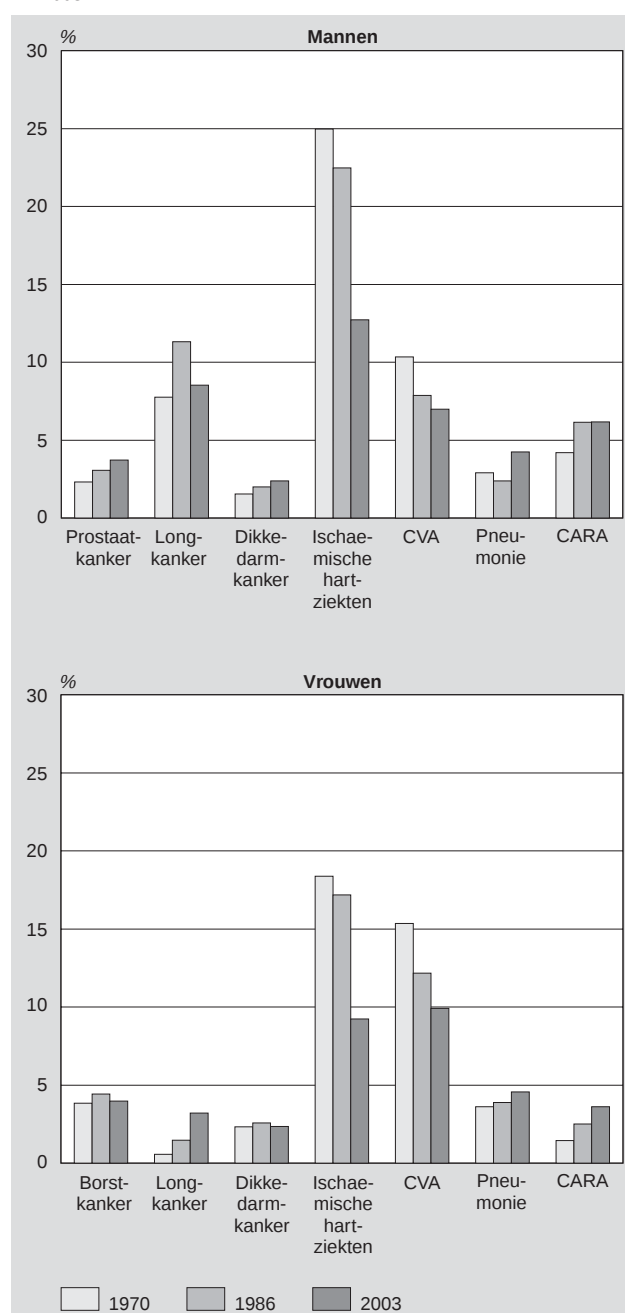
6. Kans om aan een bepaalde hoofdgroep van doodsoorzaken te overlijden, 1970, 1986, 2003

de hart- en vaatziekten. Bij mannen bedroeg deze kans ruim 40 procent in zowel 1970 als 1986, om in 2003 te dalen naar bijna 35 procent. Ook bij vrouwen is de kans om te sterven aan hart- en vaatziekten gedaald, maar in dit geval was de daling nog sterker. In 1970 was de kans (ongeveer) 50 procent, in 1982 45 procent en in 2003 35 procent. De kans is vooral in de tweede helft van de periode 1970–2003 voor zowel mannen als vrouwen snel gedaald. Tegenover deze daling staat een stijging van de kans om te sterven aan overige doodsoorzaken. Deze substitutie van doodsoorzaken is een teken dat ouderdomsziekten steeds belangrijker worden. Bij sterfte aan ouderdomsziekten is sprake van ouderen die een zwakke gezondheid bezitten, waardoor het min of meer toevallig is aan welke doodsoorzaak ze uiteindelijk overlijden.

In de vorige grafiek is gekeken naar hoofdgroepen van doodsoorzaken. *Grafiek 7* maakt een verder onderscheid naar specifieke doodsoorzaken. Deze specifieke oorzaken vormen binnen de hoofdgroepen belangrijke doodsoorzaken. Voor kanker geldt dat prostaatkanker (bij mannen), borstkanker (bij vrouwen), longkanker en dikkedarmkanker belangrijke doodsoorzaken zijn. Het belang van prostaatkanker bij mannen en borstkanker bij vrouwen is relatief klein, met een kans om hieraan te sterven van minder dan 5 procent. Opmerkelijk is wel dat de kans op prostaatkanker tussen 1970 en 2003 oploopt, terwijl de kans op borstkanker vrijwel stabiel is. De kans om te sterven aan longkanker is bij mannen vrij belangrijk: in 1982 is deze ruim 10 procent, in 2003 licht gedaald naar 9 procent. Bij vrouwen was in 1970 longkanker nog een onbelangrijke doodsoorzaak, maar sindsdien is het belang aan het toenemen: in

7. Kans om aan een bepaalde doodsoorzaak te overlijden, 1970, 1986, 2003

2003 komt de kans om aan longkanker te sterven uit op 3 procent.

Deze tegenovergestelde ontwikkelingen houden verband met de historische ontwikkelingen in het percentage roken: de mannen en vrouwen. Vanaf eind jaren vijftig tot 2003 is het aandeel mannelijke rokers sterk afgenomen, van 90 naar 33 procent (STIVORO, 2004). Het percentage vrouwelijke rokers is daarentegen sinds de jaren zestig gestegen en ligt in 2003 op 27.

Binnen de sterfte aan hart- en vaatziekten vormen ischaemische hartziekten en cerebrovasculaire aandoeningen (CVA) de belangrijkste doodsoorzaken. Bij zowel mannen als vrouwen is de kans om aan ischaemische hartziekten te overlijden belangrijk afgenomen. Bij mannen gaat het om een daling van 25 procent in 1970 naar 13 procent in 2003. De kans om te sterven aan CVA was vooral in de jaren zeventig veel kleiner. Hierna is deze kans slechts licht gedaald. Bij vrouwen is CVA bijna even belangrijk als ischaemische hartziekten. Voor beide ziekten geldt dat de kans om hieraan te sterven tussen 1970 en 2003 beduidend is gedaald. In 2003 ligt de kans voor beide ziekten op ongeveer 10 procent.

4. Levensverwachting naar doodsoorzaak

De levensverwachting bij geboorte geeft aan hoeveel jaar een persoon (uit een tafelbevolking) mag verwachten te leven indien een set van leeftijdsspecifieke sterftেকansen (op de tafelbevolking) van toepassing worden verklaard. Deze set van sterftেকansen heeft meestal betrekking op een bepaald kalenderjaar, zodat gesproken wordt over de levensverwachting in een bepaald kalenderjaar.

Uiteraard weerspiegelt deze set van sterftেকansen een gemiddelde van personen die op jongere en oudere leeftijden zijn gestorven. De levensverwachting geeft dan weer hoeveel jaar een persoon uit een tafelbevolking gemiddeld mag verwachten te leven indien de sterftেকansen van een bepaald kalenderjaar voor de tafelbevolking ook in de toekomst zouden gelden.

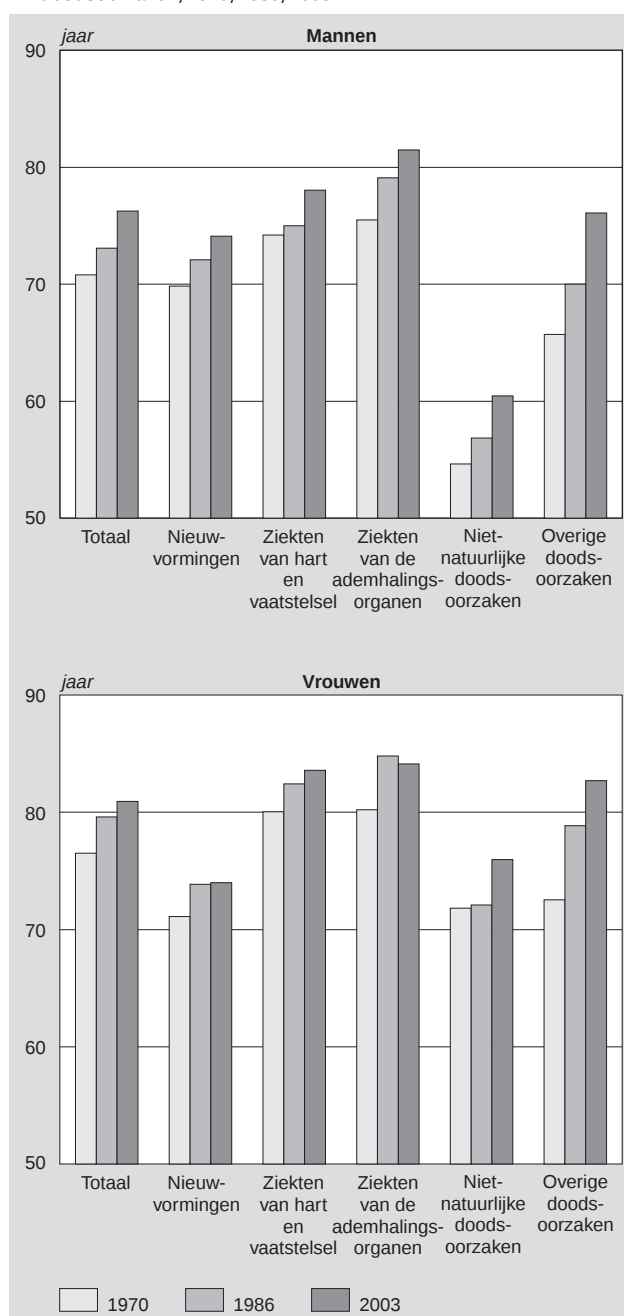
Op het moment dat iemand wordt geboren is het (meestal) nog onduidelijk aan welke doodsoorzaak deze persoon zal overlijden. Indien echter wordt gewerkt met een set van leeftijdsspecifieke sterftেকansen naar doodsoorzaak, kan voor de bevolking van de overlevingstafel worden nagegaan hoeveel personen op de verschillende leeftijden aan een bepaalde doodsoorzaak komen te overlijden. Op basis hiervan kan worden berekend hoeveel jaar een persoon bij de geboorte mag verwachten te leven als hij of zij zal sterven aan een bepaalde doodsoorzaak.

De interpretatie van deze zogenaamde levensverwachting naar doodsoorzaak kan als volgt worden toegelicht. Er bestaat in een bepaald kalenderjaar een duidelijk verschil tussen de gemiddelde leeftijd bij sterfte en de levensverwachting bij geboorte; in 2002 lagen deze voor mannen op respectievelijk 72,3 en 76,0 jaar. Dit verschil komt voort uit het feit dat de gemiddelde leeftijd bij sterfte wordt beïnvloed door de leeftijdsopbouw van de zittende bevolking. Een 'groene' bevolking zal bij gelijke sterftেকansen een lagere gemiddelde leeftijd bij sterfte kennen dan een 'grijze' bevolking. De levensverwachting bij geboorte corrigeert voor leeftijdsopbouweffecten (en is in een groene en grijze

bevolking even hoog). Evenzo wordt in een bepaald kalenderjaar de gemiddelde leeftijd bij sterfte aan een bepaalde doodsoorzaak beïnvloed door leeftijdsopbouweffecten, terwijl de levensverwachting naar doodsoorzaak hiervoor corrigeert.

In *grafiek 8* is de levensverwachting naar doodsoorzaak voor mannen en vrouwen afgebeeld voor de kalenderjaren 1970, 1986 en 2003. In 2003 ligt de levensverwachting bij geboorte voor (alle) mannen op 76 jaar. De levensverwachting voor mannen die sterven aan nieuwvormingen (kanker) ligt met 74 jaar iets lager, terwijl de levensverwachting voor mannen die sterven aan hart- en vaatziekten met 78 jaar iets hoger ligt. De hoogste levensverwachting geldt voor mannen die sterven aan ziekten van de ademhalingsorganen, met circa 81 jaar. Voor mannen die

8. Levensverwachting bij geboorte naar hoofdgroep van doodsoorzaken, 1970, 1986, 2003

sterven aan een niet-natuurlijke doodsoorzaak ligt de levensverwachting laag, met ongeveer 60 jaar.

De stijging van de levensverwachting (ongeacht doodsoorzaak) tussen 1970 en 2003 met ruim 5 jaar is zichtbaar bij alle doodsoorzaken. Bij nieuwvormingen en hart- en vaatziekten is de stijging iets kleiner en bij ziekten van de ademhalingsorganen iets groter. Bij de overige doodsoorzaken is de stijging van de levensverwachting bijna twee keer zo sterk. Dit betekent dat de verbetering van de sterftekansen dus het grootst is geweest bij de overige doodsoorzaken.

Voor vrouwen ligt de levensverwachting bij geboorte op bijna 81 jaar. Voor vrouwen die sterven aan kanker ligt de levensverwachting beduidend lager, met circa 74 jaar. Voor vrouwen die sterven aan hart- en vaatziekten komt de levensverwachting uit op ongeveer 84 jaar. Het verschil in levensverwachting tussen vrouwen die sterven aan kanker en vrouwen die sterven aan hart- en vaatziekten ligt op ongeveer 9,5 jaar, tegen ongeveer 4 jaar bij mannen. Hiermee lijkt het negatieve effect van kanker op de levensverwachting bij vrouwen veel sterker te zijn dan bij mannen. Ook bij vrouwen ligt de levensverwachting het laagst als ze sterven aan niet-natuurlijke doodsoorzaken, namelijk 76 jaar. Dat is ongeveer 5 jaar eerder dan de leeftijd bij overlijden van de gemiddelde vrouw. Bij mannen die sterven aan niet-natuurlijke doodsoorzaken is dit verschil met het gemiddelde echter circa 16 jaar. Het effect van niet-natuurlijke doodsoorzaken is bij mannen dus veel sterker. Dit hangt deels samen met het feit dat mannen een grotere kans hebben om in het verkeer te sterven dan vrouwen. Niet-natuurlijke dood bij vrouwen wordt vaak veroorzaakt door fatale valpartijen van ouderen.

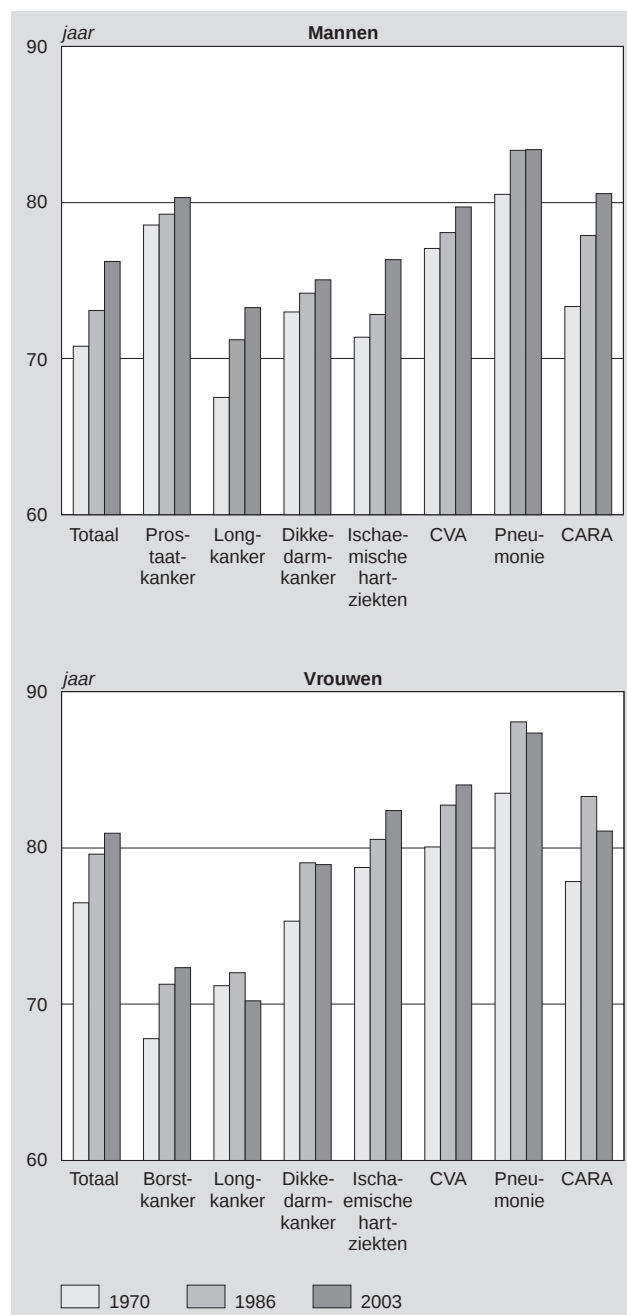
Op de overige doodsoorzaken na is bij vrouwen de stijging van de levensverwachting tussen 1970 en 2003 per doodsoorzaak geringer dan de stijging van de levensverwachting ongeacht doodsoorzaak. Dit geldt vooral voor nieuwvormingen. Evenals bij de mannen komt de stijging van de levensverwachting voor de overige doodsoorzaken uit op ongeveer 10 jaar.

Grafiek 9 laat zien hoe de levensverwachting zich tussen 1970 en 2003 heeft ontwikkeld voor belangrijke doodsoorzaken binnen de hoofdgroepen van doodsoorzaken. Bij mannen is voor alle afgebeelde doodsoorzaken sprake van een stijging, hoewel vooral voor prostaatkanker sprake is van een geringe stijging, namelijk minder dan 2 jaar.

Desondanks ligt de levensverwachting bij sterfte aan prostaatkanker in 2003 circa 4,5 jaar hoger dan de levensverwachting van de gemiddelde man. Om deze reden kan prostaatkanker ook wel als 'ouderdomskanker' getypeerd worden. Ook bij dikkedarmkanker, CVA en pneumonie blijft de stijging duidelijk achter bij de stijging van de algemene levensverwachting. Voor CARA geldt daarentegen een sterkere stijging.

Bij vrouwen is het beeld gevarieerder dan bij mannen. Tussen 1970 en 1986 is voor elke afgebeelde doodsoorzaak nog sprake van een stijging, maar tussen 1986 en 2003 treedt er bij de ene doodsoorzaak nog wel een stijging op, maar bij de andere doodsoorzaak niet meer. Vooral voor longkanker en in iets mindere mate voor CARA is sprake van een daling (van rond 2 jaar). Deze daling hangt samen met hogere sterftecijfers voor deze doodsoorzaken. Het

9. Levensverwachting bij geboorte voor bepaalde doodsoorzaken, 1970, 1986, 2003

verschil in levensverwachting tussen vrouwen die sterven aan longkanker en de gemiddelde vrouw komt uit op circa 11 jaar in 2003, tegen circa 5 jaar in 1970. Voor mannen liggen deze cijfers in beide jaren rond 3 jaar. Het effect van roken op de levensverwachting lijkt voor vrouwen veel groter te zijn dan voor mannen, en er is bovendien sprake van een sterk toenemend effect. Ook is opvallend dat, gemeten aan de levensverwachting bij geboorte in 2003, vrouwen bijna 5 jaar langer leven dan mannen, terwijl gemeten aan de levensverwachting bij sterfte aan longkanker vrouwen 3 jaar korter leven dan mannen. Uit Hooigeboezem (2004), die heeft gekeken naar de gemiddelde leeftijd bij overlijden aan longkanker, blijkt dat deze leeftijd in 2003 voor vrouwen 4 jaar lager ligt dan bij mannen. Correctie voor leeftijdsopbouwverschillen doet het verschil dus wel verkleinen, maar neemt het niet weg.

Voor vrouwen die overlijden aan borstkanker ligt de levensverwachting beduidend lager dan die van de gemiddelde vrouw, namelijk bijna 9 jaar in 2003. Voor vrouwen die sterven aan pneumonie geldt juist een hogere levensverwachting dan voor de gemiddelde vrouw. Ook bij mannen geldt dat degenen die sterven aan pneumonie veel langer dan gemiddeld hebben geleefd.

5. Winst in levensverwachting bij uitschakeling van doodsoorzaken

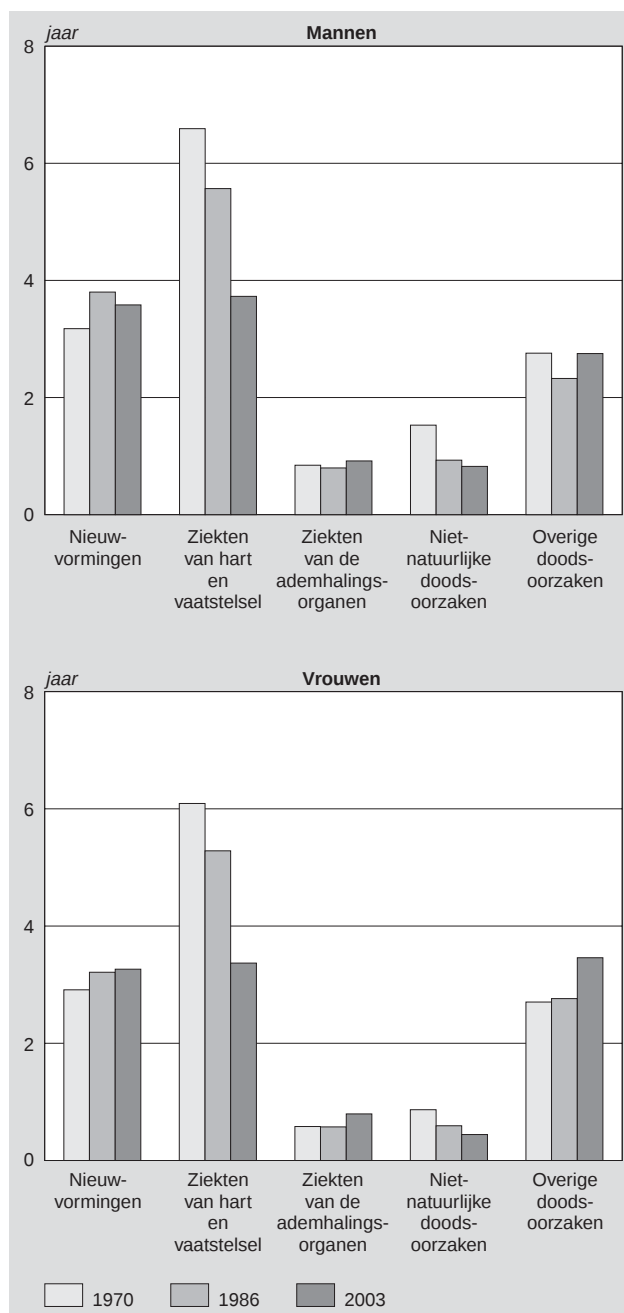
Modelmatig kan een schatting worden gemaakt van het aantal jaren dat iemand extra leeft als een bepaalde doodsoorzaak wordt uitgeschakeld (voor de niet uitgeschakelde doodsoorzaken gelden nog steeds de kansen die in een bepaald jaar zijn waargenomen). Een belangrijke veronderstelling die bij een dergelijke schatting wordt gemaakt, is dat de sterfte aan de betreffende doodsoorzaak onafhankelijk is van de sterfte aan andere doodsoorzaken. Hiermee wordt bedoeld dat de kansen op sterfte aan andere doodsoorzaken niet veranderen als een bepaalde doodsoorzaak wordt uitgeschakeld. Bij verkeersdoden – die meestal op jonge leeftijden optreden – valt bijvoorbeeld gemakkelijk voor te stellen dat het wegvallen van deze doodsoorzaak op de betreffende leeftijden geen effect heeft op de kans om te sterven aan hart- en vaatziekten (die meestal op hogere leeftijden plaatsvinden). Bij ouderen met een zwakke gezondheid valt een dergelijke onafhankelijkheid moeilijker voor te stellen.

Ze kunnen meerdere ziekten onder de leden hebben of zo zwak zijn dat ze, als ze ziek worden, extra vatbaar zijn voor andere ziekten (na opname in een ziekenhuis kunnen ze bijvoorbeeld een longontsteking oplopen, met de dood als gevolg). In dergelijke gevallen is het min of meer toevallig aan welke doodsoorzaak men overlijdt. Bij de schatting van de winst in levensverwachting door uitschakeling van een bepaalde doodsoorzaak, wordt aan een dergelijke afhankelijkheid voorbijgegaan. Hierdoor is het mogelijk dat dit model het aantal extra levensjaren niet correct schat.

Grafiek 10 geeft een beeld van de winst in levensverwachting bij uitschakeling van hoofdgroepen van doodsoorzaken in 1970, 1986 en 2003. Bij mannen is deze theoretische winst in 1970 duidelijk het hoogst bij uitschakeling van hart- en vaatziekten, namelijk circa 6,5 jaar. In 2003 is de winst bij uitschakeling van hart- en vaatziekten beduidend afgenomen, namelijk naar circa 4 jaar. Deze daling is niet verwonderlijk als wordt bedacht dat de sterfte aan deze ziekten belangrijk is afgenomen in de afgelopen drie decennia (zie grafiek 6); de theoretische winst die dan door uitschakeling kan worden behaald, wordt hierdoor kleiner. Bij uitschakeling van nieuwvormingen komt de winst in levensverwachting uit op 3 à 4 jaar. Uitschakeling van overige doodsoorzaken levert een winst van ongeveer 2 jaar op. Voor vrouwen lijkt het beeld sterk op dat voor mannen.

Mackenbach et al. (1995, 1999) wijzen op het feit dat de methode van het berekenen van de winst in levensverwachting door uitschakeling van doodsoorzaken vooral een te royale schatting kan opleveren. In geval van afhankelijkheid van de sterfte aan doodsoorzaken kan het uitschakelen van een bepaalde doodsoorzaak tot gevolg

10. Winst in levensverwachting bij uitschakeling van sterfte aan hoofdgroepen van doodsoorzaken, 1970, 1986, 2003

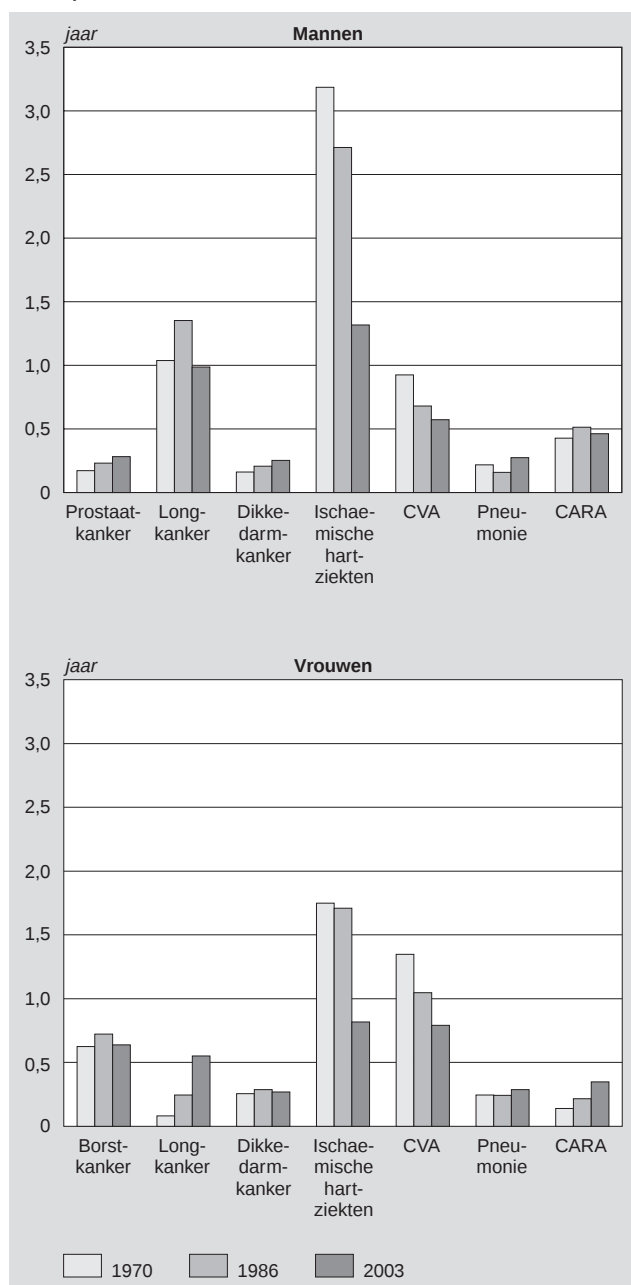

hebben dat de kansen op het overlijden aan een andere doodsoorzaak stijgen. Omdat in de methode bij de uitschakeling van een bepaalde doodsoorzaak de andere (afhankelijke) doodsoorzaken geen hogere kansen krijgen, levert de gebruikelijke berekeningswijze dus een te hoge schatting van de winst in de levensverwachting op.

Het bepalen van de ernst van de overschatting is moeilijk. Mackenbach et al. hebben in dit kader gekeken naar in hoeverre er bij sterftegevallen sprake is geweest van meerdere doodsoorzaken. Hieruit bleek dat vooral bij hart- en vaatziekten sprake is van 'concurrerende sterfte'. Afhankelijk van bepaalde veronderstellingen werd, door rekening te houden met concurrerende doodsoorzaken, de winst door uitschakeling van hart- en vaatziekten met een half tot een heel jaar gereduceerd.

Wordt gekeken naar de specifieke doodsoorzaken binnen de hoofdgroepen van doodsoorzaken, dan valt op dat de winst het hoogst is bij uitschakeling van ischaemische hartziekten: voor mannen ongeveer 3 jaar in 1970 en 1 jaar in 2003 (grafiek 11). Dit betekent dat de sterftetekansen voor ischaemische hartziekten zodanig zijn verbeterd dat door verdere daling van de sterftetekansen nog vrij weinig winst valt te behalen. Ook uitschakeling van longkanker levert voor mannen een beduidende winst op, namelijk ongeveer 1 jaar in zowel 1970 als 2003. Bij vrouwen is het effect van uitschakeling van ischaemische hartziekte kleiner dan bij mannen, ongeveer 1,5 jaar in zowel 1970 als 1986. In 2003 is het effect teruggelopen naar iets minder dan 1 jaar. De winst in levensverwachting voor borstkanker komt uit op ruim een half levensjaar in alle drie jaren. De winst door uitschakeling van longkanker was verwaarloosbaar klein in 1970, maar in 2003 is deze theoretische winst gestegen

11. Winst in levensverwachting bij uitschakeling van sterfte aan bepaalde doodsoorzaken, 1970, 1986, 2003

naar ongeveer een half levensjaar. Deze stijging in de winst is het gevolg van het feit dat vrouwen de laatste decennia meer zijn gaan roken.

Bij de winst in levensverwachting zoals weergegeven in de grafieken 10 en 11 moet worden bedacht dat het hier gaat om een levensverwachting die is berekend als het gemiddelde voor alle personen uit een tafelbevolking.

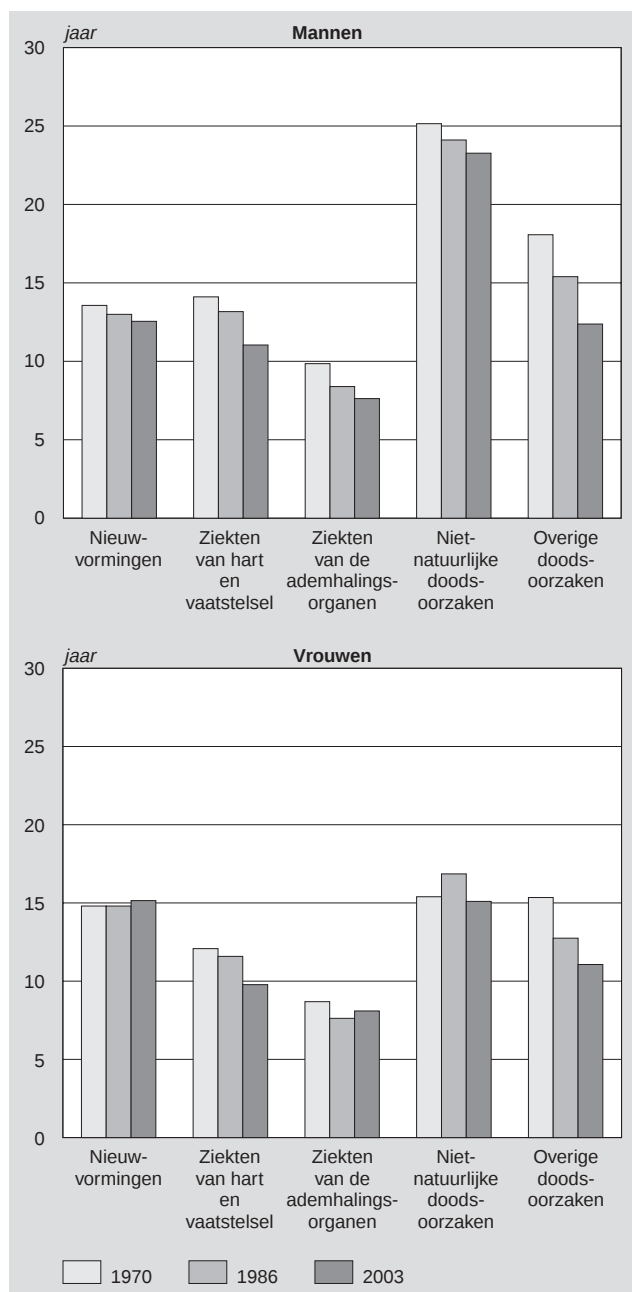
De personen uit deze tafelbevolking overlijden aan diverse doodsoorzaken. Als een bepaalde doodsoorzaak wordt uitgeschakeld, leven personen die anders aan deze doodsoorzaak zouden zijn overleden dus langer. Bij de berekening van de levensverwachting worden alle doorleefde 'levensjaren' van alle personen bij elkaar opgeteld en vervolgens gedeeld op de beginomvang van de tafelbevolking.

De levensverwachting is dus een gewogen gemiddelde van de levensverwachting van personen die overlijden aan de diverse onderscheiden doodsoorzaken. De winst in levensverwachting wordt dan bepaald door de levensverwachting na uitschakeling te vergelijken met de levensverwachting vóór uitschakeling.

Een andere indruk van de winst in levensverwachting wordt verkregen door te kijken naar de groep personen die anders aan een specifieke doodsoorzaak zouden zijn overleden. De winst in levensverwachting door uitschakeling van een specifieke doodsoorzaak wordt hierbij alleen gerelateerd aan de groep die anders aan die specifieke doodsoorzaak zou zijn gestorven. Voor de hoofdgroepen van doodsoorzaken is deze invalshoek weergegeven in grafiek 12. Voor mannen die anders aan nieuwvormingen zouden zijn overleden, geldt dat de uitschakeling van sterfte aan kanker leidt tot een winst in levensverwachting van rond 13 jaar. Deze winst is in de afgelopen drie decennia vrij stabiel. Voor mannen die anders aan hart- of vaatziekten zouden zijn overleden, geldt dat de winst in levensverwachting door uitschakeling van deze ziekten tussen 1970 en 2003 afneemt van 14 naar 11 jaar. Vooral voor personen die zouden zijn gestorven aan een niet-natuurlijke dood, leidt uitschakeling van deze doodsoorzaak tot een forse winst in levensverwachting: circa 25 jaar. Deze forse winst heeft ten dele te maken met het feit dat het hierbij voor een belangrijk deel gaat om verkeersdoden, meestal betrekkelijk jonge mensen.

Ook zelfdoding vormt een belangrijk deel van de niet-natuurlijke sterfgevallen. Uit Hoogenboezem en Van den Berg (2004) blijkt dat de gemiddelde leeftijd ook bij zelfdoding vrij laag is, namelijk ongeveer 50 jaar voor mannen in 2002. Ook bij vrouwen geldt dat uitschakeling van de niet-natuurlijke dood een beduidende stijging van de levensverwachting oplevert, hoewel de winst met 15 jaar veel lager ligt dan bij mannen. Dit heeft enerzijds te maken met het feit dat meisjes in de late puberteit vrijwel geen 'accident hump' veroorzaken (zie paragraaf 2), en anderzijds met het feit dat vrouwen op hogere leeftijden vaker door een accidentele val om het leven komen dan mannen (zie Van der Meulen en Keij-Deerenberg, 2003). De winst door uitschakeling van nieuwvormingen komt bij vrouwen die hieraan anders zouden zijn overleden met 15 jaar iets hoger uit dan bij mannen. De winst door uitschakeling van hart- en vaatziekten leidt evenals bij mannen tot een winst van ongeveer 10 jaar in 2003.

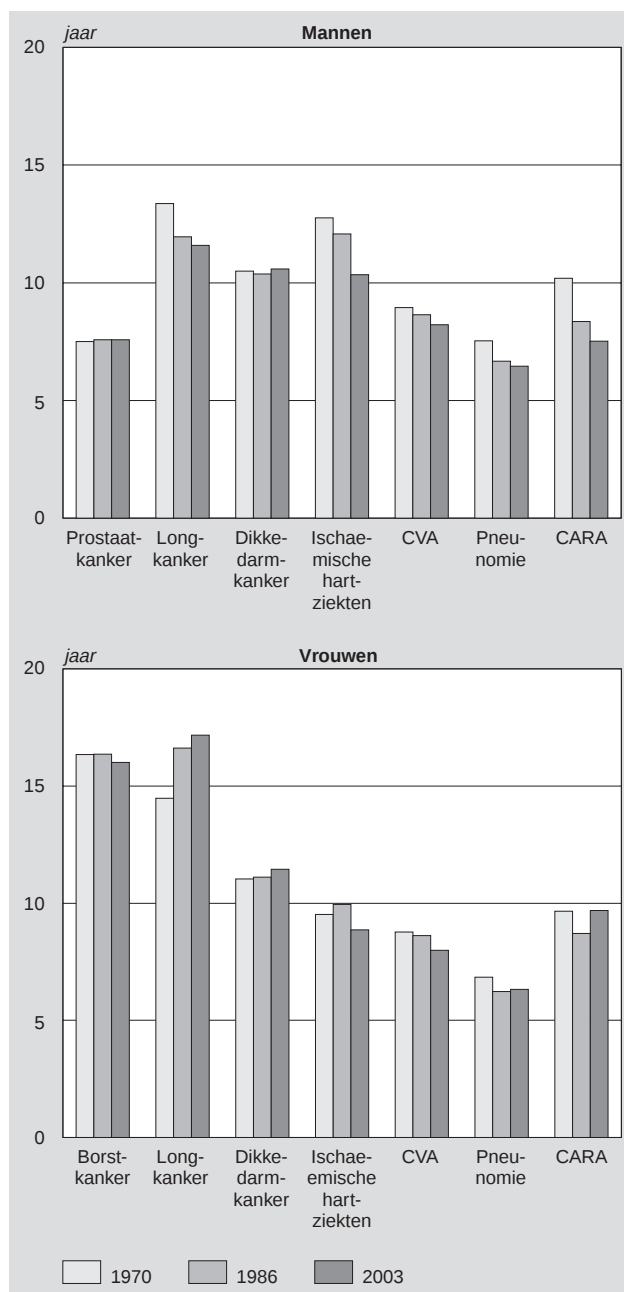
12. Winst in levensverwachting bij uitschakeling van sterfte aan hoofdgroepen van doodsoorzaken voor personen die anders aan die doodsoorzaak zouden zijn overleden, 1970, 1986, 2003

Opnieuw kan worden gekeken naar belangrijke doodsoorzaken binnen de hoofdgroepen van doodsoorzaken. Uit grafiek 13 blijkt dat het elimineren van prostaatkanker voor de getroffen mannen leidt tot een theoretische winst van ongeveer 7,5 jaar. Voor borstkanker is de winst van eliminatie echter groter, met ongeveer 16 jaar voor vrouwen die anders aan deze ziekte zouden zijn overleden. Een opmerkelijk geslachtsverschil is ook zichtbaar voor personen die anders aan longkanker zouden zijn overleden. Voor mannen scheelt uitschakeling ongeveer 12 jaar en voor vrouwen ongeveer 17 jaar.

Dit geeft aanleiding om te veronderstellen dat roken voor vrouwen een nog groter schadelijk effect op de gezondheid heeft dan voor mannen. De trends in de winsten zijn bovendien verschillend: voor mannen een dalende winst en

13. Winst in levensverwachting bij uitschakeling van sterfte aan bepaalde doodsoorzaken voor personen die anders aan die doodsoorzaak zouden zijn overleden, 1970, 1986, 2003

voor vrouwen een stijgende winst. Dit kan een aanwijzing zijn voor nog grotere geslachtsverschillen in de toekomst. Het lijkt misschien wat tegenstrijdig dat het effect van longkanker voor alle vrouwen (met een half jaar) in 2003 kleiner is dan het effect voor alle mannen (met 1 jaar), terwijl het effect voor personen die anders zouden zijn gestorven aan deze ziekte bij vrouwen (met 17 jaar) veel groter is dan bij mannen (met 12 jaar). Dit kleinere effect, wanneer gekeken wordt naar alle vrouwen, hangt samen met het feit dat mannen vroeger veel meer rokten dan vrouwen en ook nu nog iets vaker roken. Voor de groep vrouwen die roken lijken de risico's echter (nog) groter dan voor mannen: het verlies aan levensverwachting is 5 jaar groter dan bij rokende mannen. Ook uit de analyse van de levensverwachting naar doodsoorzaak komt een groter schadelijk effect voor vrouwen naar voren: de levensver-

wachting voor personen die sterven aan longkanker ligt voor vrouwen 3 jaar lager dan voor mannen (terwijl de levensverwachting van alle vrouwen bijna 5 jaar hoger ligt dan die voor alle mannen).

Eliminatie van dikkedarmkanker heeft voor zowel mannen als vrouwen die anders aan deze ziekte zouden zijn overleden een winst van rond 11 jaar tot gevolg. Bij mannen is de winst door uitschakeling van ischaemische hartziekte rond 10 jaar en bij vrouwen met 9 jaar iets kleiner. Voor CVA, pneumonie en CARA gelden theoretisch winsten van tussen de 6 en 10 jaar voor de personen die anders aan deze ziekten zouden zijn overleden.

6. Decompositie van de winst in levensverwachting tussen 1970 en 2003

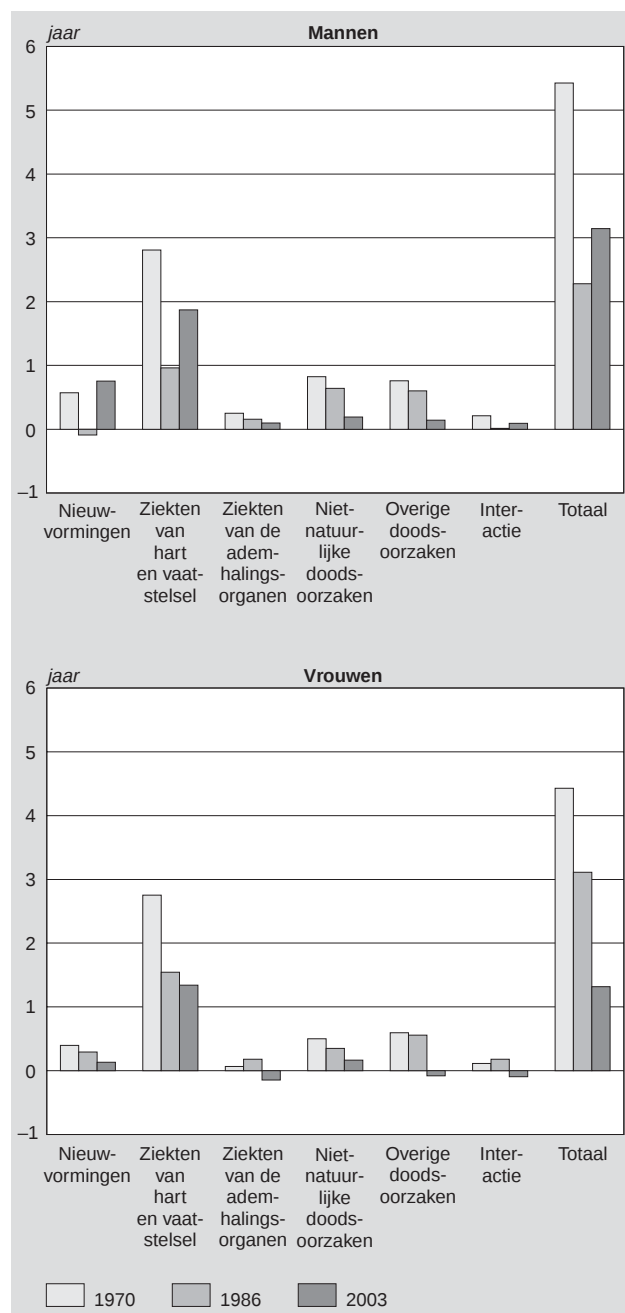
Tussen 1970 en 2003 is de levensverwachting bij geboorte voor mannen met 5,4 jaar toegenomen en voor vrouwen met 4,4 jaar (grafiek 1). In de inleiding is gesteld dat deze stijging samenviel met een daling in het (direct) gestandaardiseerde sterftecijfer voor hart- en vaatziekten. In deze paragraaf worden de resultaten van een decompositie van de winst in verschillende doodsoorzaken beschreven. Deze decompositie is gebaseerd op een variatie van de methode van het uitschakelen van doodsoorzaken in de overlevingstafel naar doodsoorzaak. De decompositie levert naast de bijdragen van de verschillende doodsoorzaken afzonderlijk, tevens de bijdrage van een interactie-effect dat betrekking heeft op een gecombineerd effect van verschillende doodsoorzaken op de levensverwachting.

Grafiek 14 laat zien dat voor zowel mannen als vrouwen de stijging van de levensverwachting voor een belangrijk deel op conto van de daling van hart- en vaatziekten kan worden geschreven. Deze daling leverde voor mannen en vrouwen een stijging van de levensverwachting bij geboorte op van 2,8 jaar. Hoewel de daling van de sterfte aan nieuwvormingen, niet-natuurlijke dood en overige doodsoorzaken ook een duidelijke bijdrage aan de stijging van de levensverwachting leverde, was deze wel veel geringer. Voor mannen waren deze effecten iets groter, namelijk tussen de 0,5 en 1,0 jaar en voor vrouwen rond de 0,5 jaar. De interactie-effecten waren voor zowel mannen als vrouwen gering, respectievelijk 0,2 en 0,1 jaar.

De decompositie van de winst is ook nog voor de twee helften van de periode 1970 en 2003 bepaald.

Voor mannen geldt dat de bijdrage van de daling van hart- en vaatziekten aan de winst in de levensverwachting in de eerste helft (1970–1986) met één levensjaar kleiner was dan de bijdrage in de tweede helft (1986–2003), met bijna twee levensjaren. Voor vrouwen geldt een ander patroon met een iets grotere bijdrage in de eerste helft dan in de tweede helft. Voor mannen was de bijdrage van nieuwvormingen in de eerste helft nog licht negatief. In de tweede helft is dit echter omgeslagen in een positieve bijdrage van driekwart jaar. Voor zowel mannen als vrouwen geldt dat niet-natuurlijke doodsoorzaken en overige doodsoorzaken in de periode 1970–1986 een belangrijke bijdrage leverden, tegen vrijwel geen bijdrage in de periode 1986–2003. Al met al geldt dat in het laatste anderhalf decennium de stijging van de levensverwachting bij vrouwen vrijwel alleen is veroorzaakt door een afname van de hart- en vaat-

14. Decompositie van de winst in de levensverwachting tussen 1970 en 2003

ziekten, terwijl bij mannen ook de andere hoofdgroepen nog een substantiële bijdrage leverden (met uitzondering van de ziekten van de ademhalingsorganen).

Literatuur

Arriaga, E., 1984, Measuring and explaining the change in life expectancies. *Demography* 21, blz. 83–96.

Hoogenboezem, 2004, Steeds meer vrouwen sterven aan longkanker. CBS Webmagazine, 12 juli 2004. (www.cbs.nl).

Hoogenboezem, J. en W. van den Berg, 2004, Recente ontwikkelingen rond zelfdoding in Nederland. *Bevolkingstrends* 52(1), blz. 40–48. CBS, Voorburg/Heerlen.

Mackenbach, J.P., A.E. Kunst, H. Lautenbach, F. Bijlsma en Y.B. Oei, 1995, Competing causes of death: an analysis using multiple-cause-of-death data from the Netherlands. *American Journal of Epidemiology* 141(5), blz. 466–475.

Mackenbach, J.P., A.E. Kunst, H. Lautenbach, Y.B. Oei, F. Bijlsma, 1999, Gains in life expectancy after elimination of major causes of death: revised estimates taking into account the effect of competing causes. *Journal of Epidemiology and Community Health* 53, blz. 32–37.

Namboodiri, K. en C.M. Suchindran, 1987, Life table techniques and their applications. Academic Press, Orlando.

Manton, K.G. en E. Stallard, 1984, Recent trends in mortality analysis. Academic Press, Orlando.

Meulen, A. van der, en I. Keij-Deerenberg, 2003, Doodsoorzaken op hoge leeftijd. *Bevolkingstrends* 51(3), blz. 28–29. CBS, Voorburg/Heerlen.

Meulen, A. van der, 2004, Trends in doodsoorzaken, 1970–2002. *Bevolkingstrends* 52(1), blz. 34–39. CBS, Voorburg/Heerlen.

Pressat, R., 1972, Demographic analysis. Methods, results, applications. Aldine Atherton, Chicago/New York.

STIVORO, 2004, Onderweg naar een rookvrij toekomst. Jaarverslag 2003. STIVORO, Den Haag.

Vaupel, J.W. en V.C. Romo, 2003, Decomposing change in life expectancy: a bouquet of formulas in honor of Nathan Keyfitz' 90th birthday. *Demography* 40(2), blz. 201–216.

Veen, W.J. van der, 1997, Decompositie van levensverwachting. Methode en toepassing. *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg* 75, blz. 348–355.

Bijlage

De analyses in dit artikel zijn gebaseerd op een meerdimensionale overlevingstafel met uittreding door sterfte aan verschillende doodsoorzaken (in het Engels aangeduid als 'multiple-decrement life table'). In een overlevingstafel wordt een groep personen gevolgd bij het doorlopen van bepaalde (demografische) gebeurtenissen. In de toepassing van dit artikel hebben de gebeurtenissen betrekking op sterfte aan verschillende doodsoorzaken. Voor de beginomvang van deze tafelbevolking (ook wel de radix van de overlevingstafel genoemd) wordt gekozen voor een willekeurig aantal (in dit artikel is 1 000 gebruikt). Bij het doorlopen van de leeftijden wordt de tafelbevolking telkens kleiner als gevolg van sterfte door verschillende doodsoorzaken. Deze uittreding geschiedt door het toepassen van leeftijdsspecifieke sterftekanen naar doodsoorzaak op de tafelbevolking. Op basis van de doodsoorzakenstatistiek van het CBS kunnen als volgt leeftijdsspecifieke sterftekanen naar doodsoorzaak worden afgeleid:

$$q_{x,y}^a = \frac{2D_{x,y}^a}{P_{x,y} + P_{x,y+1} + D_{x,y}^a} \quad (1)$$

waarbij

x = leeftijd op 1 januari (x=0, 1, 2, ..., 98, 99 en hoger)
y = kalenderjaar
P_{x,y} = bevolking van leeftijd x op 1 januari van kalenderjaar y
D_{x,y}^a = personen overleden aan doodsoorzaak a op (exakte) leeftijd x in kalenderjaar y
q_{x,y}^a = sterftekanen op (exakte) leeftijd x aan doodsoorzaak a in kalenderjaar y

Deze sterftekanen hebben betrekking op de exacte leeftijd (leeftijd op laatste verjaardag) bij overlijden. In de demografie is het gebruikelijk met de leeftijd op 31 december te werken, zodat (geboorte)cohorten in de tijd kunnen worden gevolgd. Doordat de leeftijdsspecifieke sterfecijfers per doodsoorzaak slechts bekend zijn voor exacte leeftijden, hebben de kansen echter ook betrekking op exacte leeftijden. Voor de berekening van de kernindicator levensverwachting bij de geboorte (zie hieronder) van een bepaald kalenderjaar heeft dit overigens weinig effect: er treedt soms een verschil op in de tweede decimaal.

In de overlevingstafel wordt per leeftijd het aantal levenden en overledenen naar doodsoorzaak gespecificeerd. Hierbij wordt de volgende vergelijking gehanteerd (voor het gemak wordt slechts uitgegaan van drie doodsoorzaken a, b en c, en omdat de sterfte in de tafel betrekking heeft op één specifiek kalenderjaar, wordt het subscript y niet meer vermeld):

$$L_{x+1} = L_x - d_x^a - d_x^b - d_x^c \quad (2)$$

waarbij

L_x = (tafel)bevolking van leeftijd x op 1 januari
d_x^a = doden – in de (tafel)bevolking – met doodsoorzaak a

Het aantal overleden personen per doodsoorzaak kan als volgt worden uitgedrukt in de sterftekanen per doodsoorzaak (hieronder is dit afgebeeld voor doodsoorzaak a; voor de doodsoorzaken b en c geldt een soortgelijke formule):

$$d_x^a = \frac{q_x^a}{2 - q_x^a} (L_x + L_{x+1}) \quad (3)$$

Formule 3 vormt een bewerking van formule 1, waarbij P_{x,y} wordt geïnterpreteerd als L_x en P_{x,y+1} wordt geïnterpreteerd als L_{x+1}. Door deze interpretatie is het mogelijk de ontwikkeling van de tafelbevolking te volgen tussen leeftijd x en x + 1. Formule 3 kan nu in formule 2 worden ingevuld.

Kortheidshalve wordt $\frac{q_x^a}{2 - q_x^a}$ weergegeven als $q_x^a *$

$$L_{x+1} = L_x - (q_x^a * L_x + q_x^a * L_{x+1}) - (q_x^b * L_x + q_x^b * L_{x+1}) - (q_x^c * L_x + q_x^c * L_{x+1}) \quad (4)$$

Deze formule kan nu worden herschreven als:

$$L_{x+1} + q_x^a * L_{x+1} + q_x^b * L_{x+1} + q_x^c * L_{x+1} = L_x - q_x^a * L_x - q_x^b * L_x - q_x^c * L_x \quad (5)$$

en vervolgens als:

$$L_{x+1} = ((1 - q_x^a * -q_x^b * -q_x^c) / (1 + q_x^a * +q_x^b * +q_x^c)) L_x \quad (6)$$

Met behulp van formule 6 is het mogelijk het afnemen van de tafelbevolking als gevolg van sterfte gedurende de levensloop te berekenen. Het aantal overleden personen op elke leeftijd per doodsoorzaak kan nu als volgt worden berekend (hieronder is dit weergegeven voor doodsoorzaak a; een soortgelijke formule geldt voor doodsoorzaken b en c):

$$d_x^a = q_x^a * (L_x + L_{x+1}) \quad (7)$$

Met behulp van formules 6 en 7 kan de ontwikkeling van de tafelbevolking (en het aantal overleden naar doodsoorzaak) gedurende de levensloop worden gevolgd. Grafiek 4 geeft hiervan een illustratie.

Het aantal overleden personen ongeacht doodsoorzaak (op leeftijd x) kan worden berekend door de overleden per doodsoorzaak te sommeren over de doodsoorzaken. Ook is het mogelijk de overleden op leeftijd x te berekenen door de tafelbevolking op leeftijd x + 1 af te trekken van de tafelbevolking op leeftijd x.

Door alle overleden behorende bij een specifieke doodsoorzaak te sommeren over alle leeftijden en vervolgens deze som te delen op beginomvang van de tafelbevolking (de radix), kan de kans bij geboorte om te sterven aan een specifieke doodsoorzaak worden berekend. In de grafieken 5 tot met 7 zijn dergelijke kansen afgebeeld.

De kans om te sterven aan een bepaalde doodsoorzaak kan niet alleen worden bepaald op het moment van geboorte, maar ook op alle andere leeftijden. Hierbij worden vanaf een gekozen leeftijd de overleden aan een specifieke doodsoorzaak gesommeerd over deze en alle hogere leeftijden en wordt deze som vervolgens gerelateerd aan de tafelbevolking van die gekozen leeftijd.

De levensverwachting bij geboorte kan worden berekend door het totaal aantal doorleefde persoonsjaren te relateren aan de beginomvang van een tafelbevolking. Het aantal doorleefde persoonsjaren op een bepaalde leeftijd kan als volgt worden berekend (voor de hoogste leeftijd 99 en hoger wordt overigens een iets andere procedure toegepast):

$$I_x = (L_x + L_{x+1}) / 2 \quad (8)$$

waarbij

I_x = aantal doorleefde persoonsjaren van de tafelbevolking tussen leeftijd x en x + 1.

De levensverwachting bij geboorte (e_0) luidt nu in formulevorm:

$$e_0 = \sum_{x=0}^{99+} I_x / \text{radix} \quad (9)$$

Om de levensverwachting bij geboorte per doodsoorzaak uit te rekenen wordt een aangepaste procedure gevolgd. In een eerste stap wordt per leeftijd nagegaan hoeveel personen zijn overleden aan een specifieke doodsoorzaak op de betreffende leeftijd en alle hogere leeftijden.

$$cd_x^a = \sum_x^{99+} d_x^a \quad (10)$$

waarbij

cd_x^a = cumulatief aantal overleden met doodsoorzaak a vanaf leeftijd x

De levensverwachting per doodsoorzaak (e_a) kan dan als volgt worden berekend (hieronder staat dit weergegeven voor doodsoorzaak a; voor doodsoorzaken b en c geldt een soortgelijke formule):

$$e_a = \sum_{x=0}^{99+} ((cd_x^a + cd_{x+1}^a) / 2) / cd_0^a \quad (11)$$

De gedachtegang achter deze twee formules is als volgt. De som van alle overleden aan doodsoorzaak a vanaf een bepaalde leeftijd (formule 10), vormt de tafelbevolking op die leeftijd die zal overlijden aan doodsoorzaak a. Door deze tafelbevolking op leeftijd x en leeftijd x+1 te delen door 2 wordt het aantal doorleefde persoonsjaren op leeftijd x van deze tafelbevolking berekend. Door dit aantal doorleefde persoonsjaren te sommeren over alle leeftijden (linkergedeelte van het rechterlid van formule 11) en vervolgens te delen door de tafelbevolking die zal sterven aan doodsoorzaak a (rechtergedeelte van het rechterlid van formule 11), wordt vervolgens de levensverwachting voor personen die sterven aan doodsoorzaak a berekend. In grafieken 8 en 9 zijn dergelijke levensverwachtingen afgebeeld.

In de grafieken 10 en 11 zijn de winsten in levensverwachting weergegeven die kunnen worden bereikt door uitschakeling van een bepaalde doodsoorzaak. Deze winsten zijn uitgerekend door in de overlevingstafel de leeftijdspecifieke sterftetekansen van een bepaalde doodsoorzaak op nul te stellen. In de literatuur staat deze methode bekend als de 'cause-elimination life table'; zie Namboodiri en Suchindran (1987) en Manton en Stallard (1984). In formule 4 kan bijvoorbeeld de leeftijdspecifieke kans op sterfte aan doodsoorzaak a (q_x^{a*}) op nul worden gesteld. Hierdoor zullen op de verschillende leeftijden minder mensen uit de tafelbevolking overlijden, waardoor de levensverwachting bij de geboorte hoger uit zal komen dan vóór deze uitschakeling. De winst in levensverwachting door uitschakeling van doodsoorzaak a kan dan worden berekend als

$$\Delta e_a = e_a - e \quad (12)$$

waarbij

e_a = levensverwachting in de overlevingstafel waarbij de sterftetekansen van doodsoorzaak a op nul zijn gesteld
 Δe_a = winst in levensverwachting door uitschakeling van doodsoorzaak a

In deze berekeningswijze is vervat dat deze winst zowel ten goede komt aan dat deel van de tafelbevolking dat

voordien stierf aan doodsoorzaak a, als aan dat deel van de tafelbevolking dat voordien aan een andere doodsoorzaak stierf. Voorts wordt bij deze berekeningswijze verondersteld dat de sterftekansen van doodsoorzaak a onafhankelijk zijn van de sterftekansen van doodsoorzaak b en c (zie paragraaf 5 voor een korte uitleg over onafhankelijkheid van sterftekansen naar doodsoorzaak). Als gevolg van deze veronderstelling levert uitschakeling van doodsoorzaak a geen wijziging in de levensverwachting op voor personen die vóór de uitschakeling van sterfte aan doodsoorzaak a al stierven aan doodsoorzaak b en c. Dit betekent dat voor personen die voordien zouden zijn gestorven aan doodsoorzaak a de winst in levensverwachting door eliminatie van doodsoorzaak a ($e_{a,a}$) als volgt kan worden berekend:

$$\Delta e_{a,a} = \Delta e_a(\text{radix} / cd_0^a) \quad (13)$$

In deze formule wordt de winst in levensverwachting door uitschakeling van doodsoorzaak a dus gecorrigeerd met een factor die wordt berekend door de initiële omvang van de tafelbevolking te delen door het aantal personen uit deze bevolking dat aan doodsoorzaak a zal overlijden (volgens de overlevingstafel waarin doodsoorzaak a uiteraard nog niet is uitgeschakeld). Grafieken 12 en 13 geven dergelijke levensverwachtingen weer.

Met behulp van een aanpassing van de methodiek van het uitschakelen van doodsoorzaken in de overlevingstafel, is in dit artikel een decompositie van de winst in de levensverwachting tussen 1970 en 2003 (grafiek 13) uitgevoerd. In eerste instantie is uitgegaan van de overlevingstafel naar doodsoorzaak van 1970. Vervolgens zijn per doodsoorzaak de sterftecijfers van 1970 vervangen door die van 2003, en is de resulterende levensverwachting vergeleken met de oorspronkelijke levensverwachting.

Het verschil kan worden aangemerkt als de winst in de levensverwachting door ontwikkelingen in de sterftecijfers van de betreffende doodsoorzaak tussen 1970 en 2003. De winsten voor elke doodsoorzaak zijn vervolgens bij elkaar opgeteld, waarna deze som is vergeleken met de totale winst in de levensverwachting in het betreffende tijdvak (volgens de normale sterftetafel zonder het onderscheid naar doodsoorzaak). De som blijkt lager uit te komen dan de totale winst, en dit verschil is aangemerkt als het interactie-effect tussen de sterftekansen voor verschillende doodsoorzaken.

Uit de literatuur zijn overigens ook andere methoden bekend om een decompositie van de levensverwachting uit te voeren, onder meer van Vaupel en Romo (2003), Arriaga (1984) en Van der Veen (1997).

Dodelijke ongevallen in de privésfeer

Wim van den Berg

Jaarlijks overlijden in Nederland ruim 5 duizend personen door een niet-natuurlijke doodsoorzaak. Bij twee op de vijf van hen gaat het om een ongeval in de privésfeer. In 2003 hadden 2,4 duizend Nederlandse ingezetenen een dodelijk privé-ongeval, bijna 4 procent meer dan in 2002.

De slachtoffers van een privé-ongeval zijn voor het merendeel vrouwen in de hogere leeftijdsklassen die overlijden aan de complicaties van fracturen na een val. In alle gevallen van niet-natuurlijke dood (of twijfel daarover) moet een politiearts worden ingeschakeld. Desondanks wordt minder dan de helft van de privé-ongevallen onder de aandacht gebracht van Justitie. Niet-ingezetenen die om het leven komen door een ongeval in de privésfeer zijn voor het merendeel mannen, bij wie relatief vaak een overdosis alcohol en/of drugs tot de dood heeft geleid.

Het domein van ongevallen in de privésfeer is niet scherp gedefinieerd, maar er is wel altijd sprake van een niet-natuurlijke dood. Meestal vindt een privé-ongeval plaats in of om de woning, in openbare gebouwen of in de recreatieve sfeer (park, strand, natuur etc.). Ongevallen tijdens het sporten worden ook gerekend tot de ongevallen in de privésfeer.

Slachtoffers van verkeers-, bedrijfs- en vliegongevallen en van (zelf)moord en doodslag – eveneens niet-natuurlijke doodsoorzaken – blijven buiten beschouwing. Ook buiten beschouwing blijven sterfgevallen waarbij wel sprake is van niet-natuurlijke dood, maar waarbij het niet duidelijk is of het een ongeval betreft of dat er opzet in het spel is.

Tenzij anders vermeld, hebben de aantallen die in dit artikel worden gepresenteerd betrekking op personen die op het tijdstip van overlijden waren ingeschreven in de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA). Het gaat hierbij dus om personen die formeel deel uitmaken van de in Nederland woonachtige bevolking (zie kader *Statistiek van de niet-natuurlijke dood*).

Door een niet-natuurlijke doodsoorzaak komen in Nederland naast ingezetenen jaarlijks ook ongeveer 350 personen om het leven die niet tot de Nederlandse bevolking behoren. Dit zijn onder meer toeristen en personen die illegaal in ons land verblijven. Van hen overlijden circa 80 door een privé-ongeval.

Statistiek van de niet-natuurlijke dood

Van 'niet-natuurlijke dood' is sprake als de dood is veroorzaakt door een van buitenaf komend onheil, zoals zelfdoding, een ongeval of een misdrijf. De statistiek van de niet-natuurlijke dood komt tot stand na onderlinge afstemming van de gegevens die zijn ontvangen van medici (de doodsoorzakenstatistiek) en van politie en rechtbanken.

Aan de doodsoorzakenstatistiek ligt een integrale waarneming ten grondslag van alle personen die, op het tijdstip van overlijden, in de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA) zijn ingeschreven.

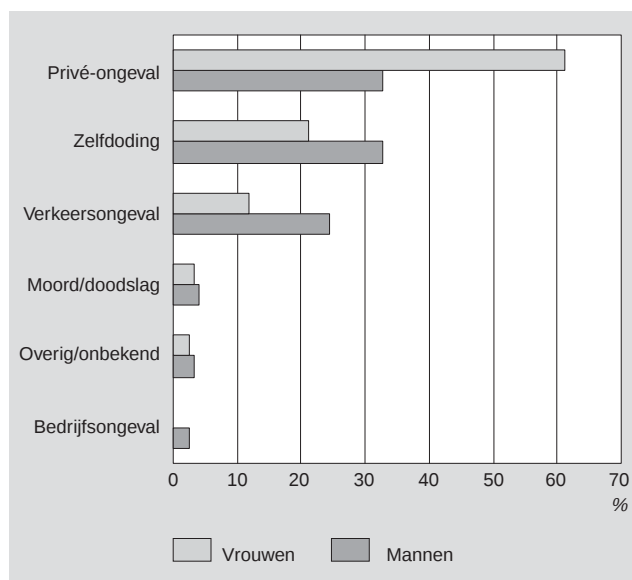
Op grond van de Wet op de lijkbezorging wordt van ieder sterfgeval, naast de afgifte van de verklaring van overlijden, ten behoeve van de statistiek een opgave gedaan van de doodsoorzaak. Deze verklaring wordt in een gesloten enveloppe overhandigd aan de ambtenaar van de burgerlijke stand, die deze opgave voorziet van het nummer van de overlijdensakte. Vervolgens wordt de verklaring gezonden aan de medisch ambtenaar van het CBS. Deze verklaringen worden vergeleken met de gegevens uit de GBA. Alle sterfgevallen worden geteld in het jaar van overlijden.

Bij een sterfgeval geeft de behandelend arts alleen een verklaring af als hij/zij ervan overtuigd is dat de dood een natuurlijke oorzaak heeft. Is dit niet het geval, dan wordt de gemeentelijke lijkschouwer in kennis gesteld. Deze kan alsnog een verklaring van (natuurlijk) overlijden afgeven. Is ook de lijkschouwer van mening dat het een niet-natuurlijke dood betreft, dan wordt de Officier van Justitie ingelicht. Deze laat vervolgens onderzoek verrichten door de politie. Na kennisgeving van het proces-verbaal van de politie en het verslag van de lijkschouwer zal de Officier van Justitie beslissen of een gerechtelijke sectie noodzakelijk is. Of er voor de statistiek van de niet-natuurlijke dood inderdaad sprake was van niet-natuurlijke dood, wordt door het CBS uitsluitend bepaald aan de hand van de omschrijving van de toedracht van het overlijden door de schouwende arts. Het al dan niet inschakelen van Justitie is in dezen dus niet van belang.

De gegevens van de statistiek van de niet-natuurlijke dood worden ontleend aan de processen-verbaal op de parketten van de Officieren van Justitie. Aan de hand van de daar aanwezige dossiers wordt een vragenlijst ingevuld ten behoeve van de statistiek. Bij zelfdoding wordt door de politie tevens een vragenlijst ingevuld en verstuurd naar het CBS.

Als is vastgesteld dat er (al dan niet in combinatie) drugs, alcohol of medicijnen zijn gebruikt, moet voor de typering van de niet-natuurlijke dood soms de afweging worden gemaakt tussen zelfdoding en een ongeval. In het onderzoek 'Niet-natuurlijke dood' wordt er in zulke gevallen voorzichtigheidshalve van uitgegaan dat een overdosering van drugs, alcohol of medicijnen per ongeluk plaatsvond en niet als zelfdoding was bedoeld. Alleen bij voldoende documentatie (bijvoorbeeld een afscheidsbrief) wordt besloten tot de typering 'zelfdoding'.

1. Slachtoffers van niet-natuurlijke dood naar type en geslacht, 2003

Staaf 1
Slachtoffers van een privé-ongeval naar oorzaak en geslacht, 2003

	Man			Vrouw			Totaal		
	absoluut			%					
Val	681	1 168	1 849	66,8	83,3	76,3			
Object	17	10	27	1,7	0,7	1,1			
Verbranding	23	23	46	2,3	1,6	1,9			
Verdrinking	64	20	84	6,3	1,4	3,5			
Verstikking	67	48	115	6,6	3,4	4,7			
Overdosis	86	28	114	8,4	2,0	4,7			
Anders/onbekend	82	106	188	8,0	7,6	7,8			
Totaal	1 020	1 403	2 423	100	100	100			

Oorzaak, leeftijd en geslacht

In 2003 zijn in Nederland 5,4 duizend personen om het leven gekomen door een niet-natuurlijke doodsoorzaak. De privé-ongevallen vormen met 2,4 duizend slachtoffers de grootste groep in dit totaal van zelfdoding, moord/doodslag en ongevallen (grafiek 1). Binnen de privé-ongevallen hebben vrouwen een beduidend groter aandeel dan mannen (respectievelijk 58 en 42 procent).

Voor mannen en vrouwen tezamen wordt in ruim driekwart van de sterfgevallen het ongeval in de privésfeer veroorzaakt door een val. Bij vrouwen is het aandeel van val aanmerkelijk hoger dan bij mannen (respectievelijk 83 en 67 procent; *staat 1*).

Verder hebben 'verstikking', 'overdosis', 'verdrinking' en 'verbranding' een belangrijk aandeel in de betreffende sterfte. Bij de mannen heeft een op de twaalf dodelijke privé-ongevallen een overdosis (van geneesmiddelen, alcohol of drugs) als oorzaak. Het aantal sterfgevallen door een privé-ongeval neemt toe met de leeftijd en is in alle afzonderlijke leeftijdsklassen tot 80 jaar bij mannen hoger dan bij vrouwen.

Uitgedrukt per 100 duizend van de bevolking blijft dit beeld grotendeels intact. Hoewel dit cijfer in alle leeftijdsklassen

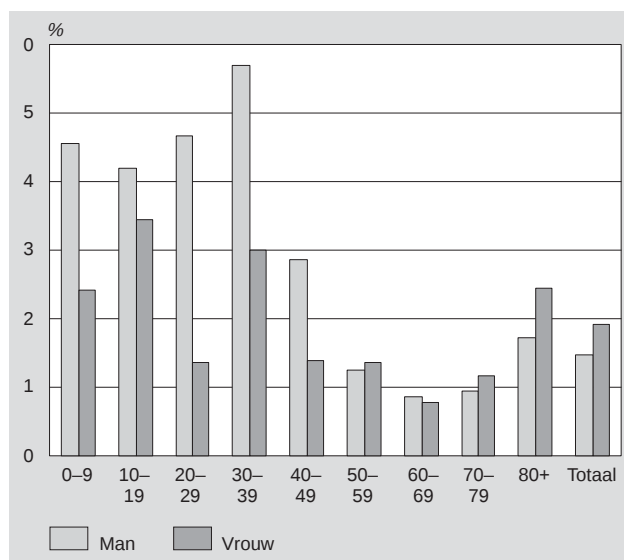
tot 80 jaar voor mannen veel hoger is dan voor vrouwen, is het voor alle leeftijden tezamen bij vrouwen hoger dan bij mannen (respectievelijk 17,1 en 12,7 per 100 duizend). De verklaring hiervoor ligt in het feit dat driekwart van alle vrouwen die overlijden door een privé-ongeval 80 jaar of ouder is, en dat het aantal vrouwelijke slachtoffers van 80 jaar of ouder (1037 in 2003) 2,5 keer groter is dan het aantal mannelijke slachtoffers van deze leeftijd (*staat 2*). Voor mannen bedraagt de mediaan van de leeftijd bij overlijden ten gevolge van een privé-ongeval 76,5 jaar, tegen 86,4 jaar voor vrouwen.

Staat 2
Slachtoffers van een privé-ongeval naar leeftijd en geslacht, 2003

	Man			Vrouw			Totaal		
	absoluut			%					
0-9 jaar	35	13	48	3,4	0,9	2,0			
10-19 jaar	12	6	18	1,2	0,4	0,7			
20-29 jaar	27	4	31	2,6	0,3	1,3			
30-39 jaar	64	22	86	6,3	1,6	3,5			
40-49 jaar	78	29	107	7,6	2,1	4,4			
50-59 jaar	81	59	140	7,9	4,2	5,8			
60-69 jaar	97	52	149	9,5	3,7	6,1			
70-79 jaar	196	181	377	19,2	12,9	15,6			
80 jaar of ouder	430	1 037	1 467	42,2	73,9	60,5			
Totaal	1 020	1 403	2 423	100	100	100			

De sterfte door een privé-ongeval per 100 duizend van de gemiddelde bevolking is bij mannen tot de leeftijd van circa 90 jaar hoger dan bij vrouwen. Ook als wordt gestandaardiseerd voor verschillen in de leeftijdsopbouw, is de sterfte per 100 duizend van de gemiddelde bevolking bij mannen hoger dan bij vrouwen (*staat 3*). Hoewel er dus veel meer vrouwen dan mannen overlijden aan (de gevolgen van) een privé-ongeval, is voor mannen de kans om door een privé-ongeval om het leven te komen (16,8 per 100 duizend) een kwart groter dan voor vrouwen (13,3 per 100 duizend).

2. Aandeel van privé-ongevallen in de totale sterfte naar leeftijds-klasse en geslacht, 2003

Staat 3
Slachtoffers van een privé-ongeval naar oorzaak, leeftijd en geslacht, 2003

	Val	Object	Verbranning	Verdrinking	Verstikking	Overdosis	Anders/onbekend	Totaal
<i>absoluut</i>								
Man	681	17	23	64	67	86	82	1 020
Vrouw	1 168	10	23	20	48	28	106	1 403
Totaal	1 849	27	46	84	115	114	188	2 423
<i>per 100 000 van de gemiddelde bevolking</i>								
Man								
0– 9 jaar	0,6	0,2	0,4	1,2	0,7	0,1	0,3	3,6
10–19 jaar	0,2	0,1	0,0	0,6	0,3	0,0	0,0	1,2
20–29 jaar	0,2	0,1	0,0	0,4	0,2	1,3	0,5	2,7
30–39 jaar	0,6	0,2	0,3	0,5	0,3	2,6	0,4	4,9
40–49 jaar	2,6	0,1	0,2	0,4	0,3	2,1	0,5	6,2
50–59 jaar	3,6	0,1	0,3	1,1	0,8	0,8	0,6	7,3
60–69 jaar	8,0	0,4	0,3	1,8	1,0	0,3	1,7	13,4
70–79 jaar	33,5	0,4	0,4	0,7	3,5	0,0	4,4	43,0
80–89 jaar	149,9	2,4	1,8	1,2	7,1	0,0	11,8	174,0
90 jaar of ouder	659,6	0,0	10,6	0,0	16,0	5,3	21,3	712,8
Totaal	8,5	0,2	0,3	0,8	0,8	1,1	1,0	12,7
Totaal ¹⁾	12,2	0,2	0,3	0,8	1,0	1,1	1,2	16,8
Vrouw								
0– 9 jaar	0,0	0,2	0,1	0,2	0,8	0,0	0,1	1,4
10–19 jaar	0,0	0,1	0,1	0,0	0,2	0,2	0,0	0,6
20–29 jaar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	0,0	0,4
30–39 jaar	0,6	0,0	0,3	0,1	0,1	0,4	0,2	1,7
40–49 jaar	0,9	0,0	0,0	0,1	0,2	0,7	0,6	2,4
50–59 jaar	3,1	0,1	0,3	0,6	0,7	0,5	0,2	5,4
60–69 jaar	4,2	0,1	0,5	0,1	0,4	0,3	1,3	7,0
70–79 jaar	24,9	0,2	0,3	1,0	0,8	0,3	3,0	30,6
80–89 jaar	156,7	0,9	2,1	0,3	2,7	0,3	10,7	173,6
90 jaar of ouder	612,4	1,5	1,5	3,0	15,0	0,0	43,5	677,0
Totaal	14,3	0,1	0,3	0,2	0,6	0,3	1,3	17,1
Totaal ¹⁾	10,8	0,1	0,3	0,2	0,5	0,3	1,0	13,3
Sex ratio	1,13	2,16	1,31	3,51	1,88	3,10	1,18	1,27

¹⁾ Directe standaardisatie; standaardbevolking is de totale bevolking van Nederland.

In aanvulling op de bovengenoemde cijfers kan het belang van privé-ongevallen als doodsoorzaak ook worden weergegeven door de aantallen te relateren aan het totaal aantal sterfgevallen. *Grafiek 2* toont voor mannen en vrouwen per leeftijdsklasse het aandeel van privé-ongevallen in de totale sterfte. Vooral in de lagere leeftijdsklassen is dit aandeel relatief hoog, bij zowel mannen als vrouwen. Dit komt doordat de sterfte van jongeren aan belangrijke doodsoorzaken als kanker en hart- en vaatziekten nog gering is.

Bij sommige sterfgevallen moet de afweging worden gemaakt tussen typering als zelfdoding en als privé-ongeval (zie kader *Statistiek van de niet-natuurlijke dood*). In 2003 was bij bijna 300 slachtoffers van een privé-ongeval sprake van het gebruik van alcohol, drugs en geneesmiddelen, al dan niet in combinatie. Hoewel bij 111 van hen sprake was van een overdosering, is geen van deze gevallen als 'zelfdoding' getypeerd.

Gemeentegrootte

In 2003 zijn 2,4 duizend mensen door een privé-ongeval om het leven gekomen, wat overeenkomt met 14,9 slachtoffers per 100 duizend inwoners. Naar ongevalsgemeente bezien blijken er vrij grote verschillen te bestaan tussen kleine en grote gemeenten (*staat 4*). In gemeenten met minder dan 50 duizend inwoners is het aantal doden door

een privé-ongeval relatief laag: 13 of minder per 100 duizend van de gemiddelde bevolking. Vanaf de gemeentegrootteklasse van 50 tot 100 duizend inwoners neemt dit cijfer toe, tot ruim 20 per 100 duizend in gemeenten met 250 duizend of meer inwoners. De verschillen in sterfecijfers tussen de gemeentegrootteklassen kunnen niet worden verklaard uit verschillen in de leeftijdsopbouw. Ook na standaardisatie is in de gemeenten met 250 duizend of meer inwoners de sterfte door een privé-ongeval (19,7) aanzienlijk hoger dan het landelijk gemiddelde (14,9), en dit geldt ook voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Opvallend is dat het gestandaardiseerde cijfer in alle afzonderlijke gemeentegrootteklassen voor mannen beduidend hoger ligt dan voor vrouwen.

Van de sterfgevallen waarvan de ongevalslocatie bekend is, blijkt dat 80 procent plaatsvindt in de directe woon- of verblijfomgeving: 64 procent vindt plaats in of om de woning, en 15 procent in of om het verpleeg- of verzorgingshuis.

Verloren levensjaren

Een andere manier om het belang van privé-ongevallen als doodsoorzaak te beschrijven, is door aan te geven hoe groot het aantal verloren levensjaren is. De doodsoorzakenstatistiek definieert verloren levensjaren als het aantal jaren dat men door de betreffende doodsoorzaak eerder

Staat 4
Slachtoffers van een privé-ongeval naar geslacht en grootte van de woongemeente, 2003

Aantal inwoners	Man	Vrouw	Totaal	Man	Vrouw	Totaal	Man	Vrouw	Totaal	Sex ratio
	<i>absoluut</i>			<i>per 100 000 van de gemiddelde bevolking</i>			<i>per 100 000 van de bevolking gestandaardiseerd³⁾</i>			
minder dan 10 000	36	41	77	12,2	14,0	13,1	16,5	11,5	13,8	1,43
10 000 tot 20 000	144	176	320	11,7	14,3	13,0	15,8	11,5	13,4	1,37
20 000 tot 50 000	292	398	690	10,9	14,6	12,7	14,3	11,5	12,8	1,24
50 000 tot 100 000	178	239	417	13,4	17,5	15,5	18,1	13,3	15,1	1,36
100 000 tot 150 000	113	148	261	14,3	18,0	16,1	18,4	14,1	16,5	1,30
150 000 tot 250 000	86	139	225	12,6	19,9	16,3	17,4	16,1	17,3	1,08
250 000 of meer	169	262	431	16,6	24,8	20,8	21,4	17,8	19,7	1,20
Totaal (incl. onbekend)	1 020	1 403	2 423	12,7	17,1	14,9	16,8	13,3	14,9	1,26

³⁾ Directe standaardisatie; standaardbevolking is de totale bevolking van Nederland.

overlijdt dan op grond van de levensverwachting zou mogen worden aangenomen.

Vrouwen die in 2003 door een privé-ongeval omkwamen, waren gemiddeld 81,0 jaar oud. Op deze leeftijd bedraagt de levensverwachting voor vrouwen nog 7,9 jaar. Mannen overlijden vaak veel eerder door een privé-ongeval: zij zijn dan gemiddeld 67,3 jaar oud. Volgens de overlevingstafel voor 2003 zouden zij nog 13,7 jaar voor de boeg hebben. Hoewel het aantal vrouwen dat door een privé-ongeval overlijdt veel hoger is dan het aantal mannen, is door genoemde verschillen het totaal aantal verloren levensjaren door een privé-ongeval bij de mannen beduidend hoger dan bij vrouwen (respectievelijk 17,1 en 13,3 duizend; zie *staat 5*).

Staat 5
Slachtoffers van een privé-ongeval en verloren levensjaren naar leeftijd en geslacht, 2003

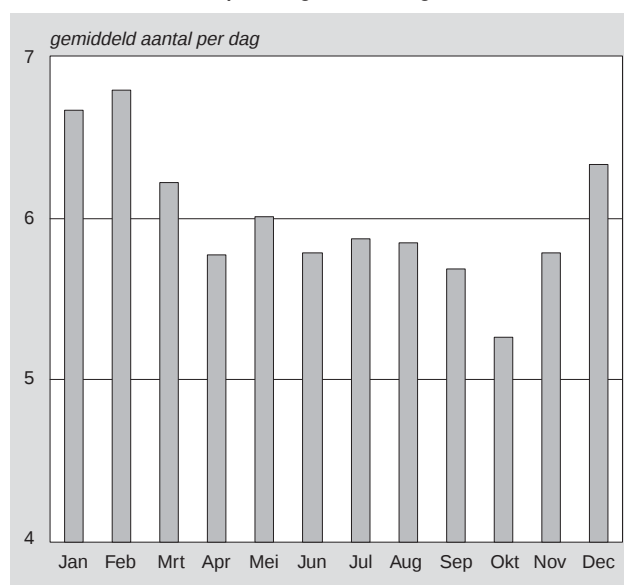
	Slachtoffers			Verloren levensjaren		
	Man	Vrouw	Totaal	Man	Vrouw	Totaal
0– 9 jaar	35	13	48	2 555	1 021	3 576
10–19 jaar	12	6	18	736	404	1 140
20–29 jaar	27	4	31	1 375	226	1 601
30–39 jaar	64	22	86	2 720	1 013	3 733
40–49 jaar	78	29	107	2 596	1 056	3 652
50–59 jaar	81	59	140	1 920	1 648	3 568
60–69 jaar	97	52	149	1 536	980	2 517
70–79 jaar	196	181	377	1 811	2 004	3 815
80 jaar of ouder	430	1 037	1 467	1 875	4 934	6 810
Alle leeftijden	1 020	1 403	2 423	17 125	13 287	30 411
Alle leeftijden (%)	42,1	57,9	100	56,3	43,7	100

Ongevalsmaand

Gemeten over de periode 1996–2003 vinden dagelijks gemiddeld ruim 6 personen de dood door een ongeval in de privé-sfeer. Dit aantal is het laagst in de maand oktober (5,3 per dag) en neemt in de volgende maanden gelijkmatig toe. De hoogste waarden worden bereikt in de wintermaanden januari en februari, met dagelijks gemiddeld 6,7 en 6,8 dodelijke slachtoffers.

De verschillen in oorzaak tussen de maanden zijn relatief gering. Het aandeel van 'val' is in alle maanden ten minste 73 procent. Verdrinking als oorzaak komt, zoals te verwachten, iets vaker voor in de zomermaanden juli en augustus. Het hogere aandeel van 'verbranding' in de maand

3. Slachtoffers van een privé-ongeval naar ongevalsmaand, 1996/2003

januari hangt samen met het aantal personen dat het leven heeft verloren door de cafébrand in Volendam in de nieuwjaarsnacht 2000/2001.

Doodsoorzakenstatistiek en/of rechtbankdossiers als bronbestand

'Val', of de complicaties daarvan, vormt verreweg de belangrijkste doodsoorzaak bij een privé-ongeval. Van een groot deel van deze sterfgevallen is bij de arrondissementsrechtbanken echter geen dossier voorhanden. Het is aannemelijk dat een behandelend of schouwend arts (die na het overlijden de doodsoorzakenverklaring invult) in deze gevallen geen gemeentelijk lijkschouwer of politiearts inschakelt, omdat er geen opzet of misdrijf is geconstateerd. Of het betreffende sterfgeval door het CBS als 'niet-natuurlijke dood' wordt getypeerd, wordt in deze gevallen echter uitsluitend bepaald aan de hand van de omschrijving van de toedracht van het overlijden door de schouwend arts. Het al dan niet inschakelen van Justitie is dus niet bepalend voor de typering 'niet-natuurlijke dood'. Het uiteindelijke aantal slachtoffers wordt bepaald door de typering als niet-natuurlijke dood en door het al dan niet voorkomen van de betreffende persoon in de GBA.

Staat 6
Slachtoffers van een privé-ongeval (incl. niet-ingezetenen) naar oorzaak, leeftijd, geslacht en bronbestand, 2003

	Totaal			waarvan					
				Doodsoorzaken- bestand + recht- bankbestand		Uitsluitend doodsoorzaken- bestand		Uitsluitend recht- bankbestand ¹⁾ (=niet-ingezetenen)	
	Man	Vrouw	Totaal	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Totaal (abs. = 100%)	1 086	1 422	2 508	540	542	480	861	66	19
%									
Oorzaak									
Val	63,9	82,5	74,4	53,0	69,9	82,3	91,6	18,4	37,2
Verbranding	2,3	1,7	2,0	3,5	2,8	0,8	0,9	3,1	7,0
Verdrinking	7,6	1,7	4,2	10,6	3,1	1,5	0,3	24,0	17,8
Verstikking	6,4	3,4	4,7	7,0	4,4	6,0	2,8	6,3	4,7
Overdosis	10,1	2,4	5,7	14,8	4,6	1,3	0,3	35,4	20,9
Overig	9,8	8,3	8,9	11,1	15,1	8,1	3,9	12,9	12,4
Leeftijd									
0– 9 jaar	3,7	1,2	2,0	5,7	1,7	0,8	0,5	5,7	10,1
10–19 jaar	1,6	0,4	0,7	2,0	0,7	0,2	0,2	5,7	7,0
20–29 jaar	4,0	0,4	1,3	4,4	0,7	0,6	0,0	22,9	11,6
30–39 jaar	7,2	1,7	3,5	10,4	3,0	1,7	0,7	26,2	15,5
40–49 jaar	7,9	2,2	4,4	12,6	4,1	2,1	0,8	18,8	10,1
50–59 jaar	8,1	4,3	5,8	10,9	7,9	4,6	1,9	9,2	10,1
60–69 jaar	9,7	3,7	6,1	10,9	6,6	7,9	1,9	7,0	5,4
70–79 jaar	18,0	12,9	15,6	17,6	16,8	21,0	10,5	2,1	9,3
80 jaar of ouder	39,9	73,1	60,5	25,4	58,5	61,0	83,6	2,5	20,9
Gemeentegrootte ²⁾									
minder dan 10 000	2,7	1,8	2,2	2,8	1,8	2,7	1,7	4,7	3,9
10 000 tot 20 000	8,9	8,4	8,7	12,0	13,3	4,6	5,5	17,8	14,2
20 000 tot 50 000	22,9	23,7	23,4	25,0	28,4	21,3	20,7	17,8	15,9
50 000 tot 100 000	22,1	20,1	21,0	19,1	17,2	27,5	22,1	10,1	9,5
100 000 tot 150 000	13,1	13,8	13,5	13,3	10,1	12,7	16,4	8,5	10,6
150 000 tot 250 000	9,7	12,1	11,0	7,8	11,1	12,7	12,7	10,1	4,7
250 000 of meer	20,5	20,0	20,3	19,8	18,1	18,5	21,0	27,1	38,5

¹⁾ In verband met de geringe aantallen is de procentuele verdeling van de gegevens van niet-ingezetenen gebaseerd op de periode 1996/2003.

²⁾ Aantal inwoners van de ongevals gemeente.

Van alle 2,5 duizend slachtoffers, inclusief de niet-ingezetenen, die in 2003 door een privé-ongeval zijn overleden, is van ruim de helft (480 mannen en 861 vrouwen) geen dossier aanwezig op de arrondissementsrechtbanken, terwijl ze wel voorkomen in de bestanden van de doodsoorzakenstatistiek. Deze personen zijn merendeels om het leven gekomen door een val of door de complicaties die daarop volgden: 82 procent bij de mannen en 92 procent bij de vrouwen (*staat 6* en *grafiek 4*). Bij de mannen is van hen 82 procent 70 jaar of ouder, en bij de vrouwen zelfs 94 procent. Van de sterfgevallen die zowel in de bestanden van de doodsoorzakenstatistiek als in die van de rechtbankbestanden voorkomen, is daarentegen respectievelijk 42 en 75 procent van de mannen en vrouwen 70 jaar of ouder. Voor deze groep is 'val' ook veel minder vaak de oorzaak van het ongeval: 53 procent voor de mannen en 70 procent voor de vrouwen (*grafiek 5*).

Personen die wel in Nederland overlijden maar niet zijn ingeschreven in de GBA zijn veelal toeristen of mensen die illegaal in ons land verblijven. Soms komt het voor dat van personen die wel zijn ingeschreven in de GBA na het overlijden niet kan worden achterhaald waar ze waren ingeschreven. De gegevens van deze slachtoffers zijn een onderdeel van wat hier met betrekking tot 'niet-ingezetenen' wordt gepresenteerd.

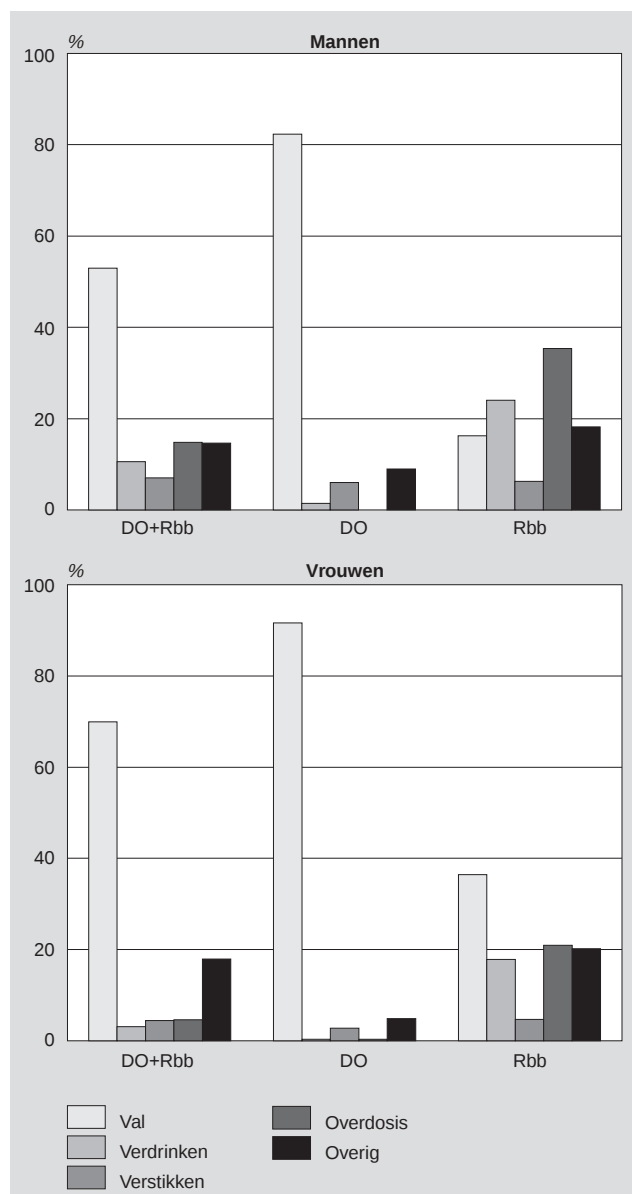
Het jaarlijks aantal niet-ingezetenen dat om het leven komt door een privé-ongeval bedraagt gemiddeld 80. In het totaal van alle gevallen van niet-natuurlijke dood hebben niet-ingezetenen een aandeel van ruim 6 procent, maar bij de privé-ongevallen is dit aandeel aanzienlijk lager (3,5

procent). Bij moord en bij bedrijfsongevallen is het aandeel van niet-ingezetenen daarentegen beduidend hoger dan gemiddeld.

Slachtoffers van een ongeval in de privé-sfeer die niet zijn ingeschreven in de GBA, verschillen in diverse opzichten van degenen die wel zijn ingeschreven. Ten eerste is 80 procent van de niet-ingezetenen van het mannelijk geslacht (80 procent), tegen 42 procent van de ingezetenen. Ze zijn op het moment van overlijden ook veel jonger: 25 procent is 50 jaar of ouder en slechts 10 procent 70 jaar of ouder (*grafiek 6*). Van de ingezetenen is 86 procent 50 jaar of ouder, en 76 procent 70 jaar of ouder.

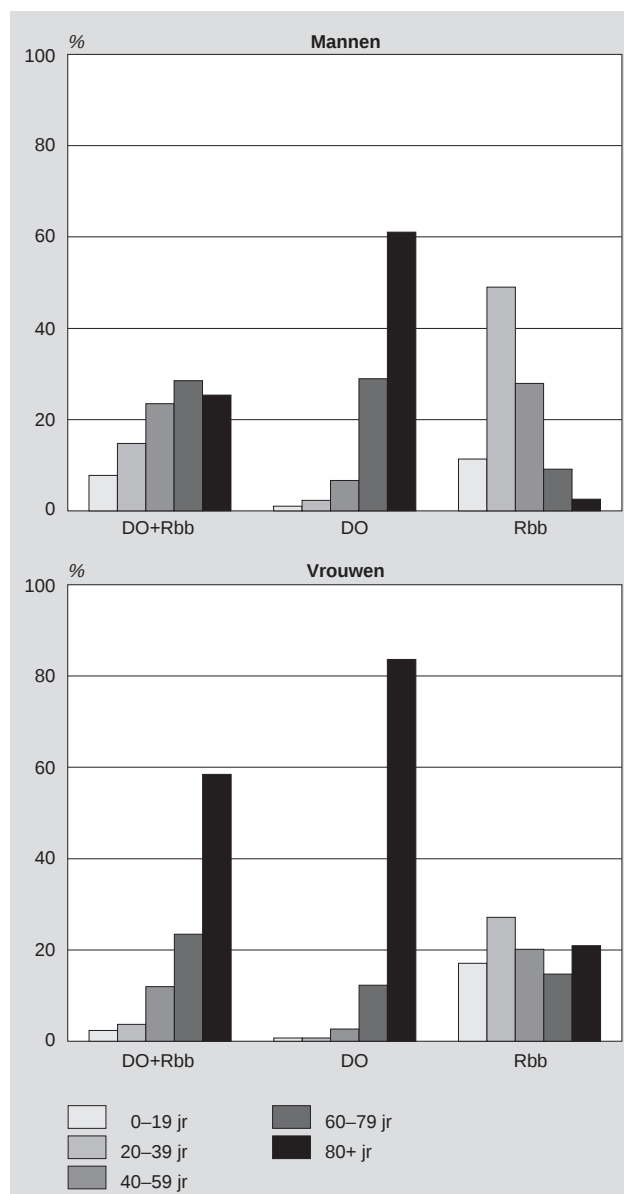
Bij de ingezetenen die door een privé-ongeval om het leven komen, is het aandeel van 'overdosering' in het totaal van de doodsoorzaken minder dan 5 procent. Dit aandeel ligt bij de niet-ingezetenen gemiddeld op 21 procent bij vrouwen en op 35 procent bij mannen. Ook 'verdrinking' komt bij de niet-ingezetenen (23 procent) veel vaker voor dan bij de ingezetenen (4 procent). Evenals bij ingezetenen het geval is, verdrinken in de zomermaanden augustus en september meer niet-ingezetenen dan in de andere maanden. Van de ingezetenen is 20 procent omgekomen door een privé-ongeval in een gemeente met 250 duizend of meer inwoners. Bij de niet-ingezetenen is dit aandeel bijna 40 procent. Ook naar overlijdensmaand zijn er verschillen. Terwijl er bij ingezetenen in januari en februari gemiddeld meer doden vallen en in de zomer het aantal doden lager ligt, zijn bij niet-ingezetenen de meeste slachtoffers juist te betreuren in de zomermaanden (juli, augustus en september). Dit hangt samen met de grotere aantallen toeristen in de zomermaanden.

4. Slachtoffers van een privé-ongeval naar bronbestand en oorzaak, 2003

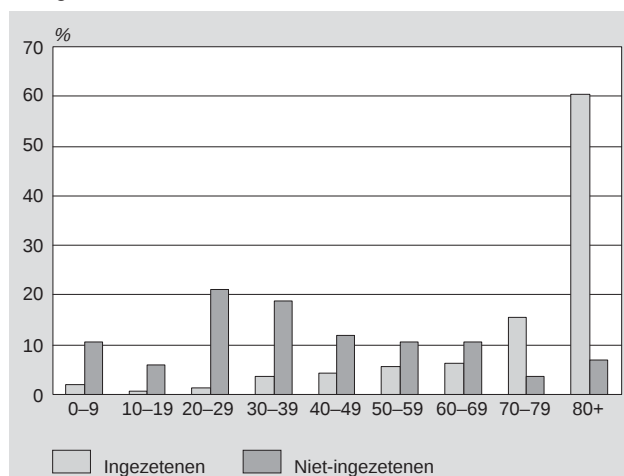
DO+Rbb: zowel in het bestand van de doodsoorzakenstatistiek als in het rechtbankbestand.
 DO: Uitsluitend in het bestand van de doodsoorzakenstatistiek.
 Rbb: Uitsluitend in het rechtbankbestand (verdeling over de jaren 1996/2003).

5. Slachtoffers van een privé-ongeval naar bronbestand en leeftijd, 2003

DO+Rbb: zowel in het bestand van de doodsoorzakenstatistiek als in het rechtbankbestand.
 DO: Uitsluitend in het bestand van de doodsoorzakenstatistiek.
 Rbb: Uitsluitend in het rechtbankbestand (verdeling over de jaren 1996/2003).

6. Slachtoffers van een privéongeval naar leeftijd en al dan niet ingezetene, 2003

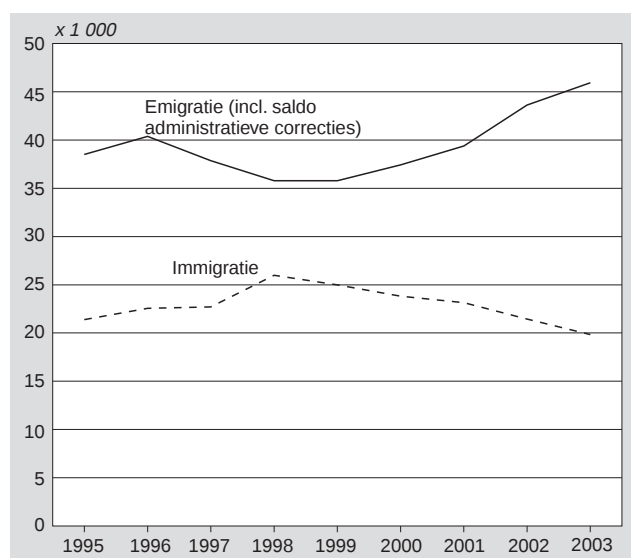

Han Nicolaas

De helft van de in Nederland geboren emigranten keert na verloop van tijd weer terug naar Nederland. De autochtonen onder hen blijken vaker terug te keren dan de allochtonen van de tweede generatie. Tevens bestaan er grote verschillen in terugkeerpercentages tussen de bestemmingslanden.

Ongeveer 45 procent van de jaarlijkse totale emigratie (inclusief het saldo van de administratieve correcties) bestaat uit personen die in Nederland zijn geboren. Sinds 1999 is hun aantal fors gestegen. Daarentegen is het aantal immigranten uit deze groep – dat wil zeggen in Nederland geboren personen die na hun vertrek weer terugkeren – sinds 1999 voortdurend gedaald (grafiek 1). Het aandeel van de terugkerende immigranten in het totaal aantal emigranten varieert sterk: tussen 43 procent in 2003 en 73 procent in 1998.

1. Buitenlandse migratie van personen met geboorteland Nederland, 1995–2003

Staat
Immigratie van personen met geboorteland Nederland naar jaar van vertrek, 1995–2003

Vertrokken in:	Totaal	waarvan weer teruggekeerd in:									Totaal
		1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	
	x 1 000	%									
1995	38,9	5,0	13,5	9,0	8,9	5,5	3,6	2,5	1,9	1,2	51,1
1996	40,4		5,1	12,3	10,2	8,4	4,9	3,3	2,3	1,7	48,3
1997	37,8			5,3	14,3	9,9	7,8	5,0	3,3	2,2	47,9
1998	36,4				6,2	13,0	9,6	7,5	4,5	3,2	43,9
1999	36,3					5,6	12,2	9,1	7,0	4,0	37,9
2000	38,9						5,1	11,8	8,3	6,1	31,2
2001	42,1							4,6	10,1	6,8	21,6
2002	48,2								3,7	8,6	12,4
2003	58,9									3,0	3,0

Longitudinaal bestand met immigranten en emigranten

Om meer zicht te krijgen op de relatie tussen de immigratie, emigratie en administratieve correcties is een longitudinaal bestand gemaakt met alle immigranten en emigranten met geboorteland Nederland, vanaf 1995 tot en met 2003. Bovendien is voor iedere persoon die op enig moment administratief is afgevoerd, onderzocht of deze persoon later in hetzelfde jaar of eventueel in volgende jaren weer administratief is opgenomen. Is dit niet het geval, dan wordt deze persoon ook tot de emigranten gerekend. Aan de andere kant wordt een persoon die, bijvoorbeeld, in 2001 administratief is afgevoerd en in 2002 weer is opgenomen, *niet* meegeteld. Opgemerkt moet worden dat (zeer) recente vertrekcohorten door deze methode een grotere omvang hebben dan oudere cohorten. De kans dat in 1995 administratief afgevoerde personen inmiddels weer zijn opgenomen (en dus niet langer deel uitmaken van het vertrekcohort 1995) is immers veel groter dan in het geval van de in 2002 of 2003 administratief afgevoerde personen. Zo is ongeveer 40 procent van de administratief afgevoerde personen uit 1995 nog in het vertrekcohort 1995 vertegenwoordigd. Ongeveer 60 procent is sindsdien dus weer opgenomen. Van de personen die in 2002 en 2003 administratief zijn afgevoerd, is daarentegen slechts 20 procent weer opgenomen.

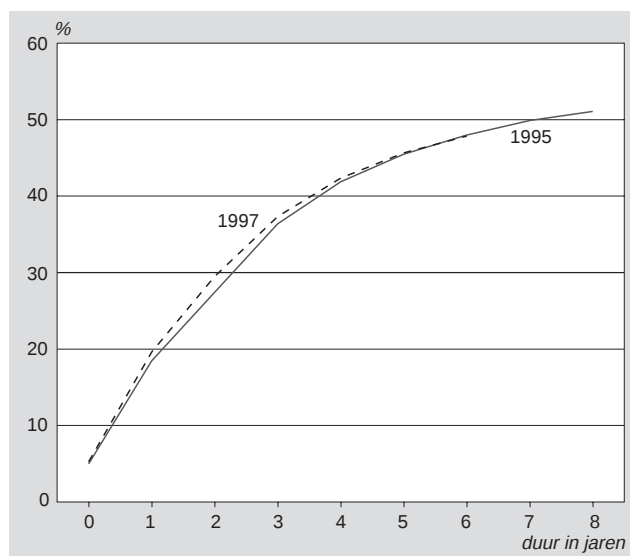
Voor alle vertrokken personen is vervolgens nagegaan of, en zo ja wanneer, ze zijn teruggekeerd naar Nederland. De resultaten daarvan zijn weergegeven in de *staat*.

Voor de duidelijkheid wordt nog vermeld dat de aantallen emigranten (inclusief het saldo van de administratieve correcties) in grafiek 1 en in deze staat niet overeenkomen. In grafiek 1 is het *jaarlijkse* saldo van de administratieve correcties bij de emigratie geteld, om zo het jaarlijkse vertrek te verkrijgen. In de staat is voor elke administratief afgevoerde persoon nagegaan of deze persoon daarna ooit weer administratief is opgenomen.

Het bekende 'retourmigratie-patroon' van immigranten, waarbij naar verhouding het grootste deel na één jaar weer vertrekt (Alders en Nicolaas, 2003), is – in tegenovergestelde richting – ook bij deze groep emigranten zichtbaar. Na één jaar keert naar verhouding het grootste deel van de emigranten terug. De terugkeerpercentages na twee jaar zijn echter ook nog aanzienlijk. Van het oudste cohort, de emigranten uit 1995, is iets meer dan de helft tot en met 2003 weer teruggekeerd. Tussen mannen en vrouwen blijken nauwelijks verschillen te bestaan in terugkeerpercentages.

In *grafiek 2* is voor de emigratiecohorten 1995 en 1997 het cumulatieve terugkeerverloop weergegeven.

2. Immigratie van personen met geboorteland Nederland naar jaar van vertrek en verblijfsduur in het buitenland (cumulatief)

Vooraf jongeren keren terug

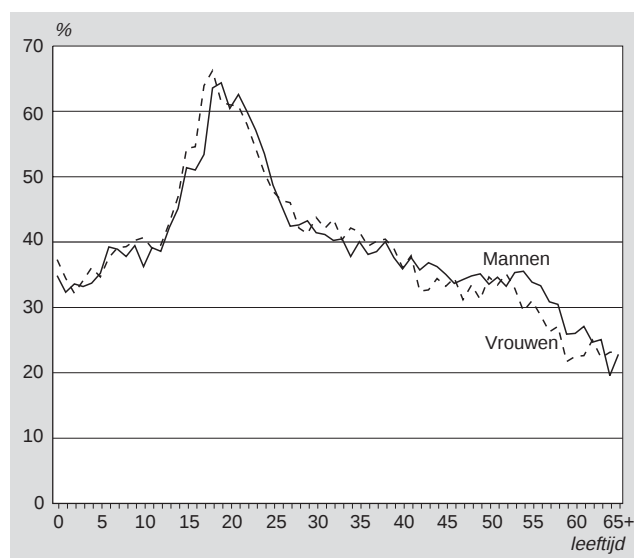
In *grafiek 3* is voor de vertrekcohorten 1995–1999 per leeftijd en geslacht weergegeven hoeveel procent na maximaal vier jaar weer is teruggekeerd. De hoogste terugkeerpercentages doen zich voor in de leeftijden van 17 tot en met 22 jaar. Dit zijn waarschijnlijk studenten die tijdelijk in het buitenland hebben gestudeerd.

Tot het 20^e levensjaar blijken vrouwen gemiddeld iets vaker terug te keren dan mannen. Vanaf 40-jarige leeftijd zijn het de mannen die iets vaker terugkeren.

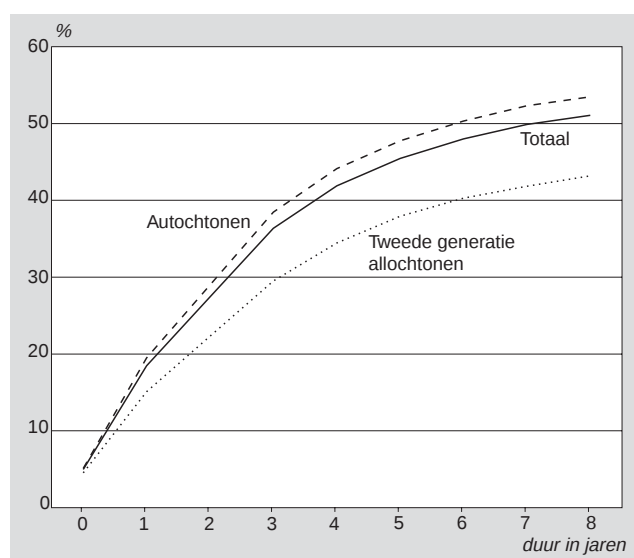
Autochtonen keren vaker terug dan allochtonen

Binnen de groep in Nederland geboren personen bestaat een duidelijk verschil in terugkeergeneigdheid tussen autochtonen en allochtonen: autochtonen keren vaker terug dan allochtonen van de tweede generatie. Uit *grafiek 4* blijkt dat van het totale vertrekcohort 1995, bestaande uit 29,8 duizend autochtonen en 9,0 duizend allochtonen, inmiddels bijna 55 procent van de autochtonen en bijna 45 procent van de allochtonen weer is teruggekeerd.

3. Percentage in Nederland geboren emigranten dat na vier jaar weer is teruggekeerd, naar geslacht en leeftijd bij vertrek, gemiddelde 1995–1999

4. Immigratie van personen met geboorteland Nederland naar herkomstgroepering en verblijfsduur in het buitenland (cumulatief), vertrekcohort 1995

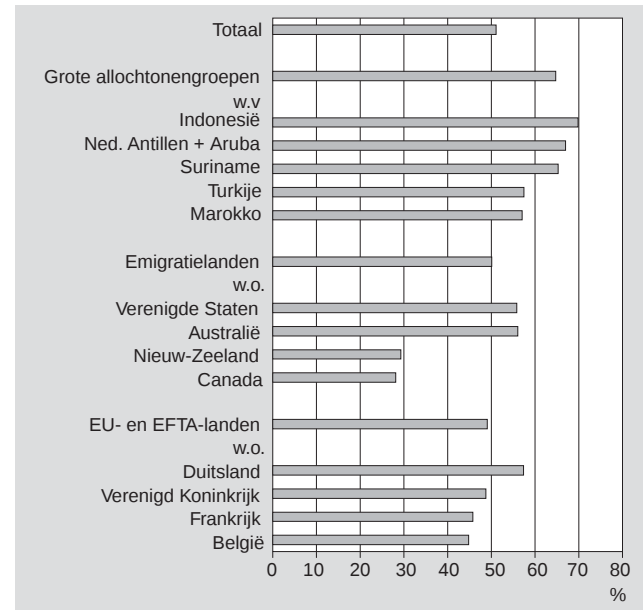
Tussen de landen van bestemming bestaan eveneens grote verschillen in de terugkeerpercentages. Personen die naar Turkije, Marokko, Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba of Indonesië emigreren, keren vaker dan gemiddeld terug naar Nederland (*grafiek 5*). Dit geldt zowel voor de autochtonen als voor de tweede generatie allochtonen die naar deze landen emigreren. Het terugkeerpercentage van emigranten uit de EU- en EFTA-landen, voor een groot deel arbeidsmigranten, ligt vrijwel op het gemiddelde niveau. Opvallende uitzondering hierin is Duitsland, vanwaar bijna 60 procent weer terugkeert. Dit is ongeveer 12 procentpunten hoger dan het terugkeerpercentage uit bijvoorbeeld België of Frankrijk. Oorzaak hiervan is het feit dat de emigratie naar Duitsland, vergeleken met België en Frankrijk, voor een groter deel uit jongeren bestaat (die meer dan gemiddeld terugkeren).

Een dergelijk verschil is ook te zien bij de specifieke emigratielanden Australië, Canada, Nieuw-Zeeland, de Verenigde Staten en Zuid-Afrika. Gemiddeld komt uit deze vijf landen de helft weer terug, maar dit aandeel varieert van bijna 30 procent voor Canada en Nieuw-Zeeland tot 56 procent voor Australië en de Verenigde Staten. Emigranten naar Australië en de Verenigde Staten zijn jonger dan emigranten naar Canada en Nieuw-Zeeland. Bovendien hebben de jongeren die naar Canada of Nieuw-Zeeland emigreren veel vaker het doel om zich er langdurig te vestigen dan jongeren die naar Australië of de Verenigde Staten emigreren.

Literatuur

Alders, M. en H. Nicolaas, 2003. Een derde van de immigranten binnen zes jaar weer vertrokken. *Bevolkingstrends* 51(1), blz. 45–48. CBS, Voorburg/Heerlen.

5. Percentage in Nederland geboren emigranten in 1995 dat na acht jaar weer is teruggekeerd naar land van bestemming

Trends in samenwonen en trouwen

De schone schijn van burgerlijke staat

Jan Latten

Meer samenwonen zonder gehuwd te zijn, meer kinderen in gezinnen waar vader en moeder niet gehuwd zijn, meer scheidingen zonder dat er sprake is van echtscheiding, meer flitscheidingen en meer lat-relaties zijn enkele belangrijke trends in relatie- en gezinsvorming. Aan formele voorschriften in de vorm van wettelijke en religieuze arrangementen en bepalingen, zoals die onder meer de huwelijkse leefvorm omkaderen, wordt minder waarde gehecht. Voor een volledig beeld van relatie- en gezinsvorming is het niet meer voldoende uit te gaan van traditionele, formele categorieën als burgerlijke staat, of van traditionele transitie als huwelijksluiting en echtscheiding.

De informalisering van relatie- en gezinsvorming past onmiskenbaar in de grote culturele veranderingen van de laatste decennia. Relatie- en gezinsvorming worden steeds meer als een privé-aangelegenheid gezien, waarbij opgelegde verplichtingen vanwege een huwelijksluiting, ouderschap of echtscheiding de verlangde individuele vrijheid kunnen beperken. Wat is daaruit af te leiden voor de toekomst?

1. Inleiding: informalisering van relatievorming, ouderschap en scheiding

In het topjaar 1970 werden 124 duizend paren in de echt verbonden. De omvangrijke babyboomgeneraties van vlak na de Tweede Wereldoorlog trouwden massaal. Sinds dat topjaar is het jaarlijks aantal huwelijksluitingen met één derde afgenomen. In dezelfde periode is het aantal echtscheidingen meer dan verdrievoudigd en is het aandeel niet-echtelijk geboren kinderen met een factor veertien toegenomen. Het aantal alleenstaanden is 3,5 keer groter geworden.

Deze ontwikkelingen geven niet aan dat mensen minder geneigd zijn in de loop van hun leven een relatie aan te gaan, wel dat ze anders omgaan met relatie- en gezinsvorming. Zo zijn er meer fasen in de levensloop bijgekomen waarin men alleenwoont. In de jaren zestig was het standaardpatroon nog: uit huis gaan om te trouwen, kinderen krijgen, trouwen en getrouwd blijven tot de dood van een van de partners. Thans is alleenwonen als eerste stap in de volwassen levensloop een vanzelfsprekende mogelijkheid. Alleenwonen heeft, als tijdelijke leefvorm, een eigen functie in de aanloop naar een relatie gekregen. De optie om alleen te gaan wonen is er ook voor latere levensfasen bijgekomen. Zo is men eerder bereid een teleurstellend huwelijk te beëindigen en opnieuw alleen te gaan wonen.

Een tweede belangrijke verandering is dat een groeiend deel van de bevolking met een partner gaat samenwonen zonder te trouwen. Door af te zien van de traditionele huwelijksbevestiging kiest men ervoor om individueel – zo men wil 'bilateraal' – vorm te geven aan de partnerrelatie.

Daarbij zijn er gradaties van informalisering. Soms zou men kunnen spreken van een informeel huwelijk (Forder, 2000), bijvoorbeeld wanneer men het niet-gehuwd samenwonen formaliseert via een samenlevingscontract, maar evengoed kan niets contractueel worden vastgelegd. Rechten en plichten van gehuwden worden inmiddels ook toegekend aan niet-gehuwd samenwonenden. Ook zijn er nieuwe formele leefvormen ontstaan, zoals de partnerschapsregistratie. Deze is in 1998 geïntroduceerd voor hen die tot dan niet wilden of konden trouwen. Deze ontwikkeling kan worden toegeschreven aan emancipatorische tendensen, maar kan eveneens worden begrepen als uitvloeisel van de erkenning van het recht op individuele vormgeving van relaties. In 2001 volgde met de openstelling van het huwelijk voor partners van hetzelfde geslacht een mogelijkheid om hun relatie te formaliseren. In het ontstaan van een grotere variëteit aan formele en informele relaties past ook de visie dat gehuwden niet meer kunnen worden verplicht om bij elkaar te wonen. Deze wettelijke verplichting is recent dan ook afgeschaft.

Genoemde ontwikkelingen betreffen meer dan alleen de informalisering van het huwelijk. Ze geven aan dat relatievorming, kinderen krijgen en scheiden sterker worden ervaren als privé-aangelegenheden waarbij een regulerende overheid zo min mogelijk moet worden betrokken.

Deze informalisering van de relatievorming heeft verregaande sociale en juridische gevolgen. Zaken als familierecht of echtscheidingsrecht zijn vooral gebaseerd op de formele inkadering via een huwelijk. Zo zijn bij echtscheiding de familierechtelijke betrekkingen, vanwege het eerdere huwelijk, eenduidig en zijn zaken als vaderschap, successierechten en alimentatie geregeld. Door het informele gedrag van burgers is dit echter niet altijd meer het geval en ontstaan nieuwe problemen, zoals blijkt uit de volgende ingezonden brief in het *NRC Handelsblad* van 29 februari 2004:

"Tijdens ons samenwonen van zeven jaar is mijn vermogen sterker gegroeid dan dat van mijn partner. Er was geen samenlevingscontract of andere vastlegging. Er zijn twee kinderen. Het woonhuis was en is mijn eigendom, ik betaalde ook alle woonlasten. Het verschil in vermogensgroei is gebaseerd op verschil in inkomen. Na beëindiging van het samenwonen eist mijn partner een deel van mijn vermogensgroei. Is er een kans dat dit, ook zonder samenlevingscontract, wordt afgedwongen?"

Een soortgelijke situatie ontstaat wanneer een van de niet-gehuwd samenwonende partners overlijdt. Zonder een regeling in een testament of samenlevingscontract zal de familie van de overleden partner het huis, als dit privé-eigendom van de overleden partner was, als erfgenaam kunnen opeisen. De partner blijft dan met lege handen achter.

Deze ontwikkeling brengt nieuwe vraagstukken met zich mee en krijgt steeds meer aandacht, niet slechts in wetgeving of demografisch onderzoek. Zo blijkt uit sociaal-economisch onderzoek dat relatievorming in toenemende mate het welvaartsniveau van personen versterkt. Relatieontbinding kan daarentegen diep snijden in de inkomens- en vermogenspositie. Het is de vraag of hierin verschillen zijn tussen formele en informele relaties, en wat er in financiële zin gebeurt als niet-gehuwd samenwonenden uit elkaar gaan.

Om dergelijke vragen en, meer in het algemeen, het zicht op inkomensverandering en huishoudenverandering te verbeteren, is door het CBS in 2003 een project gestart waarin met name de samenhang in dynamiek van arbeid, welvaart en huishoudens de aandacht heeft.

2. Hoe past informalisering van demografisch gedrag bij culturele verandering?

Er is een sterke praktische wisselwerking tussen ontwikkelingen in demografisch gedrag en maatschappelijk ontwikkelingen. Nieuwe maatschappelijke condities kunnen gedrag, maar ook normen veranderen. Nieuwe condities maken daardoor traditionele normen functioneel en obsoleet. Nieuwe normen kunnen daarvoor in de plaats komen. Als normveranderingen, ook inzake relatievorming, mede hun voedingsbodem vinden in veranderende maatschappelijke omstandigheden, is duiding van de maatschappelijke ontwikkelingen dus een *conditio sine qua non* om de actualiteit te begrijpen. De vraag is hier hoe informalisering van relatie- en gezinsvorming past in de grote culturele veranderingen van de laatste decennia.

In haar oratie 'Big Mother' over de ontwikkeling van het politiek maatschappelijk systeem, wijst Pessers (2003) op de personalisering van de publieke sfeer. *"De burger heeft zich teruggetrokken uit het publieke domein, in een 'Rückzug ins Private'. Van daaruit bestookt hij de publieke sfeer van de politiek met persoonlijke aanspraken die hij vertaalt als subjectieve rechten"*. Pessers refereert aan aspecten als de persoonlijkheidscultus met een verlangen naar authenticiteit, naar oprechtheid, de erkenning van de hyperpersoonlijke identiteit en de revolutie van het gevoel. Zij komt tot de volgende conclusie: *"Het geëmancipeerde individu heeft zich bevrijd van normen die – vaak verstikend – werden opgelegd door de gemeenschap, het geloof, traditie of door de staat. In plaats daarvan zoekt het individu naar een authentieke, eigen moraal en maakt zijn eigen morele afwegingen. In het verlengde van deze persoonlijke moraal ligt het recht op zelfbeschikking. Ieder mens heeft het recht zijn persoonlijk leven naar eigen voorkeur en in morele vrijheid in te richten."*

Deze algemene visie wordt ook zichtbaar in de veranderingen in het demografische gedrag van de burger, en wel in de wijze waarop hij omgaat met relatie- en gezinsvorming. Ook op dit punt is een ontwikkeling waar te nemen naar eigen authentieke, hyperpersoonlijke invulling, weg van de formele kaders die tot voor kort de voorwaarden vormden voor relatie- en gezinsvorming. Het past ook bij de grote maatschappelijke veranderingen, secularisering en emancipatie, die als verklaring voor culturele verandering in het algemeen worden aangevoerd. Demografisch

kan daar de introductie van de anticonceptiepil aan worden toegevoegd.

Deze maatschappelijke condities vormen mede de voedingsbodem voor individualisering, hedonisme en het gevoel dat het leven maakbaar is. Secularisering leidt ertoe dat normen niet meer door kerk en geloof worden ingegeven, maar door verlichte ideeën. Bovendien, zodra het hiernamaals uit het perspectief verdwijnt, blijft de mens slechts het leven op aarde. De eeuwigheid wordt beperkt tot het hier en nu. Ook relaties moeten hun waarde dan in het hier en nu bewijzen.

Door emancipatie zijn vrouwen bovendien meer in staat om hun lot in eigen hand te nemen. Hun zelfredzaamheid neemt toe en ze kunnen eerder hun levensloop een nieuwe wending geven. Een relatie is immers nauwelijks meer gebaseerd op financiële afhankelijkheid. De anticonceptiepil heeft de mens bovendien de gelegenheid gegeven om voortplanting los te koppelen van seksualiteit. Deze effectieve mogelijkheid tot anticonceptie, aangevuld met de *morning-afterpil*, abortus en sterilisatie, luidde de tweede demografische transitie in (Lesthaeghe en Van de Kaa, 1986; Van de Kaa, 1997). Dit heeft de bevolkingsgroei sterk beïnvloed.

Minstens even belangrijk is het feit dat de beschikbaarheid van effectieve anticonceptiva de normen rond goed en fout op het terrein van seksualiteit en relaties heeft veranderd. De restrictieve normen ter regulering van biologische driften en ongewenste zwangerschappen verloren hun functie. Niet-gehuwd samenwonen kon, in maatschappelijk opzicht, probleemloos worden. In het verlengde daarvan is niet alleen de relatie, maar ook het huwelijk losser komen te staan van de eertijds vanzelfsprekende koppeling met ouderschap (Latten, 2001). In de relatie won de emotionele betekenis, de 'romantische liefde', aan gewicht (Giddens, 1992). De relatie krijgt daardoor ook een meer bilaterale betekenis en minder een publieke (Latten, 2001). *"De romantiek, opgevat als verzamelbegrip voor het hele repertoire van het moderne gevoelsleven, drukt voortaan een groter stempel op ieders identiteit dan de burgerlijke motieven van beroep, stand en rang"* (Van Stokkom, 1997).

Met voorgaande visie is voorstelbaar dat de teloorgang van burgerlijke motieven ook de waardering voor de 'burgerlijke staat' betreft. Vanwege de opwaardering van de romantiek is het dan ook niet zo dat de sterkere neiging onder jongeren om geen overspel in een relatie te accepteren (Trendbox, 2004a) de restauratie is van traditionele opvattingen over relaties. Uit deze houding van jongeren blijkt juist de nieuwe norm, te weten dat een relatie steeds meer op de bilaterale en emotionele basis is gegrondvest en alleen daaraan bestaansrecht kan ontleen. Daarmee is ook gelegitimeerd dat de relatie sneller wordt verbroken zodra er scheuren in die emotionele basis komen. In wezen maakt dit relaties losser van de omringende sociale context.

Frappant is dat ook op het terrein van de arbeidscultuur sommigen een losweking zien van een vastere, meer geïnstitutionaliseerde context. Sennet (2000) meent dat het karakter van de moderne mens wordt beïnvloed door de huidige arbeidscultuur. Deze moderne mens heeft minder binding met werkplek en werkgever, en heeft een onrustige

arbeidshistorie. Hierdoor ontstaat een soort flexibel en volgens Sennet doelloos drijven, volgens hem het meest kenmerkende element van onze moderne westerse samenleving. *"Hoe beslissen wij wat van blijvende waarde is in onszelf, in een samenleving die ongeduldig is, die zich alleen op het moment richt? Hoe kan men doeleinden op een lange termijn nastreven in een economie waarin het alleen om de korte termijn gaat?"*, aldus Sennet. Het is dan ook niet uit te sluiten dat een dergelijke mentaliteitsverandering zich ook manifesteert op het persoonlijke levensterrein van relaties. Voeg daaraan toe dat vrouwen vanwege emancipatie in toenemende mate zijn opgenomen in die moderne economie, dan wordt duidelijk dat een steeds groter deel van de bevolking direct is betrokken bij deze mentaliteitsverandering die op zijn beurt weer bepaalt hoe men met relaties omgaat.

Tussen genoemde effecten van anticonceptie, secularisering, moderne economie (en in verlengde daarvan emancipatie) bestaan duidelijke raakvlakken. Ze leggen alle meer nadruk op het hier en nu (in plaats van later), op maakbaarheid (in plaats van berusting) en op genieten (in plaats van opoffering). Het heeft ertoe geleid dat Nederlanders minder belang zijn gaan hechten aan de traditionele verbanden van gezin, huwelijk en kinderen. Tegelijkertijd zijn ze sterker georiënteerd geraakt op beroep en carrière, op financiële en maatschappelijke zekerheid en op de mogelijkheden om zonder beperkingen te genieten van het leven (Felling et al., 2000). Een dergelijke cultuurverandering kan gevolgen hebben voor de manier waarop mensen omgaan met relaties, kinderen en gezin.

Een uitruil van huwelijkssluiting en niet-gehuwd samenwonen kan in deze zin worden gezien. Aan formele voorschriften in de vorm van wettelijke en religieuze arrangementen en bepalingen die eertijds de leefvorm omkaderden, wordt minder waarde gehecht. De eraan gekoppelde verplichtingen kunnen immers worden gezien als beperking van de verlangde individuele vrijheid.

Die veranderende houding betreft ook andere momenten in de demografische levensloop. Informele relaties kunnen immers ook informeel eindigen. En uiteindelijk wil men misschien toch kinderen. Inmiddels worden steeds meer kinderen buiten het huwelijk geboren. Ook hier is de tendens zichtbaar in de richting van loskoppeling van de formele inkadering. De interpretatie van deze ontwikkelingen moet zijn dat blijkbaar niet alleen relatievorming maar ook ouderschap steeds vaker gezien worden als een exclusief persoonlijke aangelegenheid.

De consequenties van relatievorming en ouderschap worden steeds meer beperkt tot het private, soms het individuele domein. Niet verwonderlijk is het dat sinds kort de naamgeving van kinderen van gehuwde ouders wettelijk ook in moeders lijn mogelijk is geworden. Dit past bij een cultuur waarin meer ouderparen niet-gehuwd samenwonen en het kind automatisch de naam van de moeder krijgt, terwijl pas bij erkenning door de vader de mogelijkheid bestaat zijn geslachtsnaam te kiezen. Nu kunnen ook kinderen geboren uit gehuwde ouders de achternaam van de moeder krijgen.

Het is zelfs zo dat de ceremonie van de huwelijkssluiting informeler wordt. Zo is het Amsterdamse college van Burgemeester en Wethouders van mening dat de burgers

meer ruimte moeten krijgen bij de invulling van de huwelijksdag (Gemeentelijke Dienstverlening, 2001). Het is sinds kort mogelijk het huwelijk te laten voltrekken door iemand uit de persoonlijke kring die eenmalig als ambtenaar van de Burgerlijke stand mag fungeren, of, bijvoorbeeld, door een bekend persoon die zijn sporen in de wereld van de showbusiness heeft verdiend.

Kortom, de toenemende mate van informalisering in relatie- en gezinsvorming is te zien als weerslag van een toenemende behoefte aan individuele keuzevrijheid. Het is een uitvloeisel van de individuele betekenisgeving die in de actuele cultuur zo hoog in het vaandel staat.

Door de toename van informele varianten is geen compleet beeld meer te schetsen van demografisch gedrag indien uitsluitend wordt uitgegaan van traditionele categorieën en transitie zoals die van burgerlijke staat, huwelijkssluiting, echtelijke geboorte en echtscheiding. De empirische realiteit van leefvormen valt steeds minder samen met deze traditionele categorieën en transitie. De realiteit is diverser, pluri-former. Wanneer twee niet gehuwd samenwonenden met kind hun relatie verbreken, zijn de persoonlijke emotionele consequenties mogelijk dezelfde als bij een gehuwd paar. Maar geldt dat ook voor andere rechten en plichten? Is de biologische vader, hoewel aanwezig, formeel wel altijd als vader van het kind bekend? En: hoe lang was het paar samen? Vanaf wanneer begint men eigenlijk te tellen? Dit is van belang voor mogelijke claims op pensioenrechten.

Van meer algemene aard is de vraag wat de omvang is van het niet-gehuwd samenwonen. Hoe groot is de kans op informele scheiding? Hoeveel ex-gehuwden gaan met een nieuwe partner trouwen of niet-gehuwd samenwonen? Wat kan worden gezegd over de burgerlijke staat van niet-gehuwd samenwonenden en hoe ontwikkelt zich de informele gezinsvorming? Kortom, wat is er op grond van cijfers te signaleren over ontwikkelingen in de informele relatie- en gezinsvorming? Alleen door een goed inzicht hierin is het mogelijk om de betekenis van de nieuwe ontwikkelingen op andere terreinen te overzien, en dit geldt in het bijzonder voor de juridische implicaties.

3. Nieuwe demografie

Ter beantwoording van de laatste vraag is het noodzakelijk te wijzen op een onderscheid naar een drietal aspecten van demografisch gedrag, te weten meetbaarheid, de formele versus informele status van gedrag en nieuwe varianten van demografisch gedrag.

Een huwelijkssluiting is meetbaar, maar is in toenemende mate een administratieve transitie geworden. Steeds vaker wordt uitsluitend een wijziging van burgerlijke staat geregistreerd. De transitie betreft steeds minder een feitelijke verandering van huishoudensituatie. De meeste huwendes wonen immers al als niet-gehuwden samen. Om feitelijke transitie te meten, is daarom steeds meer de verandering in huishoudensituatie van belang. Deze is af te leiden uit het gezamenlijk voeren van een huishouden op één adres, voorzover dit wordt opgegeven bij de gemeentelijke administratie. Voor de jaren vanaf 1995 kan het CBS de huishoudensituatie baseren op informatie uit de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA). Daarmee kan het CBS beschrijven hoeveel huishoudens er in Ne-

derland zijn en hoe deze verdeeld zijn over de huishoudentypen, zoals gehuwde paren en niet-gehuwde paren. De huishoudentypen zijn gebaseerd op de plaats die personen binnen een huishouden innemen. In combinatie met de aard van de familierechtelijke betrekking en burgerlijke staat wordt een zevental posities onderscheiden: gehuwd samenwonend, niet-gehuwd samenwonend, eenouder, kind, alleenstaand, overig lid huishouden en andere overigen (niet in particulier huishouden). De categorie niet-gehuwd samenwonend betreft alle burgerlijke staten waarbij de partners niet met elkaar getrouwd zijn. Ook kunnen combinaties worden vastgesteld, zoals het huishouden waarin een van de partners gescheiden is en de ander nooit gehuwd is geweest.

Toch is niet alles meetbaar. Alleen gaan wonen als ongehuwde na vertrek uit het ouderlijk huis is een duidelijk herkenbare en meetbare transitie. Dat geldt ook voor alleen gaan wonen na een echtscheiding. Maar alleen gaan wonen na adresbewoning met een ander zonder dat er sprake was van een familierechtelijke betrekking maakt de zaak weer moeilijker: was er sprake van niet-gehuwd samenwonen met een partner en is er sprake van een soort scheiding, of betrof het geen partnerrelatie en is een scheiding helemaal niet aan de orde?

Nauwelijks meetbaar zijn emotionele transitie die te maken hebben met relaties. Denk aan het krijgen van een 'vaste' vriend(in) of het onderhouden van een lat-relatie (*living apart together*). Tot nog toe heeft demografisch onderzoek hieraan maar beperkt aandacht gegeven, en het is ook de vraag of dat zou moeten. Een andere vraag is hoe objectief kan worden vastgesteld sinds wanneer een dergelijke relatie bestaat.

De laatste opmerking raakt zeer sterk het tweede aspect van demografisch gedrag: de informalisering. Door uit te gaan van huishoudenposities komen naast formele transitie in toenemende mate de informele transitie in beeld. Ook dit wordt mogelijk gemaakt via detaillering naar de aard van de familierechtelijke betrekkingen (of het ontbreken daarvan) en de burgerlijke staat. Zo kan een paar niet-gehuwd samenwonen en uitbreiding van het huishouden plaatsvinden met een kind (informeel twee-oudergezin) zonder dat formeel sprake is van nieuw vaderschap. Wanneer het paar trouwt of een partnerschapsregistratie aangaat, is sprake van een transitie van een informele naar een formele leefvorm. De feitelijke huishoudensituatie verandert echter niet. Het betreft slechts een administratieve overgang (verandering van burgerlijke staat). Anderzijds kan de administratieve transitie vooruitlopen op een feitelijke transitie: gehuwden die, bijvoorbeeld, reeds eerder wettelijk zijn gescheiden, gaan pas na verloop van tijd apart wonen.

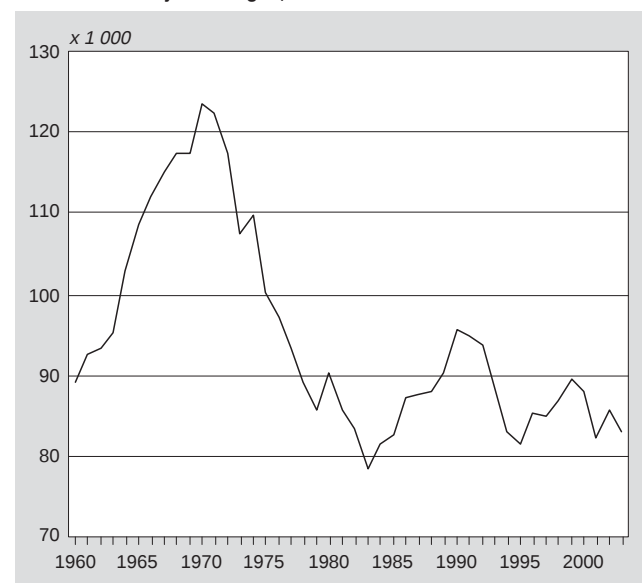
Ten slotte het derde aspect: nieuwe transitie op grond van nieuw gedrag. Te denken valt aan met elkaar gehuwde mannen die beiden eerder gehuwd waren, maar dan met een vrouw; of aan partners die hun huwelijk laten omzetten in een partnerschapsregistratie, om deze vervolgens zonder rechterlijke tussenkomst in een zogenoemde flitscheiding te laten ontbinden. Meer mogelijkheden van demografische transitie leiden onherroepelijk tot meer variatie in demografisch gedrag.

4. De feiten over trouwen

4.1 Langetermijntrend: minder huwelijken

Sinds 1970 is sprake van een dalende langetermijntrend in het aantal huwelijken dat wordt gesloten (*grafiek 1*). Deze trend is cultureel bepaald en wijst op het veranderend belang dat wordt gehecht aan huwelijksluiting. Kortetermijnfluctuaties indiceren geen wijziging in de langetermijntrend, maar wijzen vooral op de conjunctuurgevoeligheid van demografisch gedrag, zoals dat ook waarneembaar is voor echtscheidingen (Kofi et al., 2001; De Beer, 1993) en geboorten. Een dalend vertrouwen in de economie heeft een dempend effect op het aantal huwelijksluitingen; een stijgend vertrouwen in de economie werkt stimulerend. De conjunctuurgevoeligheid van het huwelijk verwijst ook naar een veranderde sociale functie van de huwelijksluiting. In toenemende mate wonen potentiële huwelijksparen al samen. Een huwelijk is geen voorwaarde meer om te gaan samenwonen. Het paar kan een huwelijksluiting daardoor naar believen uitstellen of vervroegen, afhankelijk van de financiële situatie of de verwachtingen daaromtrent. In tijden van voorspoed trouwen meer paren dan in tijden van tegenspoed.

1. Aantal huwelijksluitingen, 1960–2003

De conjunctuurgevoeligheid blijkt zich ook voor te doen in het jaar 2003. Het aantal huwelijksluitingen is dan lager dan in 2002. Het pessimisme sinds de millenniumwisseling onder de consumenten manifesteert zich, met enige vertraging, in het aantal huwelijksluitingen in 2003. De extra huwelijken van partners van hetzelfde geslacht die sinds 2001 meetellen in de huwelijksluitingen houden het niveau iets hoger maar kunnen de daling niet verhinderen. In 2001 sloten 2,5 duizend paren van hetzelfde geslacht een huwelijk; in 2003 is dit aantal gedaald naar 1,5 duizend. Zonder de huwelijken van partners van hetzelfde geslacht zouden er in 2003 niet meer dan 81 duizend huwelijken zijn gesloten.

Wat betreft de huwelijken van partners van hetzelfde geslacht is het nog onduidelijk of het 'aanloopeffect' is uitgewerkt. Uitgaande van de situatie in 2003 maken de jaarlijkse huwelijksluitingen van gelijk geslacht circa 2 procent uit van alle huwelijksluitingen.

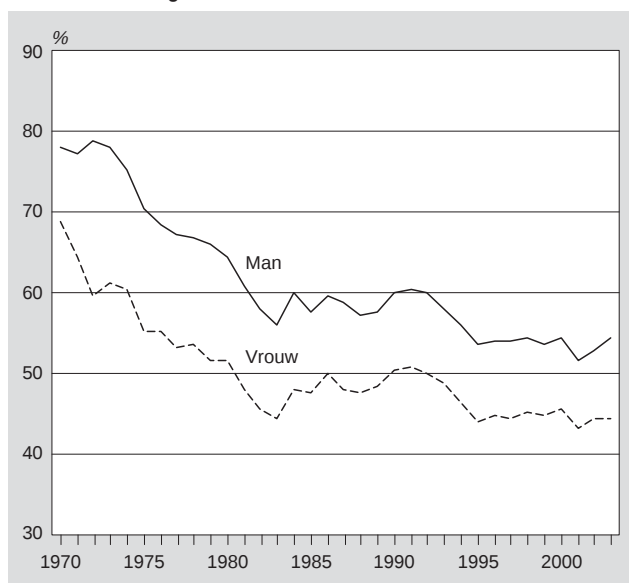
Daarnaast kan ook de samenstelling van de bevolking naar leeftijd een rol spelen bij het jaarlijks aantal huwelijksluitingen. In paragraaf 4.3 wordt hierop ingegaan. Los daarvan geven steeds minder Nederlanders aan dat zij trouwen belangrijk vinden. Onderzoeksbureau Trendbox signaleert dat 68 procent van de Nederlanders in 1992 aangaf trouwen/getrouwd te zijn belangrijk te vinden, tegen 45 procent in 2003 (Trendbox, 2004b). De veranderde houding komt niet alleen terug in het dalende aantal huwelijksluitingen, maar ook in de verminderde kans om ooit te trouwen. De kans om ooit een huwelijk te sluiten is voor mannen gedaald van ruim 90 procent in 1970 tot circa 65 procent in 2003. Voor vrouwen loopt de daling van 95 procent naar 71 procent (De Jong, 1999). Gecombineerd voor mannen en vrouwen betekent dit dat een derde van de bevolking in zijn of haar leven nooit een huwelijk zal sluiten.

4.2 Minder kans op tweede huwelijk

Onder de jaarlijkse huwelijkskandidaten, bevindt zich een groeiend deel personen voor wie het niet de eerste keer is. In 1970 betrof het voor 12 procent van de huwende mannen een tweede of volgende huwelijk. In 2003 was dit opgelopen tot 23 procent. Bij vrouwen is het toegenomen van 8 naar 19 procent. Daarmee vindt er een concentratie van huwelijksluiting plaats bij een kleiner en selectiever deel van de bevolking, te weten degenen die al eens gehuwd waren.

Toch betekent dit niet dat ook de hertrouwkans van allen die ooit gehuwd waren stijgt. Integendeel: in *grafiek 2* is zichtbaar dat de kans van een gescheiden man om opnieuw te trouwen is gedaald van 78 procent in 1970 naar 54 procent in 2003. Onder gescheiden vrouwen daalde deze kans van 69 naar 44 procent. De hertrouwkans van weduwnaars en weduwen daalde ook, van 16 naar 7 procent en van 4 naar 2 procent.

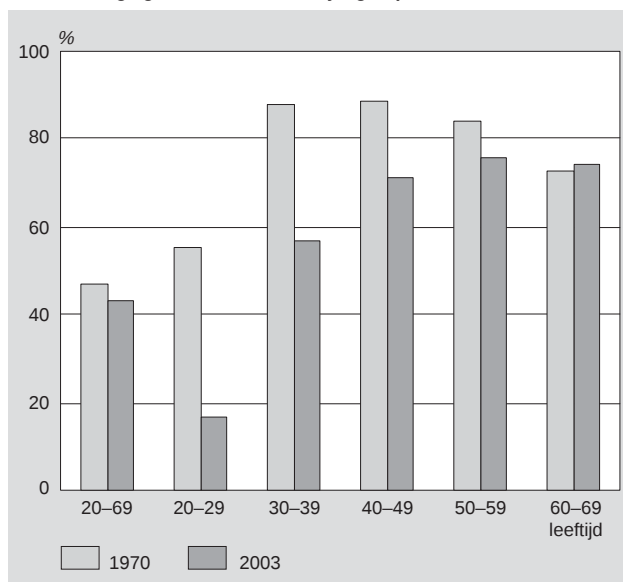
2. Hertrouwkans gescheidenen

4.3 Vooral minder gehuwden op jongere leeftijden

Toch is het aandeel gehuwde personen in de bevolking (*grafiek 3*) maar beperkt afgenomen, van 47 procent (1970) naar 43 procent (2003). Het absolute aantal gehuwde personen is in de jaren zeventig en tachtig zelfs nog gestegen. Sinds de jaren negentig is het gestabiliseerd rond de 7,1 miljoen. Dit betekent niet dat er een einde is gekomen aan de ontwikkeling van het aantal gehuwden. De stabilisatie in het totaalcijfer heeft te maken met het feit dat de omvangrijke geboortegeneraties van vlak na de Tweede Wereldoorlog (die in hun jonge jaren bijna allemaal trouwden) ouderen zijn geworden. Anderzijds zijn er, vanwege de kleinere geboortegeneraties uit de jaren zeventig en tachtig, juist minder jongeren. Het zijn deze jongeren die minder vaak (en op hogere leeftijden) trouwen dan de oudere generaties. De combinatie van deze ontwikkelingen maakt dat grotere aantallen ouderen, van wie de kans om gehuwd te zijn groter is, en lagere aantallen jongere generaties, die minder vaak gehuwd zijn, elkaar compenseren in het aantal gehuwden.

3. Percentage gehuwden naar leeftijdsgroep, 1970 en 2003

Door dit generatie-effect zijn de veranderingen in het aandeel van het totaal aantal gehuwden in het bevolkingstotaal niet zichtbaar. De veranderingen worden echter wel duidelijk als de ontwikkeling in het aandeel gehuwden op jongere leeftijden (20-29 jaar, 30-39 jaar) en op oudere leeftijden (60-69 jaar) wordt vergeleken.

In 1970 was van de twintigers 55 procent gehuwd, tegen 17 procent in 2003. Bij de dertigers laat de ontwikkeling een daling zien van 88 naar 57 procent. Hoe ouder de leeftijdscategorie, hoe geringer de daling in de beschreven periode is geweest. Onder de zestigers was zelfs helemaal geen sprake van daling. Dat het aandeel gehuwden onder de zestigers net als in 1970 circa 70 procent was, betekent echter niet dat zich bij de zestigers geen ontwikkelingen hebben voorgedaan. In feite is sprake van twee tegengestelde trends. Zo is het aandeel nooit-gehuwde zestigers ten opzichte van 1970 gedaald tot 6 procent, maar is het aandeel gescheidenen juist sterk opgelopen. Met andere

woorden, het aandeel zestigers dat ooit gehuwd is geweest, is juist opgelopen, tot 94 procent. Dat dit niet tot uiting komt in het percentage gehuwde zestigers, komt vooral door een stijging van de ooit-gehuwde zestigers die gescheiden zijn. Het aandeel gehuwden onder de zestigers kan dan toch weer uitkomen op 70 procent. Wel kan hieruit worden afgeleid dat een verdere daling in het aandeel gehuwde zestigers pas de komende decennia zichtbaar kan worden, wanneer deze generaties, die in hun jeugd massaal trouwden, worden vervangen door de generaties van wie nog maar twee op de drie ooit zullen trouwen. Het aandeel gehuwde zestigers zal dan aanzienlijk lager uitkomen omdat een groter deel nooit gehuwd is geweest en een groter deel als 'ooit gescheiden' door het leven zal gaan.

4.4 Minder gehuwden door uitstel, afstel en echtscheiding

Naast 7,1 miljoen gehuwden vormden in 2003 de ongehuwden met 7,3 miljoen een vrijwel even omvangrijke categorie. In het laatste cijfer worden kinderen echter meegeteld. Als de 0–19-jarigen niet worden meegeteld, slinkt het aantal ongehuwden met circa de helft tot 3,4 miljoen, overwegend (3,2 miljoen) 20–64-jarigen.

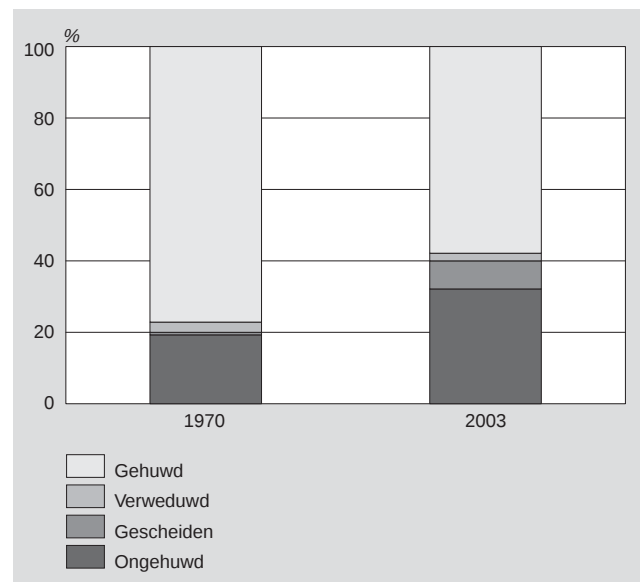
Onder 65-plussers, generaties waarin vrijwel iedereen trouwde, zijn er nauwelijks ongehuwden. Uiteraard is onder ouderen het aandeel verweduwen hoog.

Het aandeel gehuwden onder de 20–64-jarigen is tussen 1970 en 2003 gezakt van 77 naar 58 procent. Dit komt ten eerste doordat jonge mensen vaker eerst alleen gaan wonen en daardoor later met een partner een huishouden vormen.

Ten tweede wordt de laatstgenoemde stap steeds minder gecombineerd met een huwelijksluiting. Van de bijna 70 procent van de bevolking die ooit trouwt, zal de meerderheid daarvoor hebben samengewoond. Het huwelijk volgt meestal op een fase van niet-gehuwd samenwonen. De gemiddelde leeftijd voor een eerste huwelijk is sinds 1960 voor mannen gestegen van 25 naar 32 jaar, en voor vrouwen van 23 naar 29 jaar. Een eerste huwelijk is duidelijk iets voor dertigers geworden. Het overgrote deel van de 30 procent van de bevolking die nooit zal trouwen, blijft definitief niet-gehuwd samenwonen of verbreekt de relatie. Slechts enkele procenten hebben nooit een partner. Gecombineerd met het uitsteleffect draagt ook deze levensloop ertoe bij dat gemiddeld in de bevolking meer jaren als ongehuwde worden doorgebracht. Uitstellers en afstellers zorgen er samen voor dat het aandeel ongehuwden onder de 20–64-jarigen tussen 1970 en 2003 is gestegen van 19 procent naar 32 procent (grafiek 4).

De derde belangrijke oorzaak van een dalend aandeel gehuwden is echtscheiding. Zowel een stijging van het aandeel personen dat een bestaand huwelijk heeft verbroken, als een afgenomen neiging om na scheiding te hertrouwen, is de verklaring voor het lagere aandeel gehuwden. Mede door deze ontwikkelingen is de afgelopen drie decennia het aandeel gescheidenen gestegen van 1 naar 8 procent. Dit stijgingstempo is indicatief voor de toename van het aantal relatieverbrekingen (zie paragraaf 7). Bedacht moet worden dat het percentage gescheidenen op enig moment geen informatie geeft over de mate waarin

4. Bevolking van 20–69 jaar naar burgerlijke staat, 1970 en 2003

personen kans lopen ooit te scheiden. De kans op echtscheiding of relatieverbreking gedurende de levensloop ligt duidelijk hoger dan een statische opname suggereert (Latten, 2003). Het aandeel personen onder de 20–64-jarigen dat weduwe of weduwnaar is, is zelfs gezakt van 3 naar 2 procent.

Gerekend over de gehele bevolking van 20 jaar en ouder waren er in 2003 880 duizend weduwen/weduwnaar en 939 duizend gescheidenen. In de volwassen bevolking zijn er per zeven gehuwden dus ruim drie ongehuwden, bijna één gescheidene en bijna één verweduwd persoon.

Overigens betekent 'gehuwd zijn' niet vanzelfsprekend dat men ook samenleeft met de huwelijkspartner. Zo kan het paar feitelijk niet meer samen zijn, maar is de burgerlijke staat nog niet aangepast. Vaak zit er een flinke periode tussen het verbreken van een relatie en het daadwerkelijk uitspreken van een echtscheiding. Uit een analyse van Steenhof en Harmsen (2002) blijkt dat meer dan de helft van de gehuwde paren die in 2000 uit elkaar gingen en op 1 januari 2001 niet meer bij elkaar woonden, nog steeds gehuwd waren. Als er kinderen bij echtscheidingen betrokken zijn, ontstaat er dan een eenoudersituatie waarbij de alleenstaande ouder dus gehuwd is. Uit onderzoek van Schapendonk-Maas (2002) blijkt dat in bijna één op de tien autochtone eenoudergezinnen de ouder gehuwd is. In paragraaf 7 wordt hierop nader ingegaan. Daarnaast waren er in Nederland in 2003 bijna 80 duizend gehuwde personen die, om wat voor reden dan ook, alleen woonden.

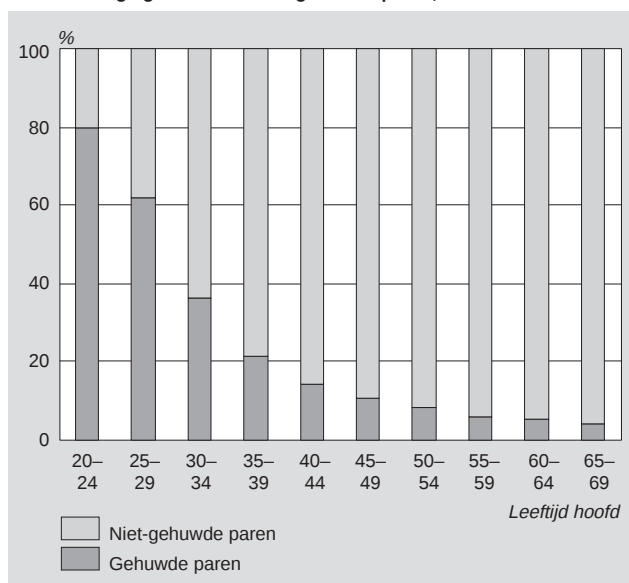
5. De feiten over niet-gehuwd samenwonen

5.1 Niet-gehuwd samenwonen voor vrijwel iedereen een optie

Vergeleken met 1995, het eerste jaar waarvoor gedetailleerde vergelijkbare gegevens voor samenwoners beschikbaar zijn, is het aantal niet gehuwde paren tot 2003 fors gestegen, van ruim 500 duizend naar ruim 700 duizend.

Daarentegen is het aantal gehuwde paren in dezelfde periode licht afgenomen, van 3 437 duizend naar 3 425 duizend. De niet-gehuwde paren maken inmiddels 17 procent uit van alle paren.

5. Percentage gehuwde en niet-gehuwde paren, 2003

Van de allerjongste paren zijn de meeste niet gehuwd (grafiek 5). Onder 30–34-jarigen geldt dit voor bijna vier op de tien paren. Op hogere leeftijden is het aantal ongehuwde paren lager. Dit komt onder meer doordat veel samenwonenden na verloop van tijd, als ze nog bij elkaar zijn, alsnog trouwen. Toch is onder de 40–44-jarigen één op de zeven paren een niet-gehuwd paar. Hierbij speelt ook het feit dat er vaker sprake is van paren van wie één of beide partners al eens gehuwd is geweest of heeft samengewoond een rol. Verder gaat het om generaties waarvan een groot deel al getrouwd was voordat het samenwonen zich begon te verspreiden. Onder de huidige vijftigers, die in de jaren zeventig twintigers waren, kwam het niet-gehuwd samenwonen weinig voor.

Niet-gehuwd samenwonen begon pas in de jaren zeventig. De diffusietheorie van Rogers veronderstelt een patroon van verspreiding vanuit een innoverende kleine bevolkingsgroep via een iets grotere groep van *early adopters* naar een *early majority* en ten slotte naar een *late majority* (Rogers, 1983; De Feijter, 1991a, 1991b; Latten, 1992). Zo kwam het niet-gehuwd samenwonen eerst vooral voor onder een selectieve laag van hoogopgeleide, progressieve en niet-religieuze jongeren om zich van daaruit te verspreiden naar een meerderheid van de bevolking. Nog begin jaren zeventig had van elke tien 20–24-jarigen die gingen trouwen maar één ooit samengewoond. Meestal trouwde men 'vanuit huis'. In de jaren negentig had al circa driekwart van de 20–24-jarigen die gingen trouwen eerder samengewoond.

In 2000 hadden negen op de tien 25–29-jarige bruiden al samengewoond met hun huwelijkspartner (De Jong, 2000). Na ruim dertig jaar van normverandering trouwt nog slechts een klein deel van de jongeren 'vanuit huis'. Zij zijn veelal allochtoon en/of orthodox gelovig. Jongeren wonen nu eerst een tijdje alleen of gaan eerst samenwonen.

Als het bovenstaande wordt gecombineerd met het feit dat uiteindelijk circa zeven op de tien vrouwen ooit in hun leven zullen trouwen, kan daaruit worden afgeleid dat ruim zes op elke tien vrouwen voorafgaand aan dat huwelijk ook niet-gehuwd zal hebben samengewoond. Daarnaast is bekend dat slechts enkele procenten van alle vrouwen in hun leven altijd alleen zullen blijven. Bijna drie op de tien vrouwen zullen dus weliswaar niet trouwen, maar ook niet altijd alleen blijven. De conclusie moet zijn dat circa negen op de tien vrouwen ooit in hun leven niet-gehuwd zullen samenwonen, een aanmerkelijk hoger cijfer dan de kans om ooit te trouwen. Voor mannen is er sprake van een graduueel verschil, maar de tendens komt op hetzelfde neer. Niet-gehuwd samenwonen is daarmee voor vrijwel iedereen een optie, al is het maar eens in het leven.

Dat het aantal huwelijken afneemt en minder belang wordt gehecht aan trouwen, betekent dus niet dat een oud ideaal van een relatie verdwijnt. Integendeel, binnen een culturele ontwikkeling waarin de nadruk ligt op het hyperindividuele, het authentieke en het oprechte (een emotiecultuur), past dat een relatie waarde heeft zonder dat deze van buitenaf wordt bekrachtigd. Het is de inhoudelijke satisfactie van de relatie zelf die het bestaansrecht garandeert. Men kiest er vaker voor een relatie (tijdelijk) anders vorm te geven dan via een huwelijk, te weten losser van de controlerende werking van overheid of godsdienstige voorschriften. Overigens laat van de paren die trouwen ruim de helft het burgerlijk huwelijk vergezellen van een kerkelijk huwelijk (Bruid en Bruidegom Magazine Marktonderzoek, 2003). Aangezien uiteindelijk twee derde van de bevolking ooit een huwelijk zal sluiten, is hieruit af te leiden dat circa een derde van de bevolking nog kiest voor een kerkelijk huwelijk.

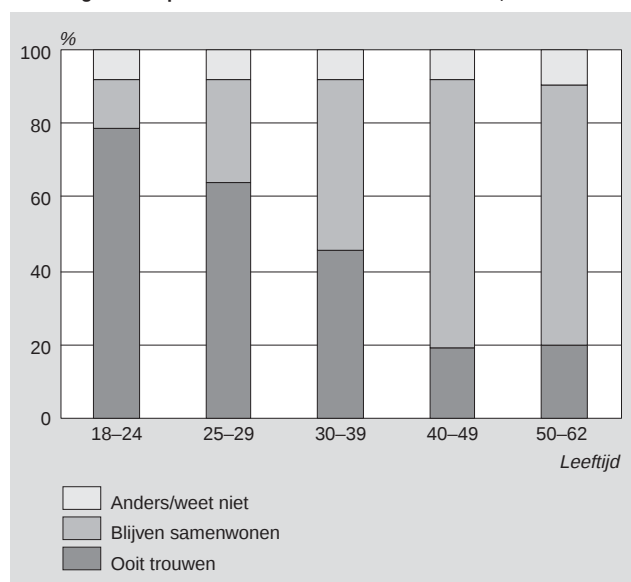
5.2 Niet-gehuwd samenwonen in latere levensfase vaker definitief

Van alle niet-gehuwd samenwonenden tot 62 jaar verwacht de helft ooit nog te zullen trouwen. Eén op de tien weet het niet of wil iets anders, en vier op de tien denken niet te trouwen. De toekomstverwachting is sterk afhankelijk van de levensfase. Zo wil 80 procent van de 18–24-jarige niet-gehuwd samenwonende vrouwen in de toekomst trouwen (grafiek 6). Onder samenwoners van eind twintig is het aandeel dat verwacht te trouwen nog maar 64 procent. Rond deze leeftijd kiezen drie op de tien samenwoners ervoor om blijvend ongehuwd samen te wonen.

Voor samenwonende vrouwen van 40 jaar of ouder is het beeld omgekeerd. Niet meer dan één op de vijf 40-plussers verwacht ooit nog te trouwen. Bijna driekwart kiest voor samenwonen als blijvende vorm (De Graaf, 2004).

Op jonge leeftijd beschouwt de meerderheid een niet geformaliseerde relatievorm dus als een tijdelijke situatie. Samenwoners in een latere levensfase beschouwen in meerderheid de informele vorm als een blijvende optie. Uiteraard kan dit te maken hebben met het relatieverleden. In de meerderheid (55 procent) van de niet-gehuwde stellen, van wie de vrouw 40–62 jaar oud is, is minstens één partner gescheiden. Voor een deel is de geringere belangstelling voor een huwelijk in de latere levensfase ook een

6. Niet-gehuwde paren naar voornemen om te trouwen, 2003

selectie-effect. Het betreft in dit geval de minderheid die al op jonge leeftijd niets zag in een huwelijk en voor wie dit ook op latere leeftijd nog geldt.

Los van levensfase of leeftijd zeggen zeven à acht op de tien mannen en vrouwen die ongehuwd willen blijven dat trouwen niets toevoegt aan de relatie (*staat 1*). Men zou dit laatste kunnen interpreteren als bevestiging van de veronderstelling dat in toenemende mate een relatie zijn waarde ontleent aan de inhoudelijke, emotionele betekenis voor de partners. Ook de antwoorden 'partner wil niet trouwen', 'men wil niet gebonden zijn' of 'men is principieel tegen trouwen' passen hierbij.

Staat 1
Niet-gehuwde samenwoners die niet willen trouwen, naar reden

	Mannen	Vrouwen
	%	
Principieel tegen huwelijk	14	8
Trouwen voegt niets toe	79	73
Niet gebonden zijn	11	13
Partner wil liever niet trouwen	19	26
Verwacht/wenst geen kinderen	17	19
Totaal (abs.= 100%)	228	240

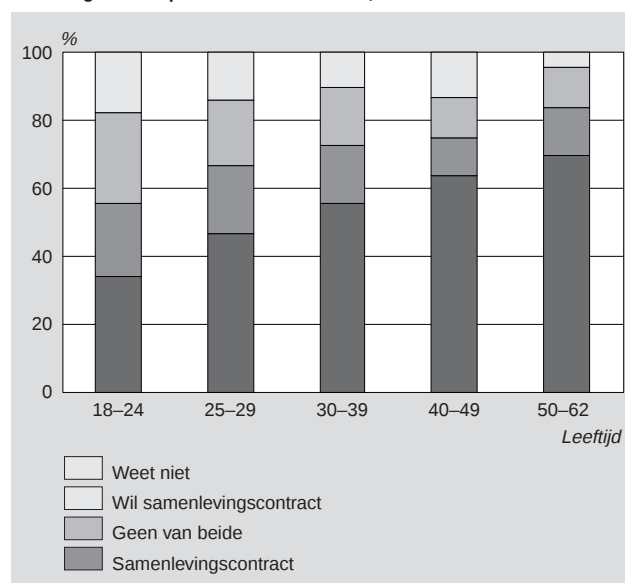
N.B. Respondenten konden meerdere redenen noemen.
Daarom tellen de percentages per kolom niet op tot 100.

5.3 Contract in plaats van huwelijk

Toch is het niet zo dat degenen die niet willen trouwen ook helemaal willen afzien van enige vorm van onderlinge afspraak, waarschijnlijk omdat in veel publiek- en privaatrechtelijke wetgeving een samenlevingscontract is vereist om in aanmerking te komen voor bepaalde begunstigende gevolgen. De meesten kiezen voor een contract, opgesteld door een notaris. Uit het Onderzoek Gezinsvorming 2003 van het CBS kan worden opgemaakt dat van alle niet-gehuwd samenwonende paren ruim de helft een samenlevingscontract heeft afgesloten. Partnerschapsregistratie komt relatief weinig voor en informatie hierover kan daar-

om niet worden afgeleid uit de onderzoeksgegevens van het Onderzoek Gezinsvorming. Eén op de zes niet-gehuwde paren is van plan een contract af te sluiten, en eveneens een zesde twijfelt. Al met al kiest daarmee een ruime meerderheid ervoor om afspraken vast te leggen in een contract. Toch heeft één op de zes paren helemaal géén plannen om de relatie op enige manier formeler te maken. Deze paren hebben blijkbaar geen behoefte om iets vast te leggen. Dit geldt vooral voor jonge paren. Naarmate de niet-gehuwde samenwoners ouder zijn, kiezen zij vaker voor een samenlevingscontract. Zij zijn vaak niet meer van plan te trouwen en zien het niet-gehuwd samenwonen als definitieve situatie.

7. Niet-gehuwde paren naar verbintenis, 2003

5.4 Niet-gehuwd samenwonenden: de schone schijn van burgerlijke staat

Aangezien het niet-gehuwd samenwonen verwijst naar een gemeenschappelijk huishouden van partners die niet met elkaar gehuwd zijn, is de samenhang met de burgerlijke staat van elk der partners niet altijd eenduidig. De burgerlijke staat verwijst soms meer naar de levensloop voorafgaand aan de actuele relatie dan naar de actualiteit. Er kunnen zich, uitgaande van vijf burgerlijke staten (ongehuwd, gehuwd, gescheiden, verweduwd, geregistreerd partnerschap), bij paren meerdere combinaties van burgerlijke staat voordoen. Zo kan een niet-gehuwd samenwonend paar bestaan uit een gescheiden vrouw en een weduwnaar, of uit een gescheiden man die samenwoont met een gescheiden vrouw. Een gehuwde hoeft niet samen te wonen met de partner met wie hij of zij is gehuwd, maar kan samenwonen met een andere partner. De mate waarin diverse combinaties van burgerlijke staten voorkomen, wijst op divergentie tussen een typering op basis van burgerlijke staat en familierechtelijke betrekking en een typering op basis van de feitelijke huishoudenssituatie. Anders gezegd, er is een toenemend verschil tussen formele burgerlijke status en de informele empirische realiteit van de actuele leefvorm. In *staat 2* is een overzicht van de combinaties weergegeven zoals ze in 2003 voorkwamen.

Staat 2

Niet gehuwde paren naar wederzijdse burgerlijke staat, 2003

	x 1 000
Beide nooit gehuwd	494
Minstens één partner gescheiden	189
waarvan	
gescheiden x nooit gehuwd	100
gescheiden x gescheiden	67
gescheiden x verweduwd	18
gescheiden x gehuwd	4
Minstens één partner verweduwd	21
waarvan	
verweduwd x nooit gehuwd	11
verweduwd x verweduwd	9
verweduwd x gehuwd	1
Eén partner gehuwd x nooit gehuwd	8
Beide in partnerschap	13
Totaal paren	727

Er zijn ruim 700 duizend niet-gehuwde paren, waaronder bijna een half miljoen paren die bestaan uit twee nooit gehuwde personen. Dit sluit niet uit dat ze eventueel eerder niet-gehuwd hebben samengewoond met een andere partner van wie ze informeel zijn gescheiden.

Verder zijn er 189 duizend paren van wie minstens één van de partners formeel gescheiden is. Onder deze paren zijn er 67 duizend van wie beide partners gescheiden zijn; 18 duizend paren bestaan uit een gescheiden persoon die met een verweduwd persoon samenwoont, en 4 duizend paren bestaan uit een van echt gescheiden persoon die samenwoont met iemand die nog gehuwd is met een ander. Per saldo maken 256 duizend gescheiden personen deel uit van een niet-gehuwd samenwonend paar. Uitgaande van 939 duizend gescheidenen in 2003 kan worden geconcludeerd dat op enig moment ruim een kwart van de gescheidenen niet-gehuwd samenwoont.

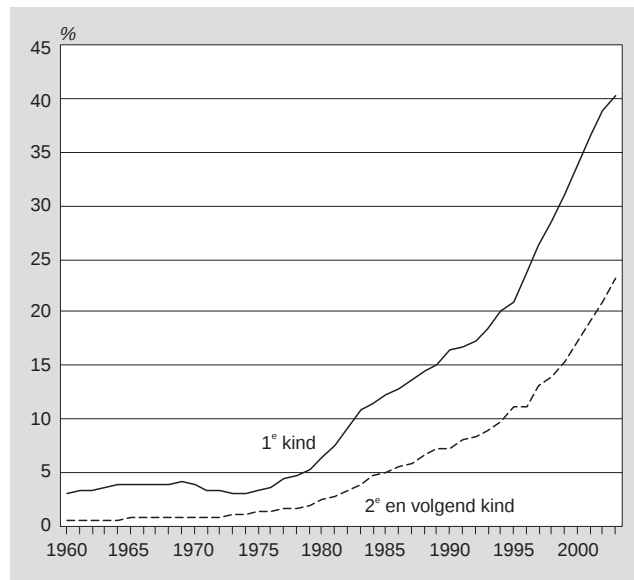
Het aantal verweduwden dat niet-gehuwd samenwoont is minder groot: 38 duizend van de 880 duizend verweduwd-wonen niet-gehuwd samen. Dit komt neer op één op de 25 verweduwd-wonen. Verder zijn er nog 8 duizend gehuwden die niet met hun huwelijkspartner maar met een andere, nooit gehuwde partner samenwonen.

Het aantal paren in partnerschap is beperkt. In totaal zijn er circa 13 duizend partnerschappen. Daarbij moet er rekening mee worden gehouden dat een groot deel van het aantal partnerschappen zeer tijdelijk is, omdat permanent enkele duizenden paren deze variant kiezen als een tussenstap op weg naar een echtscheiding (flitscheiding, zie paragraaf 7.1).

6. Informeel ouderschap in opmars

Nog maar enkele decennia geleden was het huwelijk de genormeerde voorwaarde voor ouderschap. Dat een kind buiten het huwelijk werd geboren, kwam maar weinig voor. In 1960 was niet meer dan één op de dertig eerste kinderen niet-echtelijk. Het ging dan vaak om pasgeborenen van jonge, alleenstaande en laagopgeleide vrouwen die ongewenst zwanger werden (Alders en De Graaf, 2001). Vanwege de ongehuwde staat van de moeder werd nogal eens afstand gedaan van het kind.

8. Aandeel buitenechtelijke geboorten naar rangnummer, 1960–2003

Sindsdien is het aantal niet-echtelijk geboren kinderen fors toegenomen. Tegenwoordig komen niet-echtelijke kinderen doorgaans ter wereld als kind van niet-gehuwd samenwonenden die bewust kiezen om de gezinsfase te starten buiten een formeel kader. Een groeiend deel van de niet-gehuwd samenwonenden ziet de komst van een kind niet langer als reden om te trouwen. Daarom zijn het nu, behalve zeer jonge moeders, ook vaker goed opgeleide oudere moeders met een partner die een niet-echtelijk kind krijgen (Alders en De Graaf, 2001). De schande van vroeger behoort daarmee vrijwel tot het verleden.

Aan het percentage niet-echtelijk geboren kan men afmeten in hoeverre de diffusie van de niet-echtelijke geboorte is doorgedrongen. Inmiddels is 40 procent van de pasgeboren eerste kinderen niet-echtelijk. Daarmee verkeert het huwelijk als voorwaarde voor ouderschap duidelijk in een vergevorderde fase van erosie. In termen van het diffusieproces, volgens Rogers, heeft het loslaten van de norm dat de gehuwde staat voorwaarde is voor ouderschap inmiddels de *early majority* bereikt. De grotere neiging om kinderen te krijgen zonder gehuwd te zijn, wil overigens niet zeggen dat men vervolgens ook definitief afziet van een koppeling van ouderschap met huwelijk. Een deel van die ouderparen trouwt namelijk alsnog vóór de komst van het tweede kind.

Van de tweede en volgende kinderen was in 2003 nog steeds 23 procent niet-echtelijk. Opmerkelijk is desondanks dat ook het percentage tweede en volgende kinderen met niet-gehuwde ouders in de periode 1995–2003 relatief sterk is toegenomen. Men kan dit zien als indicatie dat ook de norm om niet-gehuwd te blijven zich versneld verspreidt, ook als verdere gezinsuitbreiding volgt. Daarmee is de informalisering van ouderschap terecht gekomen in een fase waarin de totale gezinsvorming onderwerp van diffusie is geworden. Ook het informele tweede kind heeft daarmee inmiddels een fase bereikt waarin de *early majority* dit als norm begint te hanteren.

Met de uitbreiding tot het krijgen van kinderen is het niet-gehuwd samenwonen meer geworden dan uitsluitend een proefhuwelijk. Het niet-gehuwd samenwonen strekt zich uit

tot in de gezinsfase zelf. Dit aspect versterkt de indicaties voor het afnemend belang van de formele bevestiging van de relatie- en gezinsvorming. Niet alleen de relatievorming, ook de gezinsvorming wordt steeds meer als een privé-aangelegenheid gezien, die individueel en persoonlijk wordt geregeld. Consequentie is dat formele regelingen, zoals die betreffende vaderschap, daarmee minder vanzelfsprekend worden. Inmiddels is bij een fors deel van de pasgeborenen volgens de GBA bij geboorte de vader administratief onbekend. In de meeste gevallen wordt de administratieve onbekendheid van de vader alsnog aangepast via formele erkenning van het kind door de vader en, eventueel daaropvolgend, een huwelijksluiting. Toch zal dat niet in alle gevallen zo verlopen, met alle consequenties vandien. Zou bijvoorbeeld een biologische vader zijn kind niet formeel erkend hebben voordat hij met de moeder trouwt, dan zou de biologische vader formeel als stiefvader te boek staan.

Los van het punt van erkenning of wettiging na geboorte van het kind is, over alle paren gerekend, het absoluut aantal informele twee-oudergezinnen (niet-gehuwd samenwonende paren met thuiswonende kinderen) tussen 1995 en 2003 bijna verdrievoudigd. Het aantal formele twee-oudergezinnen (echtparen met kinderen) is daarentegen afgenomen.

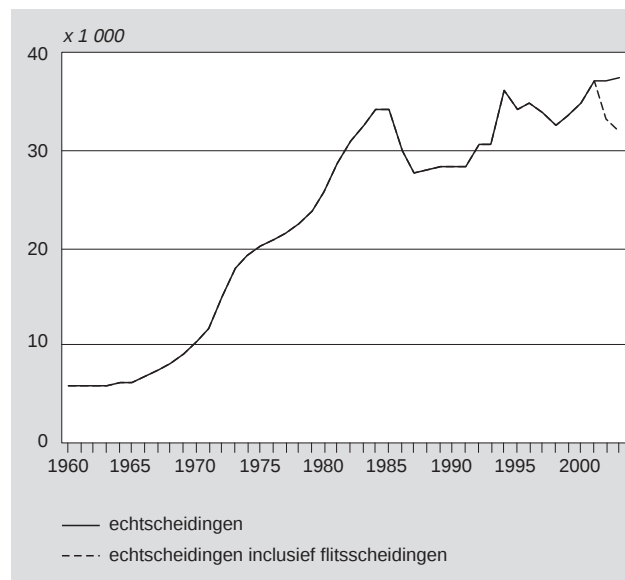
In 2003 was 10 procent van de twee-oudergezinnen een gezin van een niet-gehuwd ouderpaar. In 1995 was dit 4 procent. Zowel bij de formele als bij de informele gezinnen gaat het niet alleen om biologische ouderparen. Er kan ook sprake zijn van informele of formele stiefgezinnen. Los daarvan kan ook via deze benadering worden vastgesteld dat op het punt van gezinsvormen sprake is van een verdergaande sterke ontwikkeling richting informalisering, waardoor sprake is van het loskoppelen van ouderschap en daaraan gekoppelde rechten en verplichtingen, bijvoorbeeld uit vastgelegde familierechtelijke betrekkingen.

7. Verbroken relaties

7.1 Aantal informele scheidingen overstijgt echtscheidingen

Echtscheiding staat in contrast met de opvatting over eeuwige trouw. Als het gaat om trouw luidt de officiële wettelijke tekst bij een huwelijksluiting dat 'echtgenoten elkander getrouwheid, hulp en bijstand verschuldigd zijn.' (Artikel 81 *Burgerlijk Wetboek*). De tekst bevat geen expliciet tijdsperspectief en benadrukt vooral het accepteren van diverse duidelijk geformuleerde verplichtingen. Sinds de jaren ze-

9. Aantal echtscheidingen, 1960–2003

ventig hebben blijkbaar steeds minder paren hun relatie geformaliseerd binnen het kader van deze wettelijke verplichtingen. Men ging immers niet-gehuwd samenwonen. Voorzover men de huwelijks verplichtingen wél is aangegaan, hebben steeds meer paren die verplichtingen *de facto* als tijdelijk geïnterpreteerd.

Het aantal echtscheidingen is vooral in de jaren zeventig sterk gestegen. Thans eindigen circa drie op de tien huwelijken in een echtscheiding. In 1970, het topjaar voor de huwelijksluitingen, waren er in Nederland nog maar 10 duizend echtscheidingen, vijf jaar later was dit aantal verdubbeld tot 20 duizend. Een van de opvallende momenten van toename van het aantal echtscheidingen was de introductie van de Bijstandswet, waardoor de kostwinnersrol van de man kon worden vervangen door kostvoorziening vanwege de overheid. Daarna volgde een geleidelijker stijging tot halverwege de jaren tachtig. In 2001 is het aantal echtscheidingen uitgekomen op een nieuw record van 37 duizend. In januari 2002 waren er zelfs meer echtscheidingen dan huwelijken. Toch is in 2002 het aantal formele echtscheidingen afgenomen tot 33 duizend. Deze daling geeft echter een vertekend beeld van het aantal huwelijken dat eindigt met een ontbinding door scheiding. Er is namelijk een nieuwe, informele route ontstaan om van echt te scheiden: de flitsscheiding.

Flitsscheidingen zijn echtscheidingen in twee stappen. Gehuwden laten hun huwelijk omzetten in een geregistreerd partnerschap met als doel deze daarna op korte termijn te

Staat 3
Aantal informele en formele gezinnen

	1995	2003
	x 1 000	
Niet-gehuwd paar met kinderen	78	214
Echtpaar met kinderen	2 012	1 879
Totaal	2 090	2 093

ontbinden (Alders en Steenhof, 2003). Deze echtscheidingen komen dus niet in de statistiek als echtscheiding naar voren. Daarom lijkt het alsof in 2002 het aantal ontbonden huwelijken ten opzichte van 2001 is afgenomen. Telt men echter echtscheidingen en flitsscheidingen bij elkaar op, dan is er in 2002 opnieuw sprake van 37 duizend ontbonden huwelijken.

De beschikbare voorlopige cijfers voor 2003 laten zien dat het aantal flitsscheidingen verder is toegenomen en dat het aantal officiële echtscheidingen opnieuw is afgenomen. In totaal handhaafde het aantal ontbonden huwelijken zich in 2003 op het niveau van 2002. Blijkbaar is het zo dat het publiek er vaker voor kiest het huwelijk sneller te laten ontbinden zonder tussenkomst van een rechter. Evenals de neiging om relatievorming vaker zonder overheid te regelen maar met een samenlevingscontract bij de notaris, kan ook de flitsscheiding worden gezien als een uiting van een toenemende neiging om alles wat met relaties te maken heeft vaker buiten de overheid om te regelen. De ontbinding van het huwelijk verloopt dan meer als een bilaterale aangelegenheid van de twee 'exen', met die kanttekening dat registratie van de beëindiging van het geregistreerd partnerschap nog steeds tussenkomst van de overheid vereist.

In kwantitatief opzicht belangwekkender dan de informele flitsvariant is het aantal informele scheidingen: de verbroken relaties van niet-gehuwd samenwonenden. Met de toename van het niet-gehuwd samenwonen groeit uiteraard ook het aantal scheidingen van deze soort. Uit diverse onderzoeken is bekend dat de kans op relatieverbreking bij deze groep hoger ligt dan bij gehuwden. Uit het Onderzoek Gezinsvorming 1998 is bekend dat de kans op verbreking van een relatie bij niet-gehuwd samenwonenden twee keer zo groot is als bij gehuwden. Van de vrouwen die begin jaren negentig gingen samenwonen was 18 procent binnen vier jaar uit elkaar, van de gehuwden was dit 9 procent.

Aangezien niet-gehuwd samenwonenden hun relatie niet formeel laten vastleggen, is het aantal scheidingen van deze paren niet zonder meer bekend. Waar niets formeel is verbonden, kan formeel ook niets worden ontbonden. Bij niet-gehuwde personen op één adres is uit de GBA niet altijd op te maken of er sprake is van een samenwoonrelatie. Zowel de omvang van de groep niet-gehuwd samenwonenden als de omvang van degenen die in een bepaald jaar de betreffende relatie verbreken, moet daarom worden geschat. De huishoudenstatistiek van het CBS vormt de basis voor de schatting van het aantal ex-samenwoners. Steenhof en Harmsen (2002) laten zien dat er naast jaarlijks circa 35 duizend echtscheidingen naar schatting minimaal 60 duizend informele scheidingen van niet-gehuwd samenwonenden plaatsvinden. Het jaarlijkse aantal echtscheidingen en scheidingen van niet-gehuwd samenwonenden komt daarmee op ruim 100 duizend. Elk jaar opnieuw beëindigen ruim 200 duizend niet-gehuwde personen dus het huishouden dat ze met hun partner voeren.

7.2 Burgerlijke staat van alleenstaande ouders

De groei van het aantal niet-gehuwd samenwonenden die uit elkaar gaan en het aantal samenwonenden met kinde-

ren leidt ertoe dat er meer eenoudergezinnen ontstaan door verbreking van samenwoning van niet-gehuwde oudersparen. Dit zal een stimulerend effect hebben op het aantal eenoudergezinnen met een nooit-gehuwde moeder.

De ruim 400 duizend eenouderhuishoudens in ons land vertonen een grote variëteit aan burgerlijke staten. Ongeveer vijf op de tien alleenstaande ouders zijn van echt gescheiden, bijna één op de tien is gehuwd en twee op de tien zijn verweduwd.

Twee op de tien alleenstaande ouders zijn nooit gehuwd geweest. Voor een deel zijn dit voormalige niet-gehuwde samenwoners.

Onder Surinaamse en Antilliaanse eenouderhuishoudens komen relatief veel ongehuwde vrouwen voor: twee op de drie alleenstaande Antilliaanse moeders is nooit gehuwd geweest (Schapendonk-Maas, 2002). Kenmerkend voor de Surinaamse en Antilliaanse bevolkingsgroepen is het Caribisch patroon van relatie- en gezinsvorming. Moeders vormen de vaste spil in het gezin, vaders zijn vaak slechts tijdelijk aanwezig. Informeel scheiden en het niet-gehuwde moederschap komen veel voor.

Frappant is dat een soortgelijk patroon bij autochtonen zichtbaar wordt, veroorzaakt door emancipatorische condities. Economisch onafhankelijke, zelfstandige vrouwen zullen minder snel trouwen en eerder een relatie verbreken. Uiteraard kan deze ontwikkeling bijdragen aan een groei van het aantal informele stiefgezinnen. Een actuele eenoudersituatie sluit immers niet uit dat men later, eventueel met een andere partner dan de vader van het kind, niet-gehuwd gaat samenwonen. Vooralsnog zijn deze ontwikkelingen nauwelijks gekwantificeerd. In termen van kansen om ooit niet-gehuwde alleenstaande ouder of niet-gehuwd samenwonende stiefouder te zijn, is er echter zonder twijfel sprake van een toename.

Overigens kan het verrassend grote aantal gehuwde alleenstaande ouders (bijna één op de tien) verwijzen naar een tijdelijke situatie, die duurt tot de echtscheiding is afgehandeld. Voor een deel heeft het vóórkomen van getrouwde alleenstaande ouders echter ook te maken met de levensloop in allochtone bevolkingsgroepen. Vooral Turkse en Marokkaanse alleenstaande ouders blijken gehuwd te zijn. Dit geldt voor één op de drie Turkse alleenstaande moeders. Het is mogelijk dat de partner in het buitenland woont, hetzij omdat de partner nog moet arriveren, hetzij omdat de partner weer is teruggekeerd. Maar het is evenmin uit te sluiten dat het in een aantal gevallen gaat om verlating of verstoting.

7.3 Scheidingskinderen

Bij het jaarlijks aantal echtscheidingen zijn in de helft van de gevallen minderjarige kinderen betrokken. Jaarlijks gaat het om circa 35 duizend minderjarige kinderen. Ongeveer één op de vier kinderen heeft in de jaren na de echtscheiding geen contact met de vader. Daarnaast heeft circa één op de vier kinderen een slecht contact met de vader. Ook heeft 14 procent een slecht contact met de moeder (De Graaf, 2001).

Als op basis van deze gegevens wordt verondersteld dat er over tien jaar 350 duizend minderjarige kinderen met de echtscheiding van hun ouders te maken hebben gehad, betekent dit dat van een 10-jaarsgeneratie circa 175 duizend kinderen geen contact of een slecht contact hebben met de vader, en dat circa 50 duizend kinderen een slecht contact hebben met de moeder.

In deze cijfers ontbreken de kinderen van voormalige niet-gehuwd samenwonende ouders. Duidelijk is echter dat het toenemend aantal niet-gehuwd samenwonenden met kinderen ertoe zal leiden dat er vaker scheidingen binnen deze categorie plaatsvinden waarbij ook kinderen zijn betrokken. Deze situaties onttrekken zich aan het zicht en aan de traditionele formele regelingen.

Een hiermee samenhangend fenomeen is dat een deel van de gebroken gezinnen van niet-gehuwde ouders zal opgaan in nieuwe gezinnen van niet-gehuwde ouders. Daarmee ontstaan informele stiefgezinnen zonder dat dit formeel zichtbaar is. Soms zullen er ook halfbroers en halfzussen in dergelijke gezinnen geboren worden. Dat maakt de mix van informele gezinssituaties en wat er formeel van toepassing is extra ingewikkeld.

Soms is ook sprake van een mix in een huishouden van formele familiebanden en informele relaties. De term *patchworkgezin* doelt op het scala van deze en andere gecombineerde situaties. In toenemende mate zal de informele *repartnering* van de ouders, ook als deze volgt op verbroken huwelijken, ertoe leiden dat er situaties ontstaan, in de privé-sfeer en in de publieke sfeer, waarin de behoefte bestaat om zaken formeel te regelen. Het kind van een gescheiden vader heeft bijvoorbeeld geen goed contact met zijn biologische vader, maar wordt in de feitelijke thuissituatie geconfronteerd met een nieuwe vriend van moeder die formeel een vaderrol vervult. Als er niets is geregeld, wat gebeurt er dan als er relevante beslissingen moeten worden genomen? Wie is voor wie als vader aanspreekbaar? Dergelijke situaties zullen meer voorkomen en nieuwe standpunten vereisen. De informatie over de incidentie van informele gezinnen in al hun facetten schiet nog tekort, maar de behoefte eraan zal toenemen.

8. Meer kans op nieuwe partner dan op hertrouw

Met de toenemende kans op een verbroken relatie en om alleenstaand of alleenstaande ouder te worden, vindt de zoektocht naar een nieuwe partner vaker ook in latere levensfasen plaats. Een partner ontmoet men dan vaker in een andere context, bijvoorbeeld op het werk. Maar het kan er ook toe leiden dat er meer partnerselectie via bemiddeling ontstaat (De Graaf, 2003). De opbloei van commerciële bemiddeling bij het vinden van een partner is daar een uiting van. Bemiddeling kan ook tijd besparen. Het past in een cultuur van flitscheidingen dat het vinden van een nieuwe partner sneller verloopt.

Zo gezien, is het begrijpelijk dat een actuele leefvorm steeds minder zegt over de voorgaande relatiegeschiedenis. Dit bleek ook uit een momentopname uit 1998. Een ruime meerderheid (82 procent) van alle 40- tot 53-jarige vrouwen (Onderzoek Gezinsvorming 1998) deelde weliswaar een huishouden met een partner, maar niet al deze vrouwen hadden die relatie gedurende hun hele 'gezins-

vormende' levensfase. Ook was het niet zo dat de resterende 18 procent zonder partner ook in de daaraan voorafgaande levensfase partnerloos was geweest. Achter de momentopname gingen verschillende levenslopen schuil. Van de ruim 80 procent vrouwen die ten tijde van het onderzoek een relatie hadden, was 70 procent op dat moment gehuwd of niet-gehuwd samenwonend met de eerste partner. Van de overige 10 procent vrouwen bleek het om een tweede of volgende partner te gaan. Ook de 18 procent vrouwen zonder partner hadden diverse relatiegeschiedenissen. Van hen bestond 10 procent uit exen: deze vrouwen hadden op het moment van onderzoek geen partner, maar eerder wel. Nog eens 4 procent van deze vrouwen zonder partner waren meermalige exen. Niet meer dan 3 procent was tot dan toe altijd partnerloos geweest (Latten en Kreijen 2001).

In een verkenning naar de mate van *repartnering* hebben Van Huis en Visser (2001) op basis van gegevens uit de GBA geschat hoeveel personen die in 1994 van echt zijn gescheiden in de jaren tot 2001 met een nieuwe partner een nieuw huishouden hebben gevormd. Daarmee kon voor de formele exen een indicatie voor de dynamiek van *repartnering* worden gegeven.

Bijna één op de drie ex-gehuwden blijkt binnen één jaar weer met een partner een nieuw huishouden te vormen: mannen iets vaker dan vrouwen, en jongeren sneller dan ouderen. Binnen zes jaar na de scheiding heeft van de mannen zelfs driekwart opnieuw een huishouden met een partner. Voor vrouwen ligt dit ruim tien procentpunt lager. Met andere woorden, alleenwonen of alleenstaand ouderschap na een relatie is een tijdelijke situatie, een overstapfase naar een nieuwe partnerrelatie.

Het weergegeven tempo waarin een van echt gescheiden persoon weer een huishouden vormt met een nieuwe partner, staat los van de vraag of de nieuwe leefvorm opnieuw formeel wordt vastgelegd of informeel blijft. Binnen een jaar na de echtscheiding blijkt niet meer dan één procent van de gescheidenen opnieuw te zijn getrouwd. Maar binnen het jaar heeft circa een op de tien ex-gehuwden er wel voor gekozen niet-gehuwd samen te wonen. Niet-gehuwd samenwonen binnen een jaar na een scheiding gebeurt dus tien keer zo vaak als trouwen.

Het kan zijn dat de lage hertrouw binnen deze beperkte termijn te maken heeft met het feit dat de scheiding nog niet is uitgesproken en men nog niet opnieuw kan trouwen. Het kan ook zijn dat men geen huwelijk wil herhalen. Naarmate de tijd verstrijkt zal het aandeel dat met een nieuwe partner een huishouden vormt verder toenemen, evenals als het percentage dat zal trouwen.

In paragraaf 4 is al vermeld dat van de gescheiden mannen 54 procent en van de gescheiden vrouwen 44 procent ooit weer zal trouwen. Uit paragraaf 5 komt naar voren dat van de niet-gehuwd samenwonende 40-plussers slechts een kleine minderheid wil trouwen. Dergelijke feiten geven aan dat in de individuele levenslopen formele en informele relaties in wisselende combinaties voorkomen. Nader onderzoek zou dit verder kunnen verduidelijken. Ook hiervoor geldt weer dat de relevantie er onder meer in is gelegen dat rechten en plichten in formele situaties anders kunnen zijn dan in de informele situaties. Bovendien kunnen, on-

danks een nieuwe situatie, rechten en plichten vanuit de oude situatie continueren. Nieuw informeel demografisch gedrag draagt ertoe bij dat deze incongruenties zich vaker zullen voordoen.

9. Lat-relaties

Een bijzondere informele relatievorm is de lat-relatie. Dit fenomeen kan gezien worden als de uiterste vorm van individualisering en informalisering van een relatie. In een lat-relatie proberen alleenstaanden of alleenstaande ouders een bestaande, zo men wil formele situatie zonder partner te handhaven en daarnaast toch een relatie te onderhouden zonder te gaan samenwonen en zonder enige formalisering van een relatie. Volgens schattingen van Loozen en Steenhof (2004) op basis van het Onderzoek Gezinsvorming 2003 zijn er onder 30- tot 60-jarigen ongeveer 125 duizend alleenstaanden met een partner of alleenstaande ouders met een partner die kiezen voor een lat-relatie. Onder ouderen komt het vaker voor: ruim vier op de tien veertigers en ruim zeven op de tien 50-plussers wonen op dit moment niet samen met hun lat-partner, willen dat ook in de toekomst niet en kiezen voor een lat-relatie.

Ruim de helft van de mensen die alleen willen blijven wonen, geeft daarvoor als reden het behoud van vrijheid. In die zin past het bij de algemene tendens die ten grondslag ligt aan de informalisering van relaties. Het is de uiterste vorm van informaliteit in een typologie van relaties die loopt van gehuwd tot een vriend(in) buiten de deur.

Bij ruim één op de tien personen die een lat-relatie willen, speelt een rol dat er kinderen uit een vorige relatie zijn. Bijna 10 procent geeft aan dat een slechte relatie-ervaring op het gebied van samenwonen de reden is. Bijna 75 procent van degenen die een lat-relatie hebben, heeft al één of meerdere relaties, al dan niet gehuwd, achter de rug. Ook uit een analyse van Gierveld onder oudere personen komt naar voren dat echtscheidingservaring leidt tot een lagere kans op hertrouw en een grotere kans op een lat-relatie (De Jong-Gierveld, 2004).

10. Toekomst

De overheersende maatschappelijke trends die de afgelopen decennia de informalisering van relatie- en gezinsvorming hebben gestimuleerd, lijken hun eindpunt nog niet te hebben bereikt.

De generaties vrouwen die nu in de twintig zijn, zullen gëmancipeerder zijn dan hun moeders waren. In hun onderwijsprestaties evenaart deze generatie vrouwen voor het eerst het niveau van mannen. Hun economische onafhankelijkheid kan daarop worden gebaseerd. Tegen de tijd dat deze generaties vrouwen in hun gezinsfase verkeren, zullen ze het zich mede daardoor veroorloven het bestaansrecht van hun relatie vooral op de emotionele betekenis te evalueren. Bovendien zal de arbeidsparticipatie van de komende generaties vrouwen verder toenemen. Dit kan mede zorg dragen voor een verdere verspreiding van wat Felling (2000) aanduidt als het burgerlijk-economisch waardenpatroon. Een oriëntatie op de arbeidsmarkt vereist immers een gerichtheid op flexibiliteit, ongebondenheid, ra-

tionaliteit en het 'hier en nu'. Aan dat laatste zal ook de verder toenemende secularisering bijdragen (Becker en De Wit, 2000), zij het vooral onder het autochtone bevolkingsdeel.

In de langetermijnprognoses van het CBS uit 2002 liggen deze maatschappelijke trends mede ten grondslag aan de geprognosticeerde demografische trends. Emancipatie, individualisering en secularisering zullen onder andere de breekbaarheid van relaties verhogen, maar ook een versterkend effect hebben op de mate van informalisering van relatievorming, ouderschap en scheiding.

De samenstelling van de bevolking naar burgerlijke staat zal ook daardoor sterk veranderen. Tot het midden van deze eeuw zal het aantal ongehuwden het sterkst groeien. Hoewel de totale bevolking nog met circa één miljoen personen zal toenemen, groeit het aantal ongehuwden met bijna 3 miljoen. Tegenover ruim 7 miljoen ongehuwden in 2003 staan bijna 10 miljoen ongehuwden in 2050. Een belangrijk deel van de volwassen ongehuwden zal alleen wonen, maar velen zullen met een partner samenwonen.

Het aantal gehuwden zal afnemen, van 7 miljoen (2003) naar circa 6 miljoen in 2050. Het aantal van echt gescheidenen zal maar licht stijgen tot net boven het miljoen. Dit komt niet doordat de breekbaarheid van relaties zal afnemen. Integendeel, het komt vooral doordat een groeiend deel van de toekomstige exen niet-gehuwd samengewoond hebben en nooit gehuwd zijn geweest.

Zowel deze ongehuwde exen als de van echt gescheidenen zullen nieuwe partners zoeken. Niet-gehuwd samenwonen zal ook voor hen een optie zijn. Het aandeel niet-gehuwd samenwonende paren zal mede daardoor sterk toenemen. In 2050 zal een op de drie paren niet gehuwd zijn, tegen 17 procent in 2003. Daarbij zullen de gehuwde paren in overgrote meerderheid voor hun huwelijk ook een periode niet-gehuwd hebben samengewoond.

Te verwachten is dat met de sterke verschuiving van gehuwde paren naar niet-gehuwde paren ook het aantal informele gezinnen sterk zal toenemen. Dit vormt weer de bron voor veel informele scheidingen waarbij kinderen zijn betrokken. Niet alleen zal het aantal niet-gehuwde ouderparen toenemen, maar ook het aantal ongehuwde alleenstaande ouders kan mede daardoor sterk toenemen. Zo is in de CBS-prognose van 2003 zichtbaar dat het totaal aantal huishoudens toeneemt met 18 procent, het aantal eenoudergezinnen met 39 procent (van 420 duizend in 2003 tot 587 duizend in 2050) en – onder deze – het aantal ongehuwd alleenstaande ouders zelfs met 119 procent (van 90 duizend tot 197 duizend).

In het verlengde van de grotere breekbaarheid van relaties zullen er ook meer nieuwe relaties worden gevormd. Uit de huidige gegevens blijkt dat bij *repartnering* op latere leeftijd de voorkeur voor informele relatievormen kan toenemen. Daarbij horen ook de informele stiefgezinnen. Deze komen echter niet als afzonderlijke categorie in de CBS-prognose voor.

Uiteraard dient men bij deze toekomstschets te bedenken dat de weergegeven aantallen momentopnamen betreffen. Gedurende de individuele levensloop zijn zowel formele als informele situaties echter tijdelijk, hoewel consequen-

ties langdurig kunnen zijn. De betekenis van de informalisering van relatie- en gezinsvorming neemt nog eens extra toe wanneer wordt bedacht dat de kans om gedurende een periode van de levensloop in een informele relatiesituatie te verkeren groter is dan momentopnamen indiceren: in 2003 woonde 17 procent van de partners niet-gehuwd samen, maar bijna iedereen zal, al is het maar eens in het leven, niet-gehuwd samenwonen!

Literatuur

- Alders, M. en L. Steenhof, 2003, Flitsscheidingen in 2002. Bevolkingstrends 51(2), blz. 11–12. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Alders, M. en A. de Graaf, 2001, Steeds meer kinderen buiten huwelijk geboren. CBS-webmagazine, 26 februari (www.cbs.nl).
- Beer, J. de, 1993, Echtscheidingscijfer stijgt bij daling van consumentenvertrouwen. Maandstatistiek van de Bevolking 41(9), blz. 29–31. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Becker, J.W. en J.S.J. de Wit, 2000, Secularisatie in de jaren negentig. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Bruidegom Magazine Marktonderzoek, 2003. Christiaan Uitgevers, Soest.
- Felling, A.J., Peters en P. Scheepens (red.), 2000, Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Van Gorcum, Assen.
- Feijter, H. de, 1991a, Voorlopers bij demografisch veranderingen. NIDI-rapport nr. 22. NIDI, Den Haag.
- Feijter, H. de, 1991b, De verbreiding van nieuwe opvattingen en gedrag. Maandstatistiek van de Bevolking (39)8, blz. 24–29. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Forder, C.J., 2000, Het informele huwelijk: de verbondenheid tussen mens, goed en schuld. Oratie aan de Universiteit Maastricht, 27 oktober. Kluwer, Deventer.
- Gemeentelijke Dienstverlening, 2001, Huwelijksvoltrekking mag zo gek mogelijk. Nieuwsbrief nr. 7, 12 april.
- Giddens, A., 1992, The transformation of intimacy. T.J. Press (Padstow) Ltd, Padstow, Cornwall.
- Graaf, A. de, 2001, Ervaringen van kinderen met hun ouderlijk gezin. Maandstatistiek van de Bevolking (49)4, blz. 12–15. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Graaf, A. de, 2003, Jonge vrouwen stellen samenwonen uit. CBS-webmagazine, 29 december (www.cbs.nl).
- Graaf, A. de, 2004, Helpt samenwoners heeft samenlevingscontract. CBS-webmagazine, 22 maart (www.cbs.nl).
- Huis, L.T. van, en H. Visser, 2001, Weer samenwonen na scheiding of verweduwing. Maandstatistiek van de Bevolking 49(2), blz. 17–20. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Jong, A. de, 2000, Caleidoscoop van de moderne levensloop. Maandstatistiek van de Bevolking 38(6), blz. 10–17. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Jong, A. de, 1999, Trouwen en scheiden: lichte restauratie op komst. Maandstatistiek van de Bevolking 37(6), blz. 8–16. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Jong-Gierveld, J. de, 2004, Remarriage, unmarried cohabitation, living-apart-together: partner relations following bereavement or divorce. Journal of Marriage and Family 66 (February), blz. 236–243.
- Kaa, D.J. van de, 1997, Options and sequences. Europe's demographic patterns. Nethur-Demography Paper 39. Nethur, Amsterdam.
- Kofi, K.C. en M. Stephens, 2001, Job displacement, disability and divorce. Working paper 8578. National Bureau of Economic Research, Cambridge.
- Latten, J.J., 1992, Trouwen zonder te hebben samengewoond. Van gewoon naar bijzonder? Maandstatistiek van de Bevolking 40(6), blz. 24–30. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Latten, J.J., 2001, Panta rhei. In: Garssen, J. et al. (red.), Samenleven. Nieuwe feiten over relaties en gezinnen. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Latten, J.J., P. Kreijen, 2001, De Sarahs van nu. In: Garssen, J. et al. (red.), Samenleven. Nieuwe feiten over relaties en gezinnen. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Latten, J.J., 2003, Dynamiek in relaties en welvaart: over singleplateau, stellenberg, gezinsdal en eenouderravijn. In: De Feijter, H. et al., Keuzevrijheid in de levensloop, spanning tussen individu en maatschappij. Bevolking en Gezin 32(2), blz. 35–55.
- Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa, 1986, Twee demografische transitie? In: Van de Kaa, D.J. en R. Lesthaeghe (red.), Bevolking: groei en krimp. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Loozen S. en L. Steenhof, 2004, Ruim 125 duizend personen met een lat-relatie. CBS-webmagazine, 12 januari (www.cbs.nl).
- Pessers, D., 2003, Big Mother. Over de personalisering van de publieke sfeer. Oratie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, 26 september 2002. Boom Juridische Uitgevers, Den Haag.
- Rogers, E.M., 1983, Diffusion of innovations. The Free Press, New York/London.
- Sennet, R., 2000, De flexibele mens. Uitgeverij Byblos, Amsterdam.

Schapendonk-Maas, H., 2002, Hoe ontstaan eenouder-huishoudens? Maandstatistiek van de Bevolking 50(1), blz. 9–10. CBS, Voorburg/Heerlen.

Steenhof, L. en C. Harmsen, 2002, Ex-samenwoners. Maandstatistiek van de Bevolking 50(3), blz. 17–20. CBS, Voorburg/Heerlen.

Stokkom, B. van, 1997, Emotionele democratie. Over morele vooruitgang. Van Gennep, Amsterdam.

Trendbox, 2004a, Jongeren en babyboomers over seks, relaties en vreemdgaan. Persbericht, 11 maart.

Trendbox, 2004b, Trouwen wordt steeds minder belangrijk in Nederland. Persbericht, 13 januari.

Het gezinsdal: verandering van koopkracht na het krijgen van kinderen

Jasja Bos en Erna Hooghiemstra¹⁾

De koopkracht van een huishouden varieert sterk met de levensfase van de leden van het huishouden. Het belangrijkste verschil doet zich voor tussen jonge tweepersoons-huishoudens in de kinderloze fase, die een relatief hoge koopkracht hebben, en huishoudens die zich in de gezins-fase bevinden, met een relatief lage koopkracht. Dit doet vermoeden dat de intrede van de gezinsfase in veel gevallen gepaard gaat met een flinke teruggang in koopkracht. De NGR heeft hieraan de naam 'gezinsdal' gegeven. In dit artikel worden door middel van longitudinale analyses de veranderingen in koopkracht van huishoudens in kaart gebracht. De resultaten laten zien dat het ene huishouden het andere niet is. Waar het ene paar een sterke koopkrachtdaling meemaakt na de geboorte van hun eerste kind, weet het andere paar de koopkracht redelijk op peil te houden, ondanks de extra mond die moet worden gevoed. De verschillen tussen huishoudens hebben veel te maken met de beslissing van de partners om al dan niet actief te blijven op de arbeidsmarkt na het krijgen van kinderen. Nagegaan wordt in hoeverre de koopkracht en de koopkrachtverandering varieert met een bepaald 'verdienerstype'.

1. Koopkrachtverschillen tussen huishoudenstypen: transversale analyses

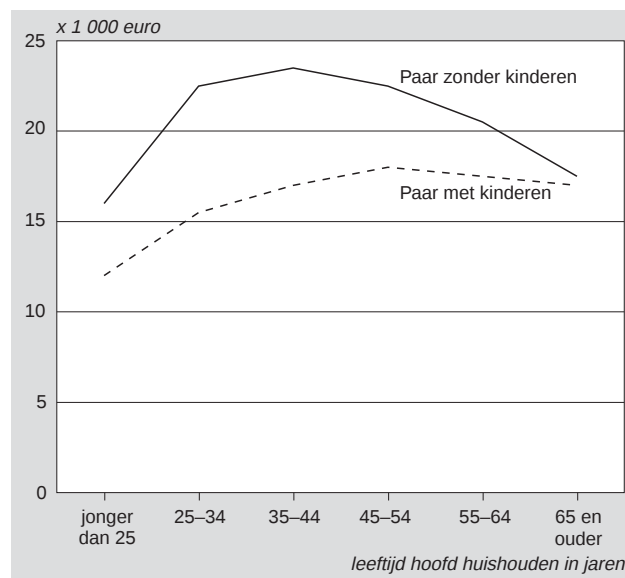
De gezinsfase neemt in de meeste levenslopen een belangrijke plaats in. Ondanks het feit dat kinderloosheid in Nederland de laatste jaren is toegenomen, krijgt immers – ook van de jongste generaties – ruim 80 procent op een zeker moment kinderen.

Momenteel zijn de meeste vrouwen en mannen die aan gezinsvorming beginnen tussen de 25 en 35 jaar oud. Omdat de leeftijd waarop Nederlanders kinderen krijgen sterk is gestegen, is de fase die voorafgaat aan gezinsvorming langer geworden. In deze fase vormen de meeste Nederlanders een tweepersoonshuishouden.

¹⁾ Jasja Bos is werkzaam op het NIBUD en heeft zijn werkzaamheden voor dit artikel uitgevoerd in opdracht van de Nederlandse Gezinsraad (NGR), in samenwerking met het CBS. Erna Hooghiemstra is waarnemend directeur van de NGR. Het onderzoek is uitgevoerd binnen het *Strategisch Programma Sociale Dynamiek en Arbeidsmarkt* van het CBS. Dit programma heeft als hoofddoelstelling het ontwikkelen van nieuwe, samenhangende statistische informatie over arbeidsmarkt-, huishoudens-, inkomens- en vermogensdynamiek. Het programma is gericht op kwaliteitsverbetering en vernieuwing van het CBS-werkprogramma, in samenwerking met universiteiten en onderzoeksinstituten. Meer informatie hierover is te vinden op <http://www.cbs.nl/nl/service/onderzoek/strat-ondz/SDA/SDA-projecten.htm>.

In eerdere analyses die de NGR in samenwerking met het CBS heeft uitgevoerd zijn de verschillen in koopkracht onderzocht tussen huishoudens in verschillende levensfasen (grafiek 1). Deze cijfers, die dateren uit 2000, geven aan dat de koopkracht (zie kader *Koopkracht*) van ouders met kleine kinderen (grotendeels de leeftijdscategorie van 25 tot 45 jaar) twee derde tot driekwart bedraagt van de koopkracht van paren in dezelfde leeftijdscategorie zonder kinderen. De NGR trok uit deze gegevens de conclusie dat er sprake lijkt te zijn van een substantiële inkomensdaling na de komst van kinderen: een gezinsdal (NGR, 2001; 2002).

1. Koopkracht naar huishoudenssamenstelling, 2000

Koopkracht

Inkomens van huishoudens van verschillende omvang en samenstelling kunnen met elkaar worden vergeleken door middel van standaardisatie. Het besteedbare huishoudensinkomen wordt daarbij gedeeld door een equivalentiefactor, waarbij het eenpersoonshuishouden de standaard is. Na standaardisatie blijkt dat een huishouden dat bestaat uit twee volwassenen 38 procent meer inkomen nodig heeft om dezelfde koopkracht te bereiken als een alleenstaande. Een huishouden bestaande uit twee volwassenen met één kind heeft 18 procent meer inkomen nodig om dezelfde koopkracht te bereiken als een tweepersoonshuishouden zonder kinderen.

Aangezien in de genoemde studies gebruik is gemaakt van transversale gegevens, konden alleen vergelijkingen worden getrokken tussen verschillende typen huishoudens op één moment. Strikt genomen is het niet mogelijk om met dergelijke analyses een verandering in inkomenssituatie na

het krijgen van kinderen vast te stellen. Om meer te weten te komen over het verloop van het inkomen gedurende de levensloop zijn longitudinale analyses noodzakelijk.

In het 'Gezinsrapport' van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Van Praag en Niphuis-Nell, 1999) zijn voor het eerst longitudinale analyses gepresenteerd die inzicht geven in de veranderingen van koopkracht bij paren die een kind krijgen. De betreffende analyses hebben betrekking op degenen die in 1997 een kind kregen.

In dit artikel worden deze basisgegevens geactualiseerd, in een breder tijdsperspectief geplaatst en uitgebreid met gegevens over de variatie die er bestaat tussen verschillende typen huishoudens. Er wordt vooral dieper ingegaan op de relatie tussen veranderingen die er rond de geboorte van kinderen tussen partners plaatsvinden op het gebied van arbeidsdeling (preciezer: inkomensverdeling) en veranderingen van koopkracht.

Hierbij wordt gebruik gemaakt van het Inkomens Panel Onderzoek (IPO) van het CBS. De brongegevens van dit bestand zijn vooral afkomstig uit de administratie van de Belastingdienst (zie kader *Inkomens Panel Onderzoek*). Het IPO biedt de mogelijkheid om het inkomen van Nederlanders en degenen met wie zij een huishouden vormen gedurende een aantal jaren te volgen. Tegelijkertijd kan worden bepaald welke veranderingen jaarlijks hebben plaatsgevonden in de huishoudenssituatie. De analyses die in dit onderzoek zijn verricht bestrijken de periode 1989–2000. Ze hebben betrekking op alle paren die in deze periode hun eerste kind hebben gekregen (zie kader *Berekeningswijze*). Het gebruikte inkomensbegrip is 'koopkracht'. Om de koopkracht (of bestedingsruimte) vast te stellen, wordt het besteedbaar huishoudensinkomen gestandaardiseerd naar huishoudenssamenstelling.

Inkomens Panel Onderzoek

Voor dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van het Inkomens Panel Onderzoek (IPO), dat is gebaseerd op een steekproef van de bevolking in Nederland. De personen uit deze steekproef, de zogenaamde kernpersonen, worden ieder jaar in het onderzoek betrokken. De inkomensgegevens worden verzameld over alle personen in het huishouden waarvan de kernpersoon deel uitmaakt. Personen die tijdens het onderzoeksjaar overlijden of emigreren, verdwijnen uit de steekproef. Hiervoor wordt de steekproef aangevuld met kernpersonen die in het onderzoeksjaar zijn geboren of geïmmigreerd.

Voor de longitudinale analyses kunnen alleen de kernpersonen worden gevolgd. Hiervoor zijn de cross-sectionele bestanden over de jaren 1989 tot en met 2000 aan elkaar gekoppeld. Het bestand telt ongeveer 110 duizend kernpersonen, waarvan het merendeel alle twaalf jaren in de steekproef voorkomt.

De onderzoeksgegevens zijn afkomstig van administraties van de Belastingdienst en van de uitvoeringsorganen voor de studiefinanciering en de individuele huursubsidie. Het IPO is een deelbestand van het RIO (Regionaal Inkomens Onderzoek), verrijkt met diverse inkomensgegevens.

Berekeningswijze transitities

Transities in demografische posities in de individuele levensloop worden waargenomen door het verloop van kenmerken over opeenvolgende jaren. Aangezien de meeteenheid in het bestand de periode van één jaar betreft, zijn telkens de gegevens van drie jaren betrokken: het jaar voorafgaand aan de gebeurtenis ($t-1$), het jaar van de gebeurtenis (t) en het jaar volgend op de gebeurtenis ($t+1$). Bij het meten van transitities worden telkens de huishoudenposities, die bekend zijn op 31 december van elk jaar, met elkaar vergeleken. Om deze reden blijft een bepaalde gebeurtenis die binnen een jaar gevolgd wordt door een andere gebeurtenis buiten beschouwing. Omdat er data beschikbaar zijn van 1989 tot en met 2000, kunnen uitspraken worden gedaan over de kenmerken van een transitie in het jaar ervoor én het jaar erna voor de periode 1990–1999.

De gebeurtenis 'kinderen krijgen' wordt gemeten als de overgang van huishoudentype 'paar zonder kinderen' naar 'paar met één kind'. Paren zonder kinderen zijn huishoudens van enkel twee meerderjarige personen die een paar vormen. In de categorie paren met één kind vallen alleen de paren wier kind in het jaar t de leeftijd van nul jaar heeft.

2. Veranderingen van koopkracht bij overgang naar gezinsfase

Met het hierboven beschreven bestand kan de koopkracht van één en hetzelfde huishouden van jaar tot jaar worden gevolgd. Om de meest actuele situatie te schetsen, worden in eerste instantie de paren beschouwd die in de periode tussen 31 december 1998 en 31 december 2000 hun eerste kind kregen. De koopkracht in het jaar nadat zij hun eerste kind kregen ($t+1$) wordt vergeleken met de koopkracht in het jaar daaraan voorafgaand ($t-1$). *Staat 1* laat zien dat de koopkracht van de paren die in genoemde periode hun eerste kind kregen met gemiddeld 18,4 procent is gedaald. Paren van vergelijkbare leeftijd (20- tot 40-jarigen) die in deze periode geen kind kregen, hebben te maken gehad met een stijging van hun koopkracht van gemiddeld 1,4 procent. De conclusie die hieruit getrokken kan worden, is dat de komst van een kind gemiddeld genomen bijna 20 procent kost aan koopkracht, iets meer dus dan alleen op grond van gezinsuitbreiding verwacht kon worden (zie kader *Koopkracht*). Wordt dit vergeleken met de koopkrachtverandering die paren meemaakten die vijf jaar eerder hun eerste kind kregen (tussen 1993 en 1995), dan blijkt dat er wat dit betreft weinig is veranderd.

Met de gebruikte gegevens zijn ook de inkomensveranderingen van huishoudens die een eerste kind kregen over een langere periode te volgen. *Grafiek 2* laat zien dat paren voorafgaande aan de komst van hun kind over het algemeen te maken hebben met een jaarlijkse stijging van hun koopkracht. In het jaar van de geboorte van het eerste kind (tussen jaar t en jaar $t+1$) daalt de bestedingsruimte scherp. De staat laat zien dat de daling zich licht voortzet tot in het tweede jaar na de geboorte. Dit patroon stemt overeen met het feit dat er meestal in de eerste drie jaar

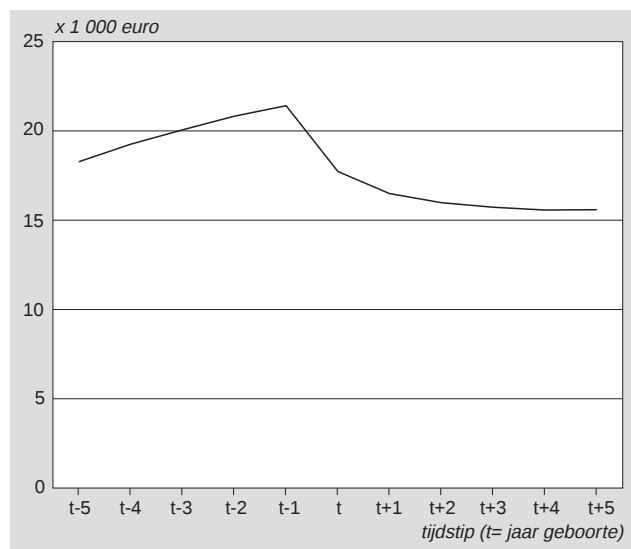
Staat 1
Koopkrachtverandering van paren die in de periode 1993–1995 resp. 1998–2000 hun eerste kind kregen en in dezelfde periode geen kind kregen (in procenten)

Overgang	1993–1995	1998–2000
	%	
Paar zonder kind (t-1), paar met 1e kind (t+1)	-18,2	-18,4
Paar zonder kind (t-1, t+1)	1,9	1,4
Verskil tussen degenen die wel en niet een kind kregen	20,1	19,8

Bron: CBS, Inkomens Panel Onderzoek (1993–1995, 1998–2000).

na de geboorte van het eerste kind een tweede kind wordt geboren. In de drie jaren die daarop volgen blijft de koopkracht bij het gemiddelde gezin redelijk stabiel. Op grond van de transversale gegevens (grafiek 1) kan worden verwacht dat de koopkracht in de meeste huishoudens pas na een jaar of 20, als er sprake is van 'gezinsverdunning', weer zal stijgen. Met de IPO-gegevens kunnen huishoudens helaas nog niet zo lang worden gevolgd.

2. Ontwikkeling koopkracht van paren die in het jaar t hun eerste kind kregen, 1989–2000

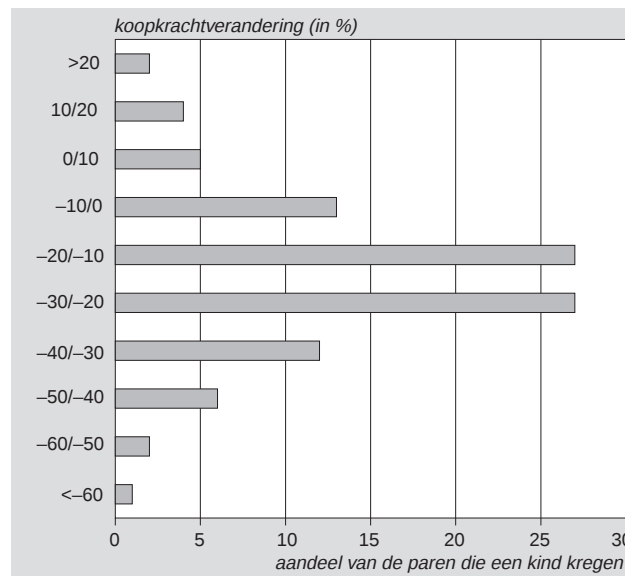
3. Het ene gezinsdal is het andere niet

Tot dusver is gesproken over gemiddelde veranderingen van koopkracht na de geboorte van kinderen. In het vervolg van dit artikel wordt ingegaan op de variaties die bestaan tussen huishoudens.

Uit *grafiek 3* blijkt dat weliswaar de *meeste* paren die een kind krijgen hun bestedingsruimte zien verminderen, maar dat niet *alle* paren met een daling van hun koopkracht te maken krijgen. Ruim een tiende van de huishoudens is in staat om de koopkracht in het jaar na de geboorte van hun eerste kind op peil te houden of een stijging te realiseren (weergegeven door de bovenste drie staven). Wordt gekeken naar degenen die met een daling te maken hebben, dan is er sprake van een grote variatie binnen de groep. Ruim een vijfde ervaart een forse daling van de koopkracht van 30 procent of meer (de onderste vier staven).

Er zijn twee belangrijke factoren die een rol spelen bij veranderingen van de inkomenssituatie na het krijgen van kin-

3. Verandering koopkracht na de komst van een kind

deren. De eerste heeft te maken met de kosten, de tweede met de inkomsten. Om de bestedingsruimte van huishoudens goed met elkaar te kunnen vergelijken, zijn de extra kosten die gepaard gaan met gezinsuitbreiding al verdisconteerd in de maat die daarvoor wordt gehanteerd: de koopkracht. Voor het vaststellen van de koopkracht wordt het besteedbaar inkomen immers gestandaardiseerd. Aangenomen wordt dat ieder lid van het huishouden een vast percentage van het inkomen opsoupeert (zie kader *Koopkracht*). Dit heeft tot gevolg dat de koopkracht van huishoudens bij gelijkblijvende inkomsten per definitie en voor iedereen in dezelfde mate daalt na gezinsuitbreiding.

De hiervoor beschreven variatie tussen huishoudens wat betreft de veranderingen van hun koopkracht kan daarom niet worden toegeschreven aan de kostenfactor. Om de variatie te kunnen verklaren moet de inkomstenkant nader worden bezien. Omdat huishoudens verschillende beslissingen nemen over hun werksituatie na de komst van kinderen, kunnen er grote verschillen ontstaan tussen huishoudens wat betreft de verandering van hun koopkracht.

4. Koopkracht naar verdienertype

In een nog niet zo ver verleden was het heel normaal dat werkende vrouwen met onmiddellijke ingang stopten met hun baan zodra ze in het huwelijk traden. Later werd dit moment verschoven naar het tijdstip waarop het eerste kind zich aankondigde. Voor gezinnen was het kostwinner-

schap de norm en werden de gezinsuitgaven daarop afgestemd.

Tegenwoordig besluit de meerderheid van de vrouwen die hun eerste kind krijgen te blijven participeren op de arbeidsmarkt. Het tweeverdienerschap heeft hiermee een enorme vlucht genomen. Toch brengt het moment waarop een kind wordt geboren binnen de meeste huishoudens nog steeds een grote verandering in de arbeidsverdeling tussen partners teweeg. Partners wikken en wegen op welke manier ze een goed evenwicht kunnen bewaren tussen hun beider ambities op de arbeidsmarkt, de eisen die ze stellen aan hun inkomen en de normen die ze hanteren voor een goede kwaliteit van zorg voor hun kinderen (Hooghiemstra en Pool, 2003). In de praktijk brengt in Nederland het grootste deel van de vrouwen die een kind krijgen het aantal arbeidsuren terug. Daarnaast stopt nog steeds een deel van de vrouwen met werken. In een kleine minderheid van de gevallen past ook de man zijn aantal arbeidsuren aan.

In veel studies naar de verdeling van arbeid tussen partners wordt gewerkt met een indeling van huishoudens in zogenaamde verdienertypen. Uit deze studies blijkt dat de meeste partners in de nog kinderloze fase allebei een groot aantal uren werken en dat paren met kinderen deels tot het eenverdienertype en deels tot het anderhalfverdienertype gerekend kunnen worden. Binnen de laatstgenoemde typen wordt vaak nog een extra onderscheid gemaakt tussen kleine en grote anderhalfverdieners (zie bijvoorbeeld Hooghiemstra en Keuzenkamp, 2000; Portegijs et al., 2003).

Om meer zicht te krijgen op de variatie die er bestaat tussen huishoudens wat betreft hun koopkracht, zal van een soortgelijke indeling gebruik worden gemaakt (zie kader *Verdienertypen*). De huishoudens worden hierbij niet in-

gedeeld op basis van de verhouding van het aantal arbeidsuren tussen de partners, maar op basis van de verhouding van het inkomen (uit arbeid) tussen de partners. Van minst naar meest evenwichtig zijn dat: de eenverdieners, de kleine anderhalfverdieners, de grote anderhalfverdieners en de evenveelverdieners. In het laatste type is het inkomen van beide partners nagenoeg gelijk. Het kan zijn dat ze beiden een voltijdbaan hebben, maar ook dat ze beiden een deeltijdbaan hebben.

Staat 2 heeft betrekking op alle huishoudens die in het meest recente voor deze berekeningen beschikbare jaar, namelijk 1999, hun eerste kind kregen. Te zien is dat bij paren in het jaar voorafgaande aan de geboorte van hun kind, het grote anderhalfverdienertype en het evenveelverdienertype het meeste voorkomt (respectievelijk 53 en 23 procent). Wordt gekeken naar de situatie op 31 december 2000, dus maximaal twee jaar na de bevalling, dan overheerst het anderhalfverdienertype (28 procent klein, 48 procent groot). In 18 procent van de huishoudens heeft alleen de man een inkomen. Nog slechts een klein deel (6 procent) is evenveelverdiener na de geboorte van het kind (het inkomen van de betreffende partners is dus in evenwicht).

De gemiddelde koopkracht van eenverdieners is het laagst van alle categorieën, die van evenveel- en grote anderhalfverdieners het hoogst. Dit geldt zowel voor de situatie voorafgaande aan de geboorte van het kind als voor de situatie daarna. Opvallend is wel dat de koopkracht van de eenverdieners die net een kind hebben gekregen hoger is dan de koopkracht van de nog kinderloze eenverdieners. Op de overgangen van het ene naar het andere verdienertype en de koopkrachtgevolgen daarvan zal de volgende paragraaf ingaan.

Verdienertypen

De indeling in verdienertypen is gebaseerd op het bruto inkomen van beide partners uit arbeid.

Eenverdiener: Slechts één van de twee partners heeft een inkomen uit arbeid

Tweeverdieners: Beide partners hebben een inkomen uit arbeid

Waaronder:

Kleine anderhalfverdieners: Het inkomen van de minstverdienende partner bedraagt maximaal een derde van het inkomen van de andere partner

Grote anderhalfverdieners: Het inkomen van de minstverdienende partner bedraagt meer dan een derde en minder dan twee derde van het inkomen van de andere partner

Evenveelverdieners: Het inkomen van de partners verschilt niet of nauwelijks

Staat 2

Verdeling paren over verdienertypen en koopkracht van paren die in 1999 hun eerste kind kregen, voorafgaande aan en volgend op de geboorte van hun eerste kind naar verdienertype

Verdienertypen	Situatie 1998 (voor geboorte)		Situatie 2000 (na geboorte)	
	percentage	gemiddelde koopkracht (x € 1 000)	percentage	gemiddelde koopkracht (x € 1 000)
Eenverdiener	14	13	18	15
Kleine anderhalfverdiener	12	22	28	19
Grote anderhalfverdiener	53	24	48	19
Evenveelverdiener	23	24	6	20
Totaal	100	22	100	18

Bron: CBS, Inkomens Panel Onderzoek (1998–2000).

5. Verandering van verdienertype, verandering van koopkracht

De aankondiging van de komst van een kind is voor veel paren aanleiding om de arbeidssituatie aan te passen, soms omdat het vrijwel onmogelijk is om door te gaan op de oude voet. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn vanwege het ontbreken van goede voorzieningen, te grote reisafstanden of onregelmatige werktijden. Soms kiezen ouders ervoor om zelf een groot deel van de zorg op zich te nemen. Soms ook wordt ervoor gekozen om juist meer uren te gaan werken, om de extra kosten te kunnen dekken waarmee paren geconfronteerd worden na de komst van een kind.

Hier zal worden beschreven welke overgangen van het ene naar het andere verdienertype zich voordoen en welke inkomensgevolgen dat heeft. In *staat 3* zijn de meest voorkomende overgangen in beeld gebracht.

Allereerst is het opvallend dat de huishoudens die niet van verdienertype veranderen na de geboorte van het eerste kind, in alle gevallen minder koopkracht inleveren dan verwacht kan worden op grond van de extra kosten voor de zorg van een kind (deze bedragen namelijk 18 procent). Hieruit kan worden afgeleid dat in de meeste huishoudens het jaarinkomen stijgt rondom het moment waarop de kinderen worden geboren. Het is heel goed voorstelbaar dat deze stijging een gevolg is van een promotie binnen dezelfde baan, een baanwisseling of enige uitbreiding van het aantal uren. Dit komt vooral veel voor bij mannen die zich in deze leeftijdscategorie bevinden. In *staat 3* is te zien dat de kleine anderhalfverdieners die ook na de geboorte van hun eerste kind tot dit type behoren, het minst aan koopkracht verliezen (slechts 8 procent).

Van alle huishoudens die voorafgaande aan de geboorte van het eerste kind eenverdienershuishoudens zijn (14 procent van de paren) gaat maar liefst 22 procent na de geboorte over in het kleine anderhalfverdienertype. Dit betekent dat een vijfde van de vrouwen die eerst geen baan hadden, na de geboorte heeft besloten om wel te gaan werken. Deze huishoudens slagen erin om de koopkracht op peil te houden. Ze overbruggen met de kleine baan van de vrouw de extra kosten van hun pasgeboren kind. Dat het hier om gezinnen gaat die het geld van het

tweede inkomen hard nodig hebben, blijkt uit de laatste kolom. Van alle categorieën heeft dit gezinstype, ondanks de extra inkomsten van de tweede verdieners, de laagste gemiddelde koopkracht.

Wordt gekeken naar de paren die voorafgaande aan de geboorte van hun kind tot de groep grote anderhalfverdieners behoren (in *staat 2* is te zien dat dit voor meer dan de helft geldt), dan blijkt dat een groot deel (35 procent) na de geboorte overgaat in het kleine anderhalfverdienertype. Dit gaat gepaard met een daling van de koopkracht met gemiddeld ruim een vijfde. Ondanks deze daling is de gemiddelde koopkracht van deze huishoudens bijna het hoogst van alle huishoudens na gezinsuitbreiding. Veel grote anderhalfverdieners, met andere woorden, kunnen het zich permitteren om na de geboorte van hun eerste kind minder te gaan werken.

In ongeveer een vijfde van de huishoudens (*staat 2*) verdienen de partners voordat zij kinderen krijgen ongeveer evenveel. *Staat 3* laat zien dat slechts een kleine minderheid (9 procent) deze gelijkwaardige situatie na de geboorte van het eerste kind weet te handhaven. Het grootste deel van de evenveelverdieners treedt na de geboorte van het kind toe tot de groep grote anderhalfverdieners. Dit gaat gepaard met een daling van 19 procent van de koopkracht. Een veel kleiner deel (12 procent) wordt kleine anderhalfverdiener. Deze beslissing heeft grote gevolgen voor de koopkracht. Evenveelverdieners die kleine anderhalfverdieners worden, hebben te maken met een koopkrachtdaling van 35 procent. Hun koopkracht bij aanvang van de gezinsfase is gemiddeld maar nauwelijks hoger dan dat van eenverdieners.

6. Na komst kind verandert inkomen vrouw meer dan inkomen man

Tot dusver is niet gekeken naar verschillen tussen de beide partners die zich eventueel voordoen na de komst van een kind. Uit tal van andere studies is bekend dat de geboorte van een kind voor de meeste mannen geen verandering in het aantal gewerkte uren met zich meebrengt, en voor veel vrouwen wel (zie bijvoorbeeld Hooghiemstra en Keuzenkamp, 2000; SCP/CBS, 2002).

Staat 3
Belangrijkste overgangen van verdienertype voor paren die in 1999 hun eerste kind kregen en verandering van koopkracht, 1998–2000

	Percentage	Mediane koopkrachtmutatatie (%)	Gemiddelde koopkracht op t+1 (x € 1 000)
Van eenverdiener			
naar eenverdiener	63	-13	13
naar kleine anderhalfverdiener	22	-1	13
Van kleine anderhalfverdiener			
naar kleine anderhalfverdiener	56	-8	19
naar eenverdiener	32	-21	18
Van grote anderhalfverdiener			
naar grote anderhalfverdiener	56	-16	20
naar kleine anderhalfverdiener	35	-22	20
Van evenveelverdiener			
naar evenveelverdiener	9	-13	21
naar kleine anderhalfverdiener	12	-35	15
naar grote anderhalfverdiener	75	-19	19

Bron: CBS, Inkomens Panel Onderzoek (1998–2000).

In *staat 4* is te zien welke individuele veranderingen zich voordoen in het bruto jaarinkomen uit arbeid na de geboorte van een kind. Uiteraard gaat het hier, evenals in de vorige analyses, alleen om individuen die deel uitmaken van een paar. De verschillen tussen de seksen zijn overduidelijk. Terwijl het gemiddeld inkomen van vrouwen daalt met 28 procent, stijgt het inkomen van mannen tegelijkertijd met 2 procent.

De enige van alle onderscheiden categorieën mannen die erop achteruit gaan, zijn diegenen die voorafgaande aan de geboorte van hun eerste kind de enige verdienster in het huishouden waren. De achteruitgang is het grootst voor mannen die na de geboorte van hun kind tot de kleine anderhalfverdieners zijn gaan behoren. De baan die de vrouw na het krijgen van het kind aanvaardt, compenseert – zo bezien – niet alleen de kosten van het kind, maar ook de derving van inkomsten van de man.

Alle mannen die voorafgaande aan de geboorte van hun eerste kind tweeverdiener waren, gaan er in inkomen op vooruit. De verschillen tussen de onderscheiden categorieën zijn echter niet erg groot.

De meeste vrouwen hebben te maken met een daling van het inkomen na de komst van een kind. De variatie tussen de verschillende groepen is, in tegenstelling tot de situatie bij mannen, groot. Allereerst zijn er vrouwen die hun eigen inkomen volledig inleveren door te stoppen met werken. Van de vrouwen die wel blijven werken, gaan degenen die voorafgaande aan de geboorte van hun kind tot de evenveelverdieners behoren en daarna tot de kleine anderhalfverdieners er het meest (82 procent) op achteruit. Ook de grote anderhalfverdieners die na de geboorte kleine anderhalfverdieners worden, leveren veel van hun inkomen in (namelijk 50 procent). Voor deze drie groepen heeft de geboorte van een kind een zeer groot effect op het individuele inkomen van de vrouw, en daarmee ook op de inkomensverhouding binnen het huishouden, zoals eerder aan de orde is geweest. De kleine en grote anderhalfverdieners die niet van verdienertype veranderen, gaan er veel minder in inkomen op achteruit (respectievelijk 11 en 17 procent). Kennelijk passen zij na de geboorte van hun kind

hun werktijd of hun functie aan, met een inkomensdaling als gevolg.

Er is slechts één groep die het inkomen op peil weet te houden, namelijk de vrouwen die vóór de komst van het kind (ongeveer) evenveel verdienen als hun partner, en ook daarna tot deze groep behoren.

Opvallend is dat in die groepen die te maken hebben met een sterke daling van het inkomen van de vrouw, de mannen een relatief sterke stijging van hun inkomen hebben gerealiseerd (categorie 4, 6, 8 en 9). Het lijkt erop dat de partners binnen deze groepen op zoek zijn gegaan naar compensatiemogelijkheden bij de man voor de afname van verdien capaciteit van de vrouw.

7. Conclusie

In dit artikel is het gezinsdal verder verkend met behulp van longitudinale analyses. Hieruit blijkt dat de geboorte van een kind niet alleen grote veranderingen in de persoonlijke situatie teweeg brengt, maar ook grote veranderingen in de inkomenssituatie. Gemiddeld gingen huishoudens die tussen 1998 en 2000 hun eerste kind kregen er 18 procent in koopkracht op achteruit.

Het is niet opzienbarend dat de koopkracht daalt na het krijgen van kinderen, aangezien bij de berekening van de koopkracht rekening wordt gehouden met de omvang van het huishouden. Wel is echter aangetoond dat paren in dezelfde leeftijdscategorie die geen kind kregen hun koopkracht in deze periode met 1,4 procent zagen stijgen. De conclusie luidt dan ook dat de bestedingsruimte na de geboorte van een kind met een vijfde daalt.

Een belangrijke toevoeging aan de al bestaande kennis over het gezinsdal is dat in dit artikel de variaties in kaart zijn gebracht. Enerzijds blijkt dat er in ongeveer 10 procent van de huishoudens na de geboorte van een kind niet van een gezinsdal kan worden gesproken. Deze huishoudens hebben hun koopkracht, ondanks de gestegen onkosten, op peil weten te houden of zelfs een stijging gerealiseerd. Anderzijds is aangetoond dat ongeveer 15 procent van de

Staat 4
Verandering van bruto inkomen van mannen en vrouwen naar verandering verdienertype na de komst van een kind, 1989–2000

	Verandering bruto inkomen	
	man	vrouw
	%	
Van eenverdiener		
naar eenverdiener (1)	–3	???
naar kleine anderhalfverdiener (2)	–7	???
Van kleine anderhalfverdiener		
naar kleine anderhalfverdiener (3)	2	–11
naar eenverdiener (4)	4	–100
Van grote anderhalfverdiener		
naar grote anderhalfverdiener (5)	2	–17
naar kleine anderhalfverdiener (6)	5	–50
Van evenveelverdiener		
naar evenveelverdiener (7)	1	0
naar kleine anderhalfverdiener (8)	6	–82
naar grote anderhalfverdiener (9)	5	–29
Totaal	2	–28

Bron: CBS, Inkomens Panel Onderzoek (1989–2000).

huishoudens hun koopkracht met een derde of meer zien dalen.

De veranderingen van de koopkracht die na de geboorte van kinderen plaatsvinden, hebben alles te maken met veranderingen die plaatsvinden in de verhouding van het inkomen tussen de partners. Voorafgaande aan de geboorte van een kind komt het anderhalfverdienerstype (de ene partner verdient ongeveer de helft van hetgeen de andere partner verdient) en het evenveelverdienerstype (de partners verdienen ongeveer evenveel) het meeste voor. Na de geboorte van een kind zijn er nog bijzonder weinig evenveelverdieners en behoren de meesten tot de anderhalfverdieners. Na gezinsvorming zijn er ook meer eenverdieners.

Het verloop van het gezinsdal varieert sterk en hangt samen met de overgangen die paren van het ene naar het andere verdienertype maken. Op zijn minst zijn drie verschillende patronen te onderscheiden. In het eerste geval is sprake van een geleidelijke daling van de koopkracht rondom het krijgen van kinderen en ligt het dal op een laag niveau: dit komt vooral voor bij eenverdieners, ongeacht of ze dat na gezinsvorming wel of niet blijven. Hun koopkracht verandert weinig en is na de geboorte van het kind (nog steeds) het laagst van alle groepen. Het tweede patroon kenmerkt zich door een steile daling en een dal dat op een relatief hoog niveau ligt. Dit patroon doet zich voor bij de grote anderhalfverdieners die overgaan in het kleine anderhalfverdienerstype. Deze huishoudens leveren relatief veel koopkracht in, maar hun koopkracht blijft na gezinsvorming op een relatief hoog peil. In een derde patroon is eveneens sprake van een steile daling, maar is het dal dat uiteindelijk ontstaat, in tegenstelling tot het voorgaande patroon, laag. Dit gaat op voor de evenveelverdieners die overgaan in een klein anderhalfverdienerstype: hun koopkracht daalt zeer sterk en tijdens de gezinsfase beschikken deze huishoudens over een relatief lage koopkracht.

Ten slotte heeft dit onderzoek nog eens bevestigd dat in bijna alle gevallen het inkomen van de vrouw na de geboorte van een kind sterk vermindert. Enige uitzondering hierop zijn vrouwen die voorafgaande aan de geboorte ongeveer evenveel verdienen als hun partner en deze situatie na de geboorte handhaven.

Het bruto inkomen van de man stijgt na de geboorte van het kind in vrijwel alle gevallen. Deze stijging van het inkomen van mannen is hoger naarmate de daling van vrouwen geringer is. De komst van een kind leidt in de meeste gevallen dus niet alleen tot een verlaging van koopkracht, maar ook tot een minder evenwichtige inkomensverhouding tussen de partners.

Literatuur

Hooghiemstra, E. en S. Keuzenkamp, 2000, De kunst van het combineren: taakverdeling onder partners. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Hooghiemstra, E. en M. Pool, 2003, Signalement deel 2: Tussen partners: gezamenlijke keuzen tijdens de levensloop. Nederlandse Gezinsraad, Den Haag.

Nederlandse Gezinsraad, 2001, Signalement deel 1: Gezin: beeld en werkelijkheid. Nederlandse Gezinsraad, Den Haag.

Nederlandse Gezinsraad, 2002, Social indicators: the next generation. Nederlandse Gezinsraad, Den Haag.

Portegijs, W., A. Boelens en S. Keuzenkamp, Emancipatiemonitor 2002. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Praag, C. van, en M. Niphuis-Nell, 1997, Het Gezinsrapport: een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk.

De Virtuele Volkstelling 2001: gezin en werk

Marijke Hartgers

Ten behoeve van de Nederlandse Volkstelling 2001 zijn gegevens vanuit registers en enquêtes gecombineerd. Dit artikel presenteert een deel van de uitkomsten van deze 'virtuele' volkstelling. Voor de afzonderlijke leden van de verschillende huishoudentypen is nagegaan wie werkt of actief werk zoekt. Samenwonende mannen blijken als groep het meest economisch actief te zijn, terwijl het aandeel economisch actieven bij getrouwde vrouwen en alleenstaande moeders het laagst is. Het krijgen van een kind is voor vrouwen steeds minder vaak een reden om te stoppen met werken. Dit geldt vooral voor vrouwen die ongehuwd samenwonen. Met een oplopend aantal kinderen in één gezin neemt het aandeel tweeverdieners echter wel af. Relatief weinig alleenstaande moeders hebben een betaalde baan, in het bijzonder als ze meer dan twee kinderen te verzorgen hebben en het jongste kind nog niet naar school gaat. Alleenstaande vaders werken veel vaker, ongeacht hoeveel thuiswonende kinderen ze hebben.

1. Inleiding

In 2003 zijn door het CBS de gegevens samengesteld voor de Volkstelling 2001, in het kader van het gemeenschappelijk programma van Europese Volkstellingen 2001. Ook tientallen andere Europese landen hebben inmiddels gegevens voor deze volkstelling aan Eurostat – het statistisch bureau van de Europese Unie – geleverd. Eurostat coördineert de leveringen van de verschillende landen en heeft een taak in het maken van internationale vergelijkingen.

In tegenstelling tot veel andere landen is in Nederland geen telling onder de bevolking gehouden door interviewers die van huis tot huis gingen. Het CBS combineerde informatie uit registraties en al bestaande enquêtes. Het resultaat hiervan is een zogenaamde virtuele volkstelling. Door gebruik te maken van bronnen die al binnen het CBS aanwezig waren, is de Nederlandse volkstelling aanzienlijk

Dit artikel is grotendeels gebaseerd op Hartgers, M., Families at work, in: Schulte Nordholt, E., M. Hartgers en R. Gircour (red.), 2004, The Dutch virtual census of 2001; analysis and methodology, blz. 23–39. Statistics Netherlands, Voorburg/Heerlen.

De uitkomsten van de Volkstelling 2001 zijn te vinden op de website van het CBS

(www.cbs.nl/nl/publicaties/publicaties/algemeen/volkstelling-2001/volkstelling-2001.htm).

Daarnaast zijn de uitkomsten en de methode van samenstellen van de gegevens beschreven in de hierboven genoemde publicatie. Deze is in elektronische vorm opgenomen op de website van het CBS.

(www.cbs.nl/publicaties/publicaties/algemeen/volkstelling-2001/b-57-2001.pdf)

goedkoper en sneller dan die van de meeste andere landen. Inclusief voorbereidende werkzaamheden, zoals de ontwikkeling van nieuwe methodologie en software, maar exclusief de kosten van de registraties, heeft de virtuele volkstelling ongeveer 3 miljoen euro gekost. Een traditionele (huis aan huis) volkstelling zou al gauw 300 miljoen euro hebben gekost.

De Volkstelling 2001 geeft een beeld van de sociaal-demografische en sociaal-economische situatie in Nederland. In veertig, vaak zeer gedetailleerde, tabellen wordt informatie gegeven over demografische aspecten, huisvesting, woon-werkverkeer, beroep, onderwijsniveau en arbeidspositie van de hele Nederlandse bevolking.

De meeste tabellen zijn op landelijk niveau, negen tabellen zijn op regionaal niveau (COROP) en in drie van de tabellen worden de gegevens uitgesplitst naar gemeentelijk niveau. Naast de veertig tabellen zijn voor tien gemeenten ook nog gegevens op het niveau van wijken en buurten gepubliceerd.

'Beroepsbevolking' volgens de Volkstelling 2001

In tegenstelling tot de definitie van het CBS voor de beroepsbevolking gebruikt de Volkstelling 2001 de internationale definitie van de beroepsbevolking. Dit betekent dat er geen ondergrens wordt gehanteerd voor het aantal uren werk per week. Iedereen die werkt, ook al is het maar voor één uur per week, of actief op zoek is naar werk, behoort tot de beroepsbevolking en wordt beschouwd als economisch actief. Voor de Volkstelling 2001 zijn verder keuzes gemaakt met betrekking tot de economische status van een persoon. Personen jonger dan 16 jaar zijn gerekend tot de categorie 'onderwijsvolgend' (4–15-jarigen) of 'anders niet economisch actief' (< 4 jaar). Personen van 75 jaar of ouder zijn allen gerekend tot de categorie 'gepensioneerd'. Personen in de leeftijdsgroep 65 tot en met 74 jaar kunnen niet werkloos zijn. In de gevallen dat zij niet werkzaam waren, zijn zij beschouwd als 'gepensioneerd'.

Blijkens de volkstelling behoorde in 2001 iets minder dan de helft van alle inwoners van Nederland tot de economisch actieve bevolking. Een economisch actief persoon is werkzaam, of werkloos maar actief op zoek naar werk. Het totaal aantal economisch actieve personen is gelijk aan de beroepsbevolking.

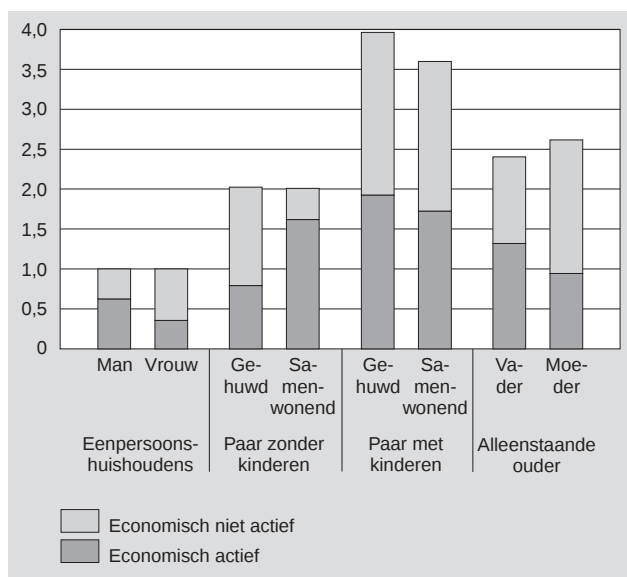
Voor de Volkstelling 2001 is uitgegaan van de internationale definitie van beroepsbevolking. Hierbij worden alle personen gerekend van 15 tot en met 74 jaar die werken of die actief op zoek zijn naar werk, ongeacht het aantal uren per week. In de Nederlandse volkstelling van 2001 zijn de werkzame personen beperkt tot de groep van 16 tot en met 74 jaar, terwijl werkloosheid alleen kan voorkomen in de leeftijdsgroep van 16 tot en met 64 jaar (zie kader). Tot

de economisch inactieve personen behoren scholieren en studenten, gepensioneerden, personen die actief zijn in het eigen huishouden en kleine kinderen die nog niet naar school gaan. In dit artikel wordt vooral ingegaan op de arbeidspositie van de leden van het gezin.

2. Economische activiteit naar type huishouden

In *grafiek 1* wordt het aandeel economisch actieve personen per type huishouden weergegeven. De grafiek laat zien dat zowel het gemiddeld aantal personen per huishoudentype als het aandeel economisch actieve personen daarin aanzienlijk varieert. Zoals hierna wordt beschreven, worden deze verschillen vooral bepaald door verschillen in de leeftijdsstructuur van de verschillende huishoudentypen.

1. Gemiddeld aantal leden in het huishouden naar type huishouden en aandeel economisch actieve leden

In bijna de helft van de eenpersoonshuishoudens is niemand economisch actief. Dit komt enerzijds doordat veel alleenstaanden behoren tot de oudere generatie, waarvan de meesten zijn gepensioneerd. Dit is vooral het geval bij de alleenstaande vrouwen: van hen heeft 45 procent de pensioengerechtigde leeftijd (65 jaar) behaald. Anderzijds zijn veel alleenstaanden juist jong en nog studierend.

Paren verschillen in hun mate van economische activiteit al naar gelang ze gehuwd zijn of samenwonen, en al dan niet kinderen hebben. Van de samenwonende paren zonder kinderen zijn de partners twee keer zo vaak economisch actief als van echtparen zonder (thuiswonende) kinderen. Ook hier is duidelijk sprake van een leeftijdseffect. Samenwonende paren zonder kinderen zijn gemiddeld 35 jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd van de partners in een gehuwd paar zonder kinderen 58 jaar is. Voor de gehuwde paren betekent dit veelal dat hun kinderen het huis hebben verlaten en dat velen van hen met (vervroegd) pensioen zijn. Bovendien behoren veel van de vrouwen tot een generatie die stopte met werken zodra ze kinderen kregen en, ook al waren de kinderen inmiddels wat ouder, thuis bleven (Martin en Kats, 2003; Portegijs et al., 2002). De

samenwonende paren zonder kinderen maken over het algemeen deel uit van een generatie die het normaal vindt dat zowel de man als de vrouw betaald werk verricht. Ook het feit dat ze (nog) geen kinderen hebben kan een belangrijke factor zijn. Toch kan uit grafiek 1 worden afgeleid dat ook veel ouders beiden werken. Helemaal duidelijk blijkt dit uit deze grafiek nog niet, omdat binnen het huishouden ook andere leden dan de partners economisch actief kunnen zijn. Verderop in dit artikel zal dit in meer detail worden besproken.

3. Economisch actieve leden van een huishouden

In deze paragraaf wordt beschreven welke leden van een huishouden vaker dan gemiddeld economisch actief zijn. Hierbij wordt onderscheid gemaakt naar leeftijd en geslacht (*staat 1*). De beschreven groep wordt beperkt tot de leeftijdsgroep van 16 tot en met 64 jaar, omdat maar weinig personen buiten deze leeftijdsgroep economisch actief zijn. Van het totaal aantal economisch actieve personen zijn de meesten werkzaam; slechts 2,5 procent is werkloos. Op de totale populatie 16–64-jarigen is 1,8 procent actief op zoek naar werk.

Ongeveer 81 procent van de mannen van 16–64 jaar is economisch actief, tegenover 61 procent van de vrouwen. Deze percentages variëren al naar gelang de positie van de persoon in het huishouden en de leeftijd. Over het algemeen werken mannen het vaakst in de leeftijdsgroep 25–54 jaar, nadat ze hun opleiding hebben afgerond en vóór ze met (vervroegd) pensioen gaan. Vrouwen werken het vaakst in de leeftijd van 20–34 jaar. In deze leeftijdsgroep zijn ze klaar met hun opleiding en nog niet begonnen aan een gezin, of, als dit wel het geval is, blijven werken. De werkloosheid is relatief hoog onder schoolverlaters en bij vrouwen in de leeftijdsgroep 35–54 jaar, terwijl bij mannen tussen 30 en 65 jaar het werkloosheidscijfer juist daalt.

Met een gemiddelde van 87 procent zijn mannen die samenwonen het vaakst economisch actief. Dit is echter voornamelijk het gevolg van hun relatief jonge leeftijd. In elke afzonderlijke leeftijdsgroep winnen de gehuwde mannen het op dit gebied. In de leeftijdsgroep van 25–44 jaar is zelfs 94 procent van hen economisch actief. Werkloosheid komt bij gehuwde mannen zeer weinig voor (1,3 procent). Leden van huishoudens die vallen in de categorie 'anders' en jonge alleenstaande vaders zijn relatief minder vaak economisch actief. Alleenstaande mannen zijn relatief vaak werkloos, vooral in de jongste leeftijdsgroepen.

Evenals bij de mannen, zijn bij de vrouwen in het algemeen ook de samenwonende partners het vaakst economisch actief. Ongeveer 79 procent van hen is werkzaam of op zoek naar werk. Samenwonende vrouwen in de leeftijd van 25–29 jaar zijn met 88 procent het vaakst economisch actief. Ook als elke leeftijdsgroep afzonderlijk wordt beschouwd, blijken vrouwen die samenwonen het vaakst economisch actief te zijn. Alleen in de leeftijdsgroep van 30–39 jaar is dit niet het geval; in deze leeftijdsgroep worden ze overtroefd door de alleenstaande vrouwen. De economische activiteit van inwonende kinderen neemt toe voor de hogere leeftijden. Zij zullen dan vaak voor hun bejaarde ouders zorgen.

Staat 1
Aandeel economisch actieven (16–64-jarigen) naar positie in het huishouden, leeftijd en geslacht

Leeftijdsgroep	Bevolking in particuliere huishoudens	Positie in het huishouden					
		alleenstaande	echtgenoot	samenwonende	alleenstaande ouder	kind	anders
	%						
<i>Mannen</i>							
16–19	62	47	70	48	50	63	48
20–24	80	70	88	82	54	83	66
25–29	89	82	94	93	66	87	73
30–34	91	84	94	94	73	85	69
35–39	91	81	95	90	79	85	67
40–44	90	80	94	88	82	81	72
45–49	89	74	93	84	82	81	68
50–54	85	70	89	81	79	78	68
55–59	71	56	75	66	65	66	54
60–64	28	24	29	28	28	23	24
Totaal (16–64 jaar)	81	74	84	87	74	76	63
<i>Vrouwen</i>							
16–19	62	57	34	63	14	63	55
20–24	76	70	61	84	27	81	67
25–29	79	85	72	88	40	82	75
30–34	73	85	69	84	51	74	70
35–39	69	83	66	80	61	72	57
40–44	67	76	66	77	65	70	54
45–49	64	68	62	74	66	69	62
50–54	52	58	50	63	57	63	43
55–59	34	40	32	42	38	51	29
60–64	10	12	9	12	14	17	11
Totaal (16–64 jaar)	61	64	55	79	55	70	55

In tegenstelling tot gehuwde mannen zijn gehuwde vrouwen veel minder vaak economisch actief. Met 55 procent gaan ze gelijk op met alleenstaande moeders en 'andere' leden van het huishouden. Opvallend is het relatief lage aandeel van economisch actieve gehuwde vrouwen in de hogere leeftijdsgroepen. Dit is nog steeds het gevolg van de traditie volgens welke vrouwen stopten met werken zodra zij kinderen kregen (Portegijs et al., 2002). In de jongste leeftijdsgroepen zijn de alleenstaande moeders verreweg het minst vaak economisch actief. Daarbij is het werkloosheidscijfer voor alleenstaande moeders hoog (5 procent). Relatief weinigen van hen hebben dus een betaalde baan. Als de kinderen nog jong zijn, kunnen alleenstaande moeders niet altijd even makkelijk kinderopvang krijgen, en hun financiële positie is vaak zwak (Latten, 2003). Sommigen krijgen alimentatie van hun ex-partner, anderen zijn volledig afhankelijk van de bijstand. Hoe ouder de alleenstaande moeder, en over het algemeen dus ook hoe ouder haar kinderen, hoe vaker ze economisch actief is. Personen vanaf de leeftijd van 50 jaar zijn het minst vaak economisch actief. In de leeftijdsgroep 60–64 jaar is, afhankelijk van de positie in het huishouden, nog maar 23 tot 29 procent van de mannen en 9 tot 17 procent van vrouwen werkzaam, dan wel actief op zoek naar werk.

4. Gezin en werk

In tegenstelling tot veel andere landen waren in Nederland tot voor enkele decennia de meeste mannen kostwinner, terwijl de vrouwen thuis bleven voor het huishouden en de zorg voor de kinderen. Als gevolg van relatief hoge lonen

en een belastingsysteem dat één kostwinner per huishouden stimuleerde, was er voor gehuwde vrouwen doorgaans geen financiële noodzaak om te gaan werken. Bovendien vond men het vaak niet acceptabel dat moeders met kinderen een betaalde baan hebben (Banning, 2004). Over het algemeen verrichtten vrouwen maar voor een korte periode in hun leven betaalde arbeid: nadat ze van school kwamen en voordat ze een gezin startten. Blijkens de volkstelling van 1971 was maar 15 procent van de gehuwde vrouwen werkzaam; 83 procent was huisvrouw (Berends en Boelmans-Kleinjan, 1979). Sinds de jaren zeventig zijn de ideeën over betaald werk voor gehuwde vrouwen, en vooral voor moeders met kleine kinderen, echter geleidelijk veranderd. Factoren die hierop van invloed waren, zijn onder meer: de vrouwenbeweging, technische vernieuwingen die ervoor zorgen dat het huishouden minder tijd kost, economische factoren, uitbreiding van de professionele kinderopvang en betere faciliteiten voor ouderschapsverlof (Banning, 2004; Martin en Katz, 2003; Portegijs et al., 2002). Met de emancipatie van de vrouw en de verwachte afname van de potentiële beroepsbevolking wordt een verdere toename verwacht van de arbeidsdeelname van vrouwen, inclusief moeders (Latten, 2003).

In de afgelopen decennia was het aanstaande moederschap dus steeds minder een reden voor vrouwen om ontslag te nemen. In het begin van de jaren zeventig bleef 23 procent van de moeders werken nadat hun eerste kind was geboren, tegen 73 procent van de moeders eind jaren negentig (Portegijs et al., 2002). De nieuwe moeders bleven echter niet fulltime werken. Het aandeel parttime wer-

kende vrouwen steeg zeer sterk (Beckers, 2003; Martin en Kats, 2003; Portegijs et al., 2002). De algemene opvatting over werkende moeders veranderde dus van "moeders moeten altijd thuis zijn" naar "moeders kunnen betaald werk hebben, maar niet fulltime; zij moeten voldoende tijd voor hun kinderen overhouden". Dit werd mogelijk gemaakt door een verruiming van de mogelijkheden om parttime te werken, terwijl het aantal kinderopvangplaatsen enigszins werd uitgebreid. Tegelijkertijd steeg het gemiddelde opleidingsniveau van vrouwen, waardoor hun loon steeg en het meer de moeite waard was om te blijven werken. Hoe hoger vrouwen zijn opgeleid, hoe hoger het percentage dat werkt, maar ook hoe meer vrouwen fulltime werken (Hartgers en Gouweleeuw, 2004; Reemers, 2003). Analyse van de Enquête Beroepsbevolking van het CBS (Reemers, 2003) laat zien dat het aantal paren waarin beide partners werken, is toegenomen ten koste van het aantal paren waarin één partner (fulltime) werkt. Deze ontwikkeling vond voornamelijk plaats in gezinnen met jonge kinderen; in de meeste van dergelijke gezinnen werkt één van de partners fulltime en de ander parttime. Dit zogenaamde 'anderhalf inkomensmodel' komt tegenwoordig vaak voor in Nederland. In 96 procent van de gevallen werkt de man voltijd, terwijl de vrouw een deeltijdbaai heeft.

De *staten 2 en 3* laten uitkomsten van de Volkstelling 2001 zien met betrekking tot de mate waarin de leden van een

gezin al dan niet betaalde arbeid verrichten. Hierbij worden gezinnen met en zonder kinderen en huishoudenstype onderscheiden, terwijl ook de leeftijd van het jongste kind in beschouwing is genomen. In ongeveer de helft van de paren zonder kinderen is geen van beide partners werkzaam. Zoals eerder gesteld, is de gemiddelde leeftijd van echtparen 58 jaar. In staat 2 is te zien dat in 37 procent van deze gezinnen ten minste één van de partners ouder is dan 65 jaar. Dit betekent dat veel van de gehuwde paren niet werken omdat ze gepensioneerd zijn. Dit wordt bevestigd door de cijfers in staat 3. In meer dan een derde van de gehuwde paren zonder thuiswonende kinderen is ten minste één van de partners gepensioneerd. De gemiddelde leeftijd van samenwonende paren zonder kinderen is, met 35 jaar, veel jonger. Van deze paren werken in zeven op de tien gevallen beide partners. Veel van de jonge paren zullen in de toekomst nog kinderen krijgen. Naar verhouding velen van hen hebben nog geen werk, omdat ze hun opleiding nog moeten voltooien.

In de meeste gezinnen die bestaan uit een paar met kinderen, heeft ten minste één persoon betaald werk (staat 2). Gehuwde paren met kinderen zijn in het algemeen iets ouder dan samenwonende paren met kinderen, en dit geldt ook voor hun kinderen. Van 63 procent van de samenwonende paren met kinderen is het jongste kind jonger dan 6 jaar, terwijl 24 procent van de gehuwde paren met kinde-

Staat 2
Gezinnen naar aantal leden met betaald werk en de aanwezigheid van ouderen en thuiswonende kinderen

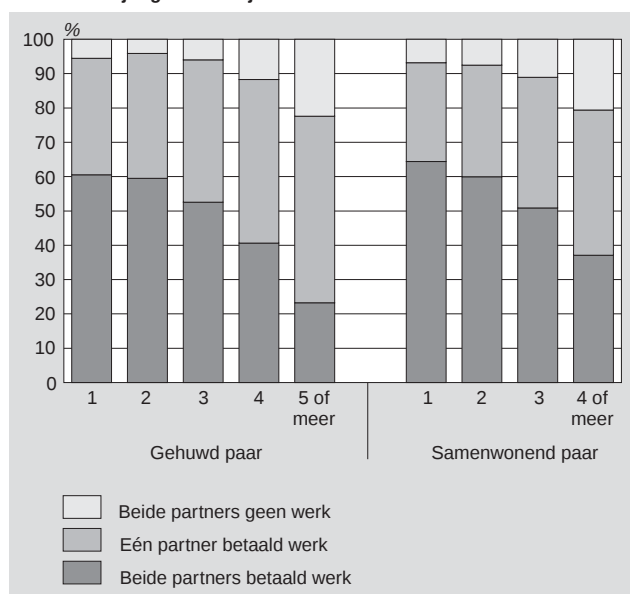
Gezinnen	Gemiddelde grootte van het huishouden	Aantal leden met betaald werk				Aanwezigheid van kinderen			Aanwezigheid van ouderen (65 jaar of ouder)
		0	1	2	3 of meer	Leeftijd jongste kind			
						0–5 jaar	6–17 jaar	18 jaar of ouder	
		%							
Paar zonder kinderen									
gehuwd	2,0	49	24	27					37
samenwonend	2,0	11	20	69					7
Paar met kinderen									
gehuwd	4,0	4	28	48	19	35	41	24	4
samenwonend	3,6	7	28	58	7	63	30	7	1
Alleenstaande ouder									
vader	2,4	15	49	29	7	6	38	56	15
moeder	2,6	33	49	15	4	23	44	33	12

Staat 3
Economische status van gezinnen naar type huishouden en leeftijd van het jongste kind

Type huishouden	Wel of geen thuiswonende kinderen jonger dan 18 jaar		
	geen	wel, leeftijd jongste kind	
		0-5 jaar	6-17 jaar
	%		
Echtpaar, waarvan:			
beide partners werkzaam	30	58	57
één partner werkzaam	27	36	37
ten minste één partner gepensioneerd	37	0	1
Samenwonend paar, waarin:			
beide partners werkzaam	68	63	58
één partner werkzaam	20	30	33
ten minste één partner gepensioneerd	9	0	1
Alleenstaande vader; vader werkzaam		69	76
Alleenstaande moeder; moeder werkzaam		40	60

ren een thuiswonend kind heeft dat ouder is dan 18 jaar. Veel van deze oudere kinderen hebben zelf al een baan, zoals geconcludeerd kan worden uit het feit dat in 19 procent van deze huishoudens drie of meer personen betaald werk hebben. De uitkomsten in staat 3 laten zien dat in gezinnen met kinderen van wie de ouders gehuwd zijn het kostwinnersmodel (één partner met betaald werk) iets vaker voorkomt dan in gezinnen waarin de ouders samenwonen. In bijna 60 procent van de gezinnen die bestaan uit een paar met kinderen onder de 18 jaar, hebben beide ouders een betaalde baan. Meestal zal hierop het 'anderhalf inkomensmodel' van toepassing zijn. In de jonge gezinnen (jongste kind 0–5 jaar) van niet-gehuwde paren, zijn beide partners vaker aan het werk dan in de overige gezinnen waarin de kinderen ouder zijn. Een mogelijke verklaring kan zijn dat jonge mensen vaak eerder breken met tradities (Martin en Katz, 2003). Verder laat *grafiek 2* nog zien dat er een negatief verband bestaat tussen het aantal thuiswonende kinderen en de mate waarin hun ouders, gehuwd of samenwonend, betaald werk verrichten. Het meest voorkomende inkomensmodel in gezinnen waarin de ouders gehuwd zijn, verandert met het oplopen van het kindertal van een dubbelinkomen-gezin (61 procent) in een voornamelijk alleenverdieners-gezin (54 procent).

2. Werkzaamheid van paren met kinderen naar aantal thuiswonende kinderen jonger dan 18 jaar

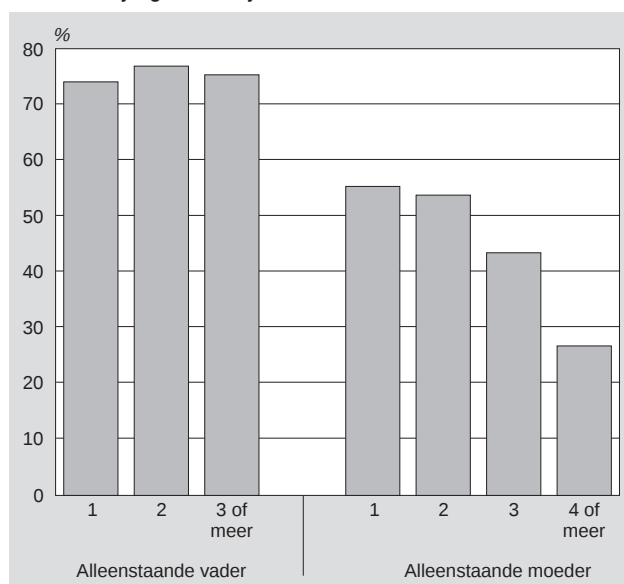

In eenoudergezinnen zijn de thuiswonende kinderen gemiddeld veel ouder dan in gezinnen met twee ouders. Dit geldt vooral voor de gezinnen met een vader als enige ouder. In 56 procent van dergelijke gezinnen is het jongste thuiswonende kind 18 jaar of ouder (staat 2). Deze kinderen hebben relatief vaak betaald werk, zoals blijkt uit het gegeven dat in 26 procent van de alleenstaande vadergezinnen ten minste twee personen werkzaam zijn. De gemiddelde leeftijd van alleenstaande vaders is 52 jaar, tegen 45 jaar voor alleenstaande moeders. Een aanzienlijk aantal van de alleenstaande ouders is al gepensioneerd.

Staat 3 laat zien dat alleenstaande moeders met kinderen jonger dan 6 jaar het minst vaak betaald werk hebben (40 procent). Zoals eerder opgemerkt, ondervinden zij vaak

problemen met de opvang van hun kinderen zolang deze nog zo jong zijn. Van de alleenstaande moeders met een jongste kind van 6 tot 18 jaar is 60 procent werkzaam. Alleenstaande vaders werken, onafhankelijk van de leeftijd van hun kinderen, vaker dan alleenstaande moeders (69 en 76 procent). Bovendien is de werkzaamheid van deze vaders vrij onafhankelijk van het aantal en de leeftijd van de kinderen die zij thuis verzorgen (*grafiek 3*). Bij de alleenstaande moeders ligt dit anders. Hoe meer kinderen jonger dan 18 jaar zij thuis hebben wonen, hoe minder vaak zij betaald werk verrichten (55 procent bij één tot 27 procent bij vier of meer kinderen). Overigens hebben de moeders gemiddeld een groter huishouden te verzorgen; ongeveer 70 procent van de alleenstaande vaders heeft maar één thuiswonend kind. De geconstateerde verschillen in werkzaamheid tussen alleenstaande vaders en moeders zijn maar voor een deel te verklaren uit het feit dat de vaders gemiddeld ouder zijn.

3. Werkzaamheid van alleenstaande ouders naar aantal thuiswonende kinderen jonger dan 18 jaar

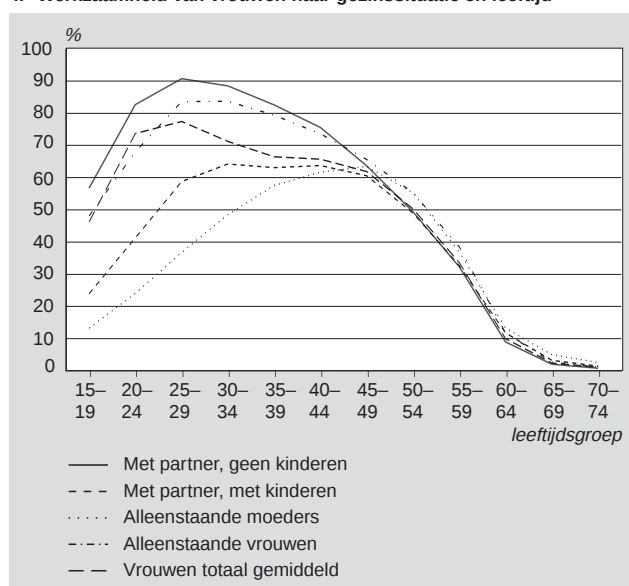

5. Vrouwen en werk

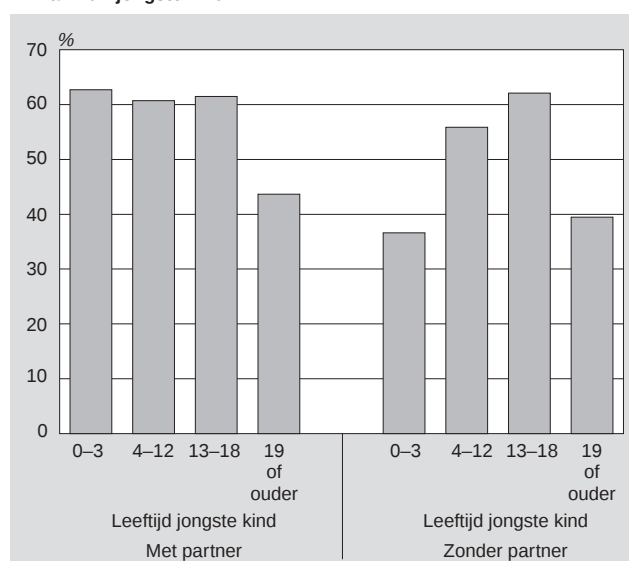
In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de werkzaamheid van vrouwen, en dan vooral op de moeders met en zonder een partner. *Grafiek 4* laat het aandeel van de vrouwen zien dat betaald werk verricht, naar gezinssituatie en leeftijd. Het percentage vrouwen dat werkt, wordt tot de leeftijdsgroep 25–29 jaar voornamelijk bepaald door vrouwen zonder kinderen; nog maar weinig vrouwen hebben al op jonge leeftijd een kind. Tot de leeftijdsgroep van 25–29 jaar stijgt voor alle onderscheiden groepen het aandeel werkzame personen. Daarna begint het gemiddelde aandeel voor het totaal van de vrouwen te dalen. Dit gaat samen met een afname van het aantal vrouwen zonder kinderen. Steeds meer vrouwen gaan behoren tot de categorieën 'met kinderen', waarin minder vaak betaald werk wordt verricht. Terwijl het aandeel werkzame personen bij de vrouwen zonder kinderen met het toenemen van hun leeftijd geleidelijk iets afneemt, stijgt het aandeel bij de moeders steeds minder snel. De lijnen komen samen in de leeftijdsgroep 45–49 jaar. Vanaf deze leeftijd verschillen de

naar gezinsachtergrond onderscheiden groepen vrouwen nog nauwelijks wat betreft het aandeel met een betaalde baan. Slechts de alleenstaande vrouwen en de alleenstaande moeders werken tot de leeftijd van 60 jaar nog iets vaker dan de overigen. Vanaf 45–49 jaar neemt de werkzaamheid voor alle groepen vrouwen geleidelijk af, totdat op de leeftijd van 65 jaar vrijwel niemand meer betaald werk heeft. De cijfers laten duidelijk zien dat de aanwezigheid van kinderen een belangrijke factor is in het al dan niet werkzaam zijn van vrouwen, al is het ook duidelijk dat de tijden veranderen. Ten opzichte van vrouwen van 45–54 jaar hebben meer vrouwen uit de jongere leeftijdsgroepen een baan, ook als zij nog jonge kinderen hebben. Bij het vergelijken van deze gegevens met die voor de leeftijden vanaf 55 jaar moet worden bedacht dat de vervroegde pensionering dan haar intrede doet, en dat ook de werkzaamheid bij de oudere mannen dan flink afneemt (zie Advokaat en Linders, 2004).

4. Werkzaamheid van vrouwen naar gezinssituatie en leeftijd

5. Werkzaamheid van moeders met en zonder partner naar leeftijd van hun jongste kind

Grafiek 4 laat verder nog zien dat tot de leeftijd van circa 45 jaar de alleenstaande moeders het minst vaak werkzaam zijn. Het is duidelijk dat bij afwezigheid van een partner de combinatie van werken en het opvoeden en verzorgen van kinderen nogal moeilijk is. In *grafiek 5* wordt de werkzaamheid vergeleken van moeders met partner en moeders zonder partner, naar de leeftijd van hun jongste kind. Alleenstaande moeders van wie het jongste kind nog niet naar school gaat (leeftijd 0–3 jaar) zijn duidelijk het minst vaak werkzaam. Professionele kinderopvang is duur en betaald werk zorgt niet altijd voor voldoende extra inkomsten. De mogelijkheden om betaald werk te verrichten, nemen toe als de kinderen ouder worden en naar school gaan. Bovendien is dan vaak sprake van een verplichting: veel alleenstaande moeders ontvangen bijstand en moeten op zoek naar een baan als de kinderen eenmaal op school zitten. De lage werkzaamheid van moeders met thuiswonende kinderen ouder dan 18 jaar is echter nog vooral het gevolg van traditie. Toen deze vrouwen hun kind kregen was het vrij gangbaar om te stoppen met werken. Het feit dat moeders met een partner en een jongste kind onder de 4 jaar vaker betaald werk doen dan andere moeders, geeft aan dat zij met deze traditie hebben gebroken. Zij werden hierbij overigens geholpen door de economische situatie die eind jaren negentig heerste. Door de krappe arbeidsmarkt waren werkgevers maar al te graag bereid om jonge moeders met een parttime baan aan het werk te houden.

Grafiek 6 toont de regionale verdeling (op COROP-niveau) van de werkzaamheid van moeders, met en zonder partner, van wie het jongste thuiswonende kind jonger is dan 12 jaar. Gemiddeld over heel Nederland heeft 60 procent van de moeders met een jongste kind jonger dan 12 jaar een betaalde baan. In het noordoosten van Nederland, langs de grens met Duitsland, ligt dit percentage veel lager, namelijk onder de 57. In deze regio's is weinig werk en zijn ook de gemiddelde percentages werkzame mannen en vrouwen relatief laag (Hartgers en Gouweleeuw, 2004). Andere regio's waarin moeders met jonge kinderen minder vaak werken liggen in de 'bible belt', het gebied dat zich uitstrekt van Zeeland, via Zuid-Holland en de Betuwe naar de Veluwe. Hier wordt vaak om religieuze redenen aan tradities vastgehouden. Verder kan het relatief lage aandeel werkzame jonge moeders rond de grote steden worden verklaard uit de hogere concentraties niet-westerse allochtonen (Gouweleeuw en Harmsen, 2004). In de suburbane gebieden en rond de universiteitssteden is het aandeel jonge moeders met een betaalde baan het grootst. De hoogste waarde wordt met 67 procent werkzame jonge moeders waargenomen voor COROP-regio Delft en Westland.

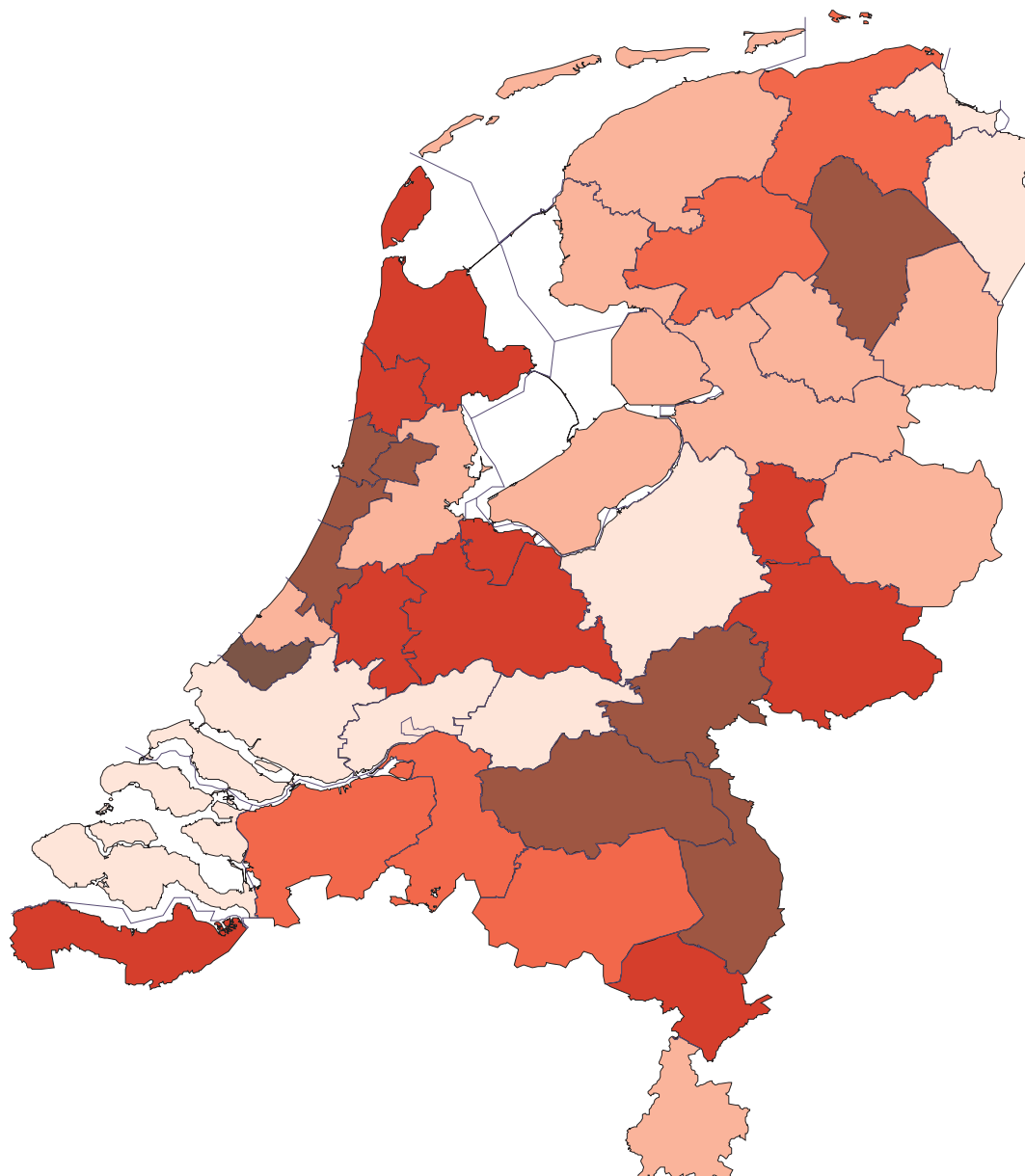
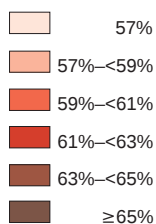
Literatuur

Advokaat, A. en F. Linders, 2004, Active ageing: the senior labour force from work to retirement. In: Schulte Nordholt, E., M. Hartgers en R. Gircour (eds.), 2004, op. cit.

Banning, C., 2004, Meer vrouwen aan de slag. NRC Handelsblad, 4 maart 2004.

6. Werkzaamheid van moeders met een jongste kind jonger dan 12 jaar naar COROP

Percentage werkenden

Beckers, I., 2003, Deeltijdwerk blijft toenemen. Sociaal-economische maandstatistiek, december 2003, blz. 12–13. CBS, Voorburg/Heerlen.

Berends, A.B. en A.C. Boelmans-Kleinjans, 1979, Be-roepsarbeid door vrouwen in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971, 71. CBS, SISWO, 's-Gravenhage.

Gouweleeuw, J. en C. Harmsen, 2004, Foreigners at work. In: Schulte Nordholt, E., M. Hartgers en R. Gircour (eds.), 2004, op. cit.

Hartgers, M. en J. Gouweleeuw, 2004, Working people: what they do, who they are and where they live. In: Schulte Nordholt, E., M. Hartgers en R. Gircour (eds.), 2004, op. cit.

Latten, J., 2003, Dynamiek in relaties en welvaart: over singleplateau, stellenberg, gezinsdal en eenouderravijn. Bevolking en Gezin 32(2), blz. 35–56.

Martin, G. en V. Katz, 2003, Families and work in transition in 12 countries, 1980–2001. Monthly Labor Review, September 2003, blz. 3–31.

Portegijs, W., A. Boelens en S. Keuzenkamp, 2002, Eman-cipatiemonitor 2002. SCP en CBS, Den Haag.

Reemers, A.M.W., 2003, Arbeidsdeelname van paren. So-ciaal-economische maandstatistiek, februari 2003, blz.12–15. CBS, Voorburg/Heerlen.

Schulte Nordholt, E., M. Hartgers en R. Gircour (eds.), 2004, The Dutch Virtual Census of 2001, Analysis and Methodology. CBS, Voorburg.

Allochtonen aan het werk

José Gouweleeuw en Carel Harmsen

Opleidingsniveau is ook voor allochtonen de belangrijkste verklarende variabele voor het al dan niet hebben van werk, en voor het soort beroep dat zij uitoefenen. Deze conclusie kan worden getrokken uit de analyse van gegevens over de allochtone beroepsbevolking in de Nederlandse Volktelling 2001. Ongeveer 15 procent van de Nederlandse beroepsbevolking bestaat uit allochtonen. In dit artikel ligt de nadruk op de vergelijking van de Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse bevolking met de autochtone bevolking. Ongeveer 60 procent van de autochtone bevolking heeft ten minste een havo- of mbo-diploma als hoogst behaald opleidingsniveau. Voor Turken en Marokkanen ligt dit op 20 procent, terwijl Surinamers en Antillianen met ongeveer 40 procent een middenpositie innemen. Bij gelijk opleidingsniveau zijn allochtonen en autochtonen in vrijwel gelijke mate aan het werk en sluit hun beroepsniveau aan bij hun opleidingsniveau. Voorts blijkt dat de tweede generatie het iets beter doet dan de eerste generatie. Het beroepsniveau van vrouwen, ook autochtone vrouwen, ligt lager dan dat van mannen met een overeenkomstig opleidingsniveau. De arbeidsparticipatie van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen is hoog, en voor Surinaamse vrouwen zelfs hoger dan die van autochtone vrouwen. Dit vindt zijn oorsprong in de sociale en economische spilfunctie die deze vrouwen in hun gezin vervullen.

1. Inleiding

In 2001 kon ongeveer 18 procent van de bevolking van Nederland worden geclassificeerd als allochtoon, van wie iets meer dan de helft tot de niet-westerse allochtonen behoorde. De belangrijkste niet-westers allochtone bevolkingsgroepen in Nederland, object van studie in dit artikel, worden gevormd door Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en Arubanen. Tezamen vormen zij ongeveer een derde van de allochtone bevolking van Nederland. In het vervolg van dit artikel worden Antillianen en Arubanen aangeduid als Antillianen.

Nederland heeft een lange traditie in het opnemen van buitenlanders in de Nederlandse maatschappij. De toestroom van buitenlandse arbeidskrachten is echter van relatief recente datum. In de jaren zestig en begin jaren zeventig van de vorige eeuw trokken Nederlandse bedrijven buitenlandse werknemers aan uit landen rond de Middellandse Zee. Een groot aantal mannelijke arbeidskrachten kwam naar Nederland, eerst uit Spanje en Italië, en later ook uit Turkije en Marokko. De arbeidsmigratie van Turken en Marokkanen werd gevolgd door migratie in het kader van gezinshereniging.

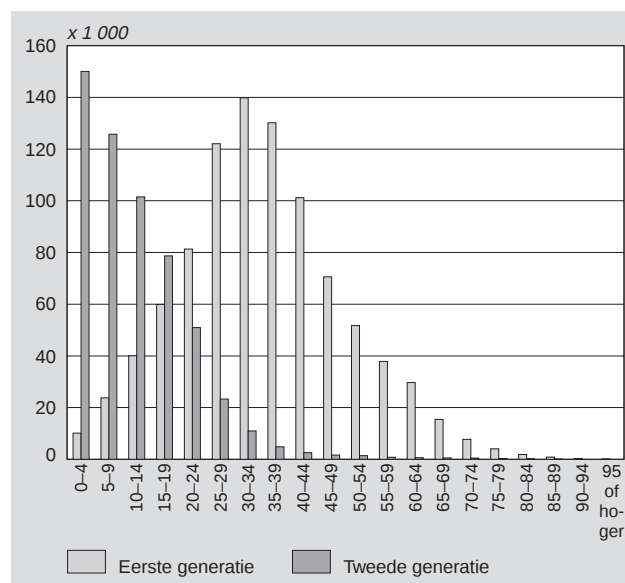
De migratie vanuit Suriname, medio jaren zeventig en begin jaren tachtig, hangt samen met het feit dat Suriname in 1975 onafhankelijk werd. Velen kwamen destijds naar Nederland omdat ze geen vertrouwen hadden in de economische en politieke toekomst van Suriname.

Lange tijd kwamen de meeste Antillianen naar Nederland om te studeren. Vanaf het midden van de jaren tachtig werden economische motieven eveneens een belangrijke factor in de migratie vanuit de Nederlandse Antillen (Harmsen et al., 1991).

In dit artikel wordt de potentiële beroepsbevolking onder de loep genomen. Om deze reden wordt alleen de bevolking van 15 tot en met 74 jaar in de analyse betrokken. Ongeveer driekwart van de allochtone bevolking valt in deze leeftijdsgroep.

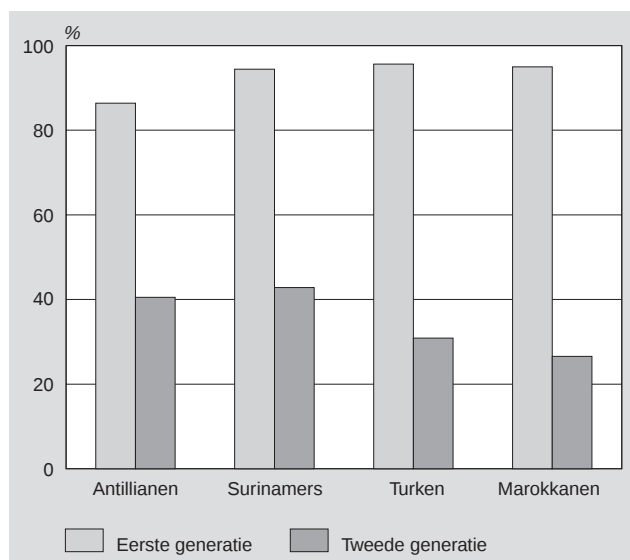
Er bestaat een uitgesproken verschil in leeftijdsopbouw tussen de eerste en de tweede generatie niet-westerse allochtonen (grafiek 1). De tweede generatie bestaat vrijwel geheel uit jonge mensen. Het aandeel van de potentiële beroepsbevolking in het aantal eerste generatie allochtonen is hoger dan het geval is bij autochtonen, terwijl momenteel slechts 30 tot 40 procent van de tweede generatie tot de potentiële beroepsbevolking behoort (grafiek 2). Gezien de jeugdige leeftijdsopbouw van de tweede generatie niet-westerse allochtonen zal een groot aantal van hen de komende jaren toetreden tot de arbeidsmarkt.

1. Eerste en tweede generatie niet-westerse allochtonen naar leeftijd

De in dit artikel gepresenteerde resultaten zijn afgeleid uit gegevens van de Volktelling 2001. Voor deze volktelling zijn een veertigtal uitgebreide tabellen geschat. Voor meer informatie over de volktelling en de hierbij gehanteerde methode wordt verwezen naar Schulte Nordholt et al. (2004). De informatie in dit artikel is deels gebaseerd op de Enquête Beroepsbevolking en betreft daarom ten dele schattingen. In een aantal gevallen konden de gegevens niet worden gepresenteerd als gevolg van een onvoldoende aantal waarnemingen. In Schulte Nordholt et al. (2004) wordt nader op dit aspect ingegaan.

2. Potentiële beroepsbevolking (15–74 jaar) in % van de totale bevolking naar herkomstgroepering

De verdere opbouw van dit artikel is als volgt: in paragraaf 2 wordt het hoogst behaalde opleidingsniveau van eerste en tweede generatie westerse en niet-westerse allochtonen vergeleken met dat van autochtonen. Hierbij wordt in het bijzonder aandacht besteed aan Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. In paragraaf 3 wordt ingegaan op de belangrijkste economische activiteiten. In paragraaf 4 wordt de relatie tussen beroepsniveau en opleidingsniveau onderzocht voor eerste en tweede generatie allochtonen. De soort beroepen van allochtonen komt in paragraaf 5 aan de orde. De laatste paragraaf bevat een discussie over de belangrijkste conclusies.

2. Opleidingsniveau van allochtonen

Er bestaat een sterk verband tussen het hoogst behaalde opleidingsniveau en het werk dat wordt verricht. Voor een beter begrip van de positie van allochtonen op de arbeidsmarkt, is het nuttig hun hoogst behaalde opleidingsniveau te vergelijken met dat van autochtonen. In de Volktelling 2001 is opleidingsniveau van de bevolking geclassificeerd volgens de *International Standard Classification of Education* (ISCED). De ISCED-classificatie loopt van minder dan lagere school (ISCED-0) tot universitair (ISCED-5 en -6). Voor een gedetailleerde beschrijving van de ISCED wordt verwezen naar CBS, (2002).

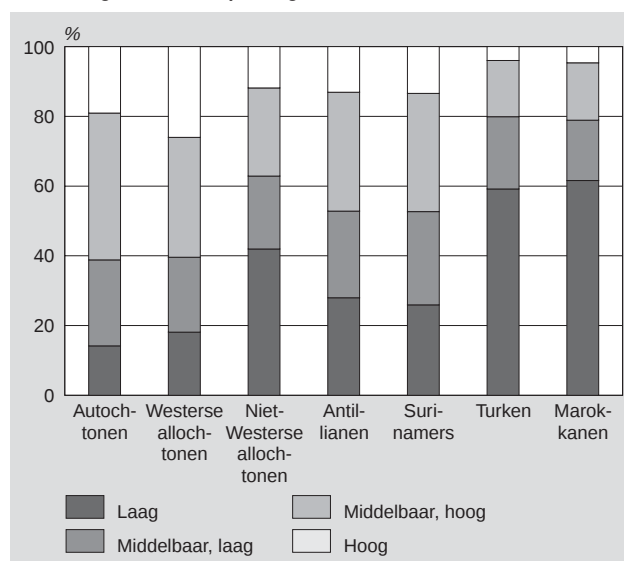
In dit artikel worden vier categorieën opleidingsniveau onderscheiden: laag, middelbaar-laag, middelbaar-hoog en hoog. In de *staat* wordt aangegeven met welke ISCED-niveaus dit correspondeert.

Staat Onderwijsniveaus

categorie	niveau	omschrijving
laag	ISCED 0/1	Basisonderwijs
middelbaar, laag	ISCED 2	Vmbo, Vbo, Mavo
middelbaar, hoog	ISCED 3/4	Havo, Vwo, (Post-)Mbo
hoog	ISCED 5/6	Hbo, Wo

In de eerste plaats is een vergelijking gemaakt tussen het onderwijsniveau van autochtonen en dat van eerste generatie westerse en niet-westerse allochtonen. Hierbij wordt in het bijzonder gekeken naar Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Dit is weergegeven in *grafiek 3*. De autochtone bevolking is het hoogst opgeleid, op de voet gevolgd door de westerse allochtonen. Tot de laatsten behoort een hoger percentage personen met een hoog opleidingsniveau, maar ook een hoger percentage met een laag opleidingsniveau. Globaal is het hoogst behaalde opleidingsniveau van deze twee groepen vergelijkbaar. Niet-westerse allochtonen hebben een lager opleidingsniveau dan beide groepen.

3. Potentiële beroepsbevolking naar herkomstgroepering (1e generatie) en hoogst behaalde opleidingsniveau

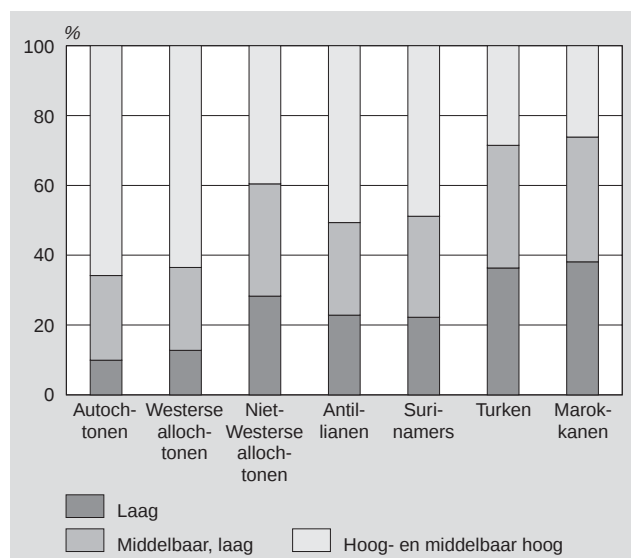

Eerste generatie Turken en Marokkanen hebben gemiddeld het laagste opleidingsniveau. Dit geldt voor zowel mannen als vrouwen. Turkse en Marokkaanse mannen immigrerden vanaf de jaren zestig, toen er in Nederland behoefte was aan arbeidskrachten die tegen een laag loon ongeschoold werk wilden uitvoeren. De veelal gebrekkige beheersing van het Nederlands is hierbij een belangrijke factor. Eerste generatie Surinamers en Antillianen bevinden zich wat betreft hun opleidingsniveau tussen de autochtonen en de Turken en Marokkanen.

Het verschil in opleidingsniveau van de tweede generatie allochtonen met autochtonen lijkt kleiner te zijn (zie bijvoorbeeld Gijsberts, 2003). Zoals grafiek 1 al heeft laten zien, is vrijwel de gehele tweede generatie Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen jonger dan 35 jaar. Voor een goede vergelijking wordt daarom in *grafiek 4* voor alle herkomstgroeperingen alleen naar deze leeftijdsgroep gekeken. De categorie met een hoog opleidingsniveau is niet afzonderlijk opgenomen, omdat er te weinig waarnemingen zijn. Aangezien de tweede generatie niet-westerse allochtonen relatief jong is, hebben de meeste personen hun hbo- of universitaire opleiding nog niet voltooid.

Het algemene beeld van de tweede generatie is vergelijkbaar met dat van de eerste generatie: de autochtone bevolking heeft gemiddeld het hoogste opleidingsniveau, op

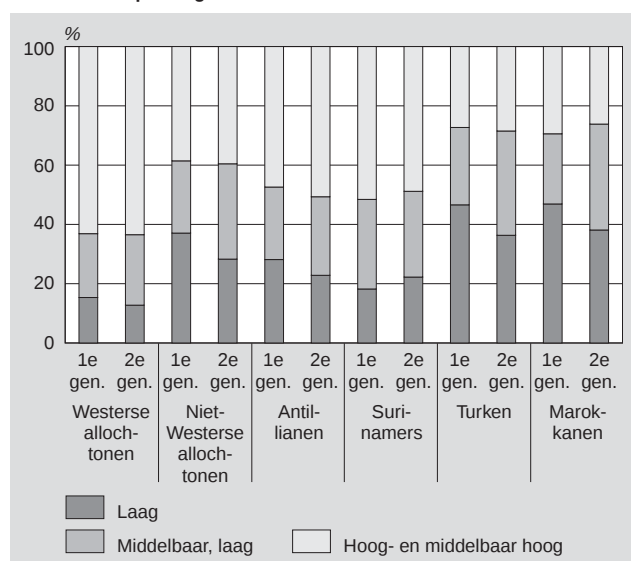
4. Bevolking van 15–34 jaar naar herkomstgroepering (2e generatie) en hoogst behaalde opleidingsniveau

de voet gevolgd door de westerse allochtonen. Turken en Marokkanen hebben het laagste gemiddelde niveau en Surinamers en Antillianen bevinden zich hier tussenin.

Grafiek 5 vergelijkt het opleidingsniveau van eerste en tweede generatie allochtonen onderling. Om tot een goede vergelijking te komen, is wederom alleen uitgegaan van de eerste generatie tot de leeftijd van 35 jaar. De tweede generatie is maar weinig beter opgeleid dan de eerste. Er zijn meer tweede dan eerste generatie Turken en Marokkanen met als hoogst behaalde niveau middelbaar laag onderwijs. Onder de westerse allochtonen heeft de tweede generatie zelfs een lager niveau dan eerste generatie. Het hier geschetste beeld is mogelijk iets vertekend doordat vooral een aanzienlijk aantal tweede generatie allochtonen nog studeert, en het hier gepresenteerde opleidingsniveau dus nog niet het eindniveau is. Paragraaf 3 gaat hier verder op in.

5. Bevolking van 15–34 jaar naar herkomstgroepering en hoogst behaalde opleidingsniveau

Als de eerste en tweede generatie allochtonen voor mannen en vrouwen afzonderlijk worden vergeleken, blijkt dat het opleidingsniveau voor de mannen bij beide generaties ongeveer gelijk is. Daarbij moet worden bedacht dat veel tweede generatie allochtonen nog naar school gaan, waardoor het opleidingsniveau van de tweede generatie uiteindelijk hoger zal zijn. Tweede generatie niet-westerse vrouwen hebben een hoger opleidingsniveau, terwijl bovendien nog een aanzienlijk aantal onderwijs volgt (zie eveneens paragraaf 3). Vooral voor de tweede generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen is het opleidingsniveau beduidend hoger dan dat van de eerste generatie.

Geconcludeerd kan worden dat de autochtone bevolking het hoogst is opgeleid, op de voet gevolgd door de westerse allochtonen. Surinamers en Antillianen nemen een middenpositie in. Turken en Marokkanen zijn van de hier vergeleken groepen het laagst opgeleid. De tweede generatie doet het wat betreft opleidingsniveau maar iets beter dan de eerste generatie, maar het verschil zal waarschijnlijk groter worden als iedereen in deze groep een eventuele opleiding voltooid heeft.

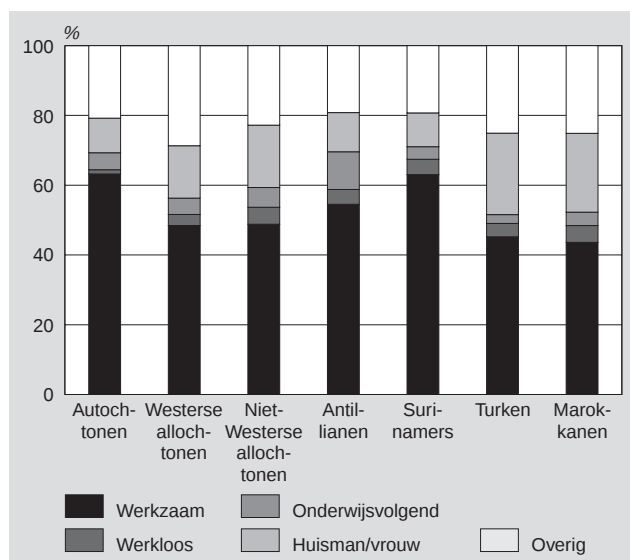
3. Wat doen allochtonen?

De autochtone bevolking en de Surinamers kennen de hoogste arbeidsdeelname. De laagste arbeidsdeelname is te vinden onder Turken en Marokkanen, terwijl Antillianen wat betreft arbeidsdeelname een tussenpositie innemen. In het algemeen is de arbeidsdeelname van de westerse allochtonen vrijwel gelijk aan die van de niet-westerse allochtonen. Ook in deze paragraaf wordt een vergelijking gemaakt tussen autochtonen en eerste en tweede generatie allochtonen. Eerst wordt de autochtone bevolking met eerste generatie allochtonen vergeleken.

Grafiek 6 laat zien dat autochtonen en Surinamers de hoogste arbeidsdeelname kennen, met respectievelijk 63,2 en 63,0 procent. Surinaamse vrouwen van 35 jaar of ouder hebben zelfs een hogere arbeidsparticipatie dan autochtone vrouwen in dezelfde leeftijdsgroep. Ongeveer een kwart van de Surinaamse vrouwen is alleenstaande moeder (Schapendonk-Maas, 2002) en moet een gezin onderhouden. Turken en Marokkanen hebben de laagste arbeidsparticipatie (ongeveer 45 procent). Voor de 35-plussers geldt dit voor zowel mannen als vrouwen, voor de 15–34-jarigen alleen voor de vrouwen. Bij de mannen van 15–34 jaar hebben de Antillianen een lagere arbeidsparticipatie dan de Turken en Marokkanen. De eerste generatie Turken en Marokkanen die als gastarbeiders naar Nederland kwamen, zijn in de loop der tijd werkloos geworden en konden geen andere baan vinden door de economische herstructurering in de jaren zeventig en tachtig (Dagevos, 2003a). De arbeidsdeelname van eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen van 35 jaar of ouder bedraagt slechts de helft van die van de autochtone vrouwen. De Antillianen nemen in het algemeen een tussenpositie in (met uitzondering van de jonge mannen).

Het aandeel personen dat gezinstaken voor zijn rekening neemt, is het hoogst onder Turken en Marokkanen. Zij leiden over het algemeen een zeer traditioneel gezinsleven

6. Potentiële beroepsbevolking naar herkomstgroepering (1e generatie) en belangrijkste economische activiteit

waarbij vrouwen thuisblijven om voor het gezin te zorgen en het huishouden te doen. In de leeftijdsgroep van 35 jaar en ouder is ongeveer 52 procent van de Turkse vrouwen en 63 procent van de Marokkaanse vrouwen voltijd huisvrouw, tegen 24 procent van de autochtone vrouwen. Voor vrouwen jonger dan 35 jaar is het verschil nog groter: het aandeel Turkse en Marokkaanse vrouwen dat huisvrouw is, is bijna vijf keer zo groot als het aandeel autochtone vrouwen. Dit hoge percentage wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door de zogenaamde importbruiden. Veel Marokkaanse en Turkse mannen geven de voorkeur aan een traditioneel ingestelde vrouw, en zoeken daarom bij voorkeur een partner in het oorspronkelijke herkomstland (Groen, 2004). Turken en Marokkanen zijn vrijwel altijd gehuwd met een partner uit hetzelfde herkomstland (Hooghiemstra, 2003). Als deze vrouwen naar Nederland migreren, worden zij beschouwd als eerste generatie allochtonen. Onder Surinaamse vrouwen is het aandeel dat zich uitsluitend met huishoudelijke taken bezighoudt het laagst. Dit komt doordat de meesten van hen betaald werk verrichten.

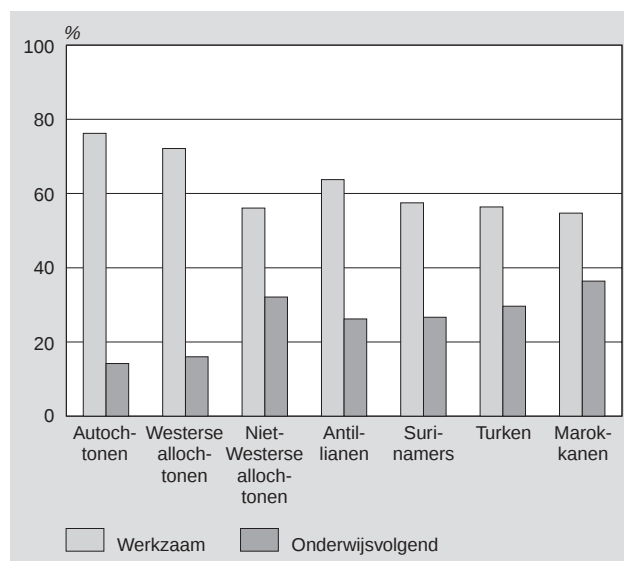
Van de hier vergeleken groepen is onder Antillianen het percentage studenten het hoogst. Omdat op de Nederlandse Antillen geen scholen voor hbo of universitair onderwijs zijn, komen veel jonge Antillianen voor studie naar Nederland. Het aandeel van studenten is onder vrouwen zelfs nog iets hoger dan onder mannen.

De werkloosheid onder de autochtone bevolking is laag, lager dan onder allochtonen. Onder eerste generatie allochtonen is de werkloosheid drie tot vier keer zo hoog als onder autochtonen, onafhankelijk van de herkomstgroepering.

De tweede generatie laat zich door onvoldoende waarnemingen minder uitgebreid vergelijken. Alleen arbeidsdeelname en het aandeel studenten laat zich vergelijken. Omdat de tweede generatie niet-westerse allochtonen vrijwel in zijn geheel jonger is dan 35 jaar, is een vergelijking gemaakt met de autochtonen en westerse allochtonen in deze leeftijdsgroep.

Grafiek 7 laat wederom zien dat onder autochtonen de arbeidsdeelname het hoogst is, gevolgd door de westerse allochtonen. De relatief lage arbeidsdeelname van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen hangt opnieuw samen met de leeftijdsopbouw van deze groep, met naar verhouding zeer veel 15–19-jarigen van de tweede generatie. Onder tweede generatie Marokkanen is de arbeidsdeelname het laagst, maar vrouwen hebben, anders dan bij de andere herkomstgroeperingen, een hogere arbeidsdeelname dan mannen. Onder Marokkanen is het aandeel studenten ook het hoogst, voor zowel mannen als vrouwen. Voor vrouwen zou het een rol kunnen spelen dat het volgen en voltooien van een middelbare of hogere opleiding een manier is om gedwongen huwelijken te ontlopen (Hooghiemstra, 2003).

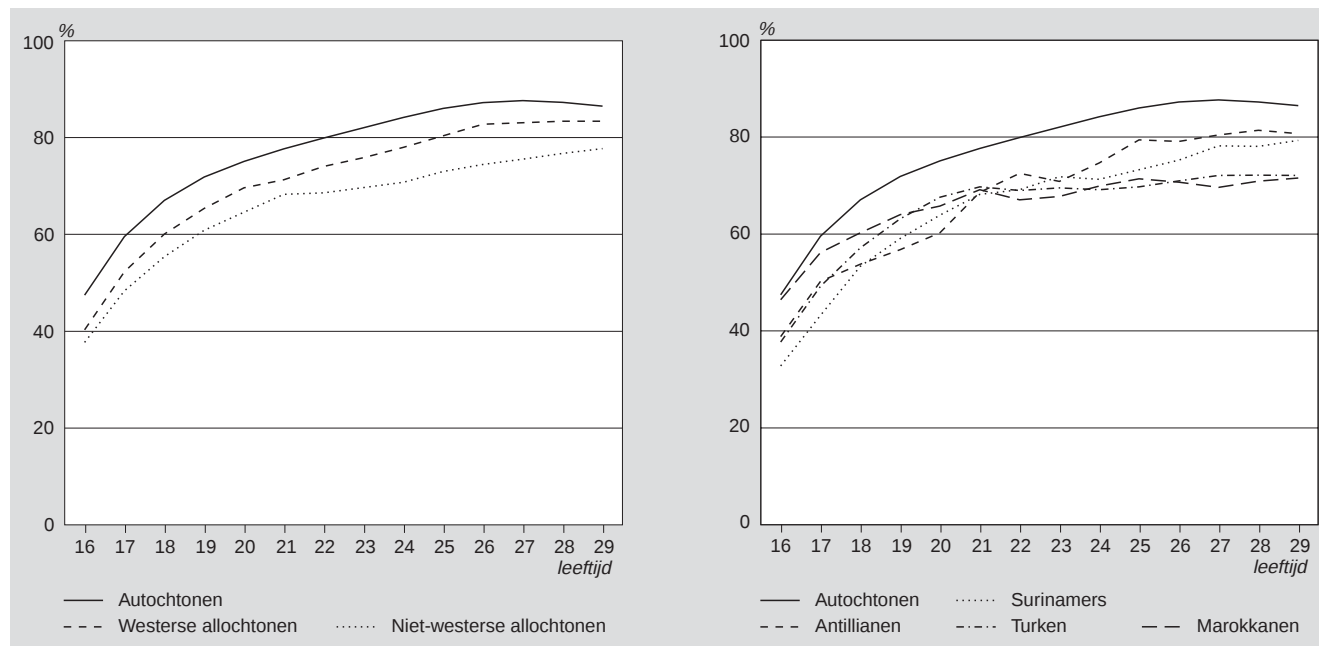
7. Aandeel werkzamen en studenten van 15–34 jaar naar herkomstgroepering (2e generatie)

In grafiek 8 is de arbeidsparticipatie van 16–29-jarigen voor autochtonen afgezet tegen die van de tweede generatie westerse en niet-westerse allochtonen. De arbeidsparticipatie voor 16- en 17-jarige niet-westerse allochtonen ligt dicht bij die van de westerse allochtonen. Na de leeftijd van 27 jaar daalt de participatie van autochtonen licht. Dit wordt geheel door vrouwen veroorzaakt; de arbeidsparticipatie van mannen blijft in deze leeftijdsgroepen constant hoog. Ook bij westerse allochtonen daalt de arbeidsparticipatie bij vrouwen vanaf 27 jaar. Bij niet-westerse allochtonen begint deze daling bij vrouwen een paar jaar later.

Ook is in grafiek 8 is de arbeidsparticipatie van de autochtonen uitgezet tegen die van de Antillianen, Surinamers, Turken en Marokkanen. Het verschil in arbeidsparticipatie tussen autochtonen en de tweede generatie Marokkanen is hoger naarmate de leeftijd hoger is. Dit verschil wordt nog groter als alleen vrouwen worden vergeleken. De arbeidsdeelname van tweede generatie Marokkaanse vrouwen jonger dan 21 jaar is vergelijkbaar met die van autochtone vrouwen van dezelfde leeftijd. Boven de leeftijd van 21 jaar daalt de participatie van Marokkaanse vrouwen echter, terwijl die van autochtone vrouwen blijft stijgen tot 27 jaar. De arbeidsdeelname van tweede generatie Turken

8. Aandeel werkzamen naar leeftijd en herkomstgroepering (2e generatie)

vanaf 18 jaar is vergelijkbaar met die van tweede generatie Marokkanen. Onder de 16- en 17-jarige Turken is de arbeidsparticipatie 10 procent lager dan onder hun Marokkaanse leeftijdsgenoten. Als alleen naar de vrouwen wordt gekeken, vertoont de arbeidsparticipatie van Turkse vrouwen hetzelfde verloop als die van Marokkaanse vrouwen. Het enige verschil is dat de participatie van Turkse vrouwen 10 procentpunten onder die van autochtone vrouwen ligt.

Onder de leeftijd van 21 jaar is de arbeidsparticipatie van de tweede generatie Surinamers en Antillianen het laagst. Vanaf deze leeftijd wordt het verschil in participatie kleiner en is de arbeidsparticipatie uiteindelijk ook hoger dan die van tweede generatie Turken en Marokkanen. De arbeidsparticipatie van de tweede generatie Antillianen is hoger dan die de tweede generatie Surinamers. Van de tweede generatie Surinaamse vrouwen is deze vanaf 26-jarige leeftijd hoger dan die van Turkse en Marokkaanse vrouwen. In de hogere leeftijdsgroepen is de participatie van tweede generatie Surinaamse vrouwen gelijk aan die van autochtone vrouwen.

In *grafiek 9* wordt de arbeidsparticipatie van de eerste en tweede generatie vergeleken. Evenals in eerdere paragrafen is voor een goede vergelijkbaarheid de eerste generatie allochtonen beperkt tot personen jonger dan 35 jaar. De arbeidsparticipatie van de eerste generatie westerse allochtonen is ongeveer 20 procent lager dan die van de tweede generatie. Bij de niet-westerse allochtonen is dit verschil minder groot. De Surinamers vormen de enige groep waarin de arbeidsdeelname van de eerste generatie hoger is dan die van de tweede generatie. Dit komt vooral doordat veel eerste generatie Surinaamse vrouwen werken.

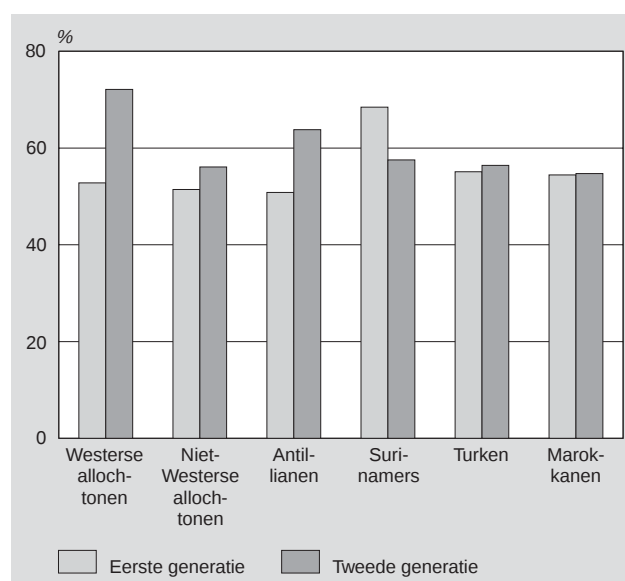
De naar verhouding hoge arbeidsparticipatie van de tweede generatie wordt bepaald door vrouwen. De tweede generatie vrouwen kent een hogere arbeidsparticipatie dan de eerste generatie uit hetzelfde herkomstland. Suri-

naamse vrouwen vormen hierop een uitzondering. Ook het aandeel studenten onder de tweede generatie Turkse, Marokkaanse en Surinaamse vrouwen is hoger dan bij de eerste generatie. Veel eerste generatie Surinaamse vrouwen verrichten betaald werk en veel eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen zijn huisvrouw.

Eerste generatie allochtone mannen hebben over het algemeen een hoge arbeidsdeelname, terwijl zich onder de tweede generatie mannen veel studenten bevinden. Dit kan voor het grootste deel worden verklaard door het feit dat de tweede generatie gemiddeld veel jonger is en vaak nog op school zit. Alleen de tweede generatie Antillianen heeft een hogere arbeidsdeelname dan de eerste generatie.

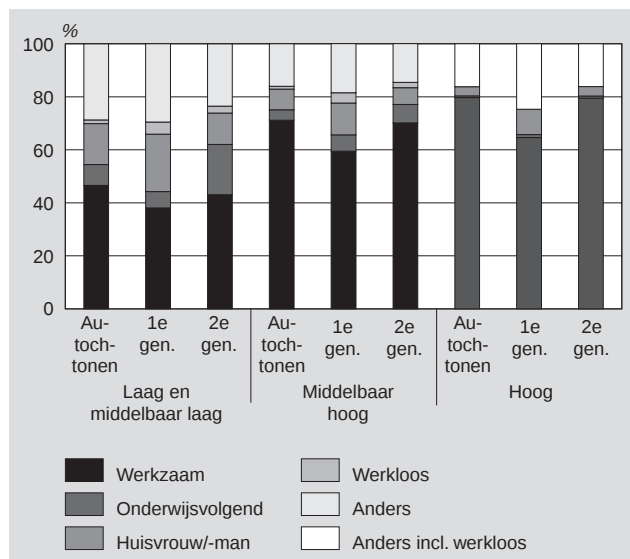
Het hoogst behaalde opleidingsniveau is van invloed op de soort economische activiteit van zowel de autochtone als de

9. Aandeel werkzamen van 15-34 jaar naar herkomstgroepering

allochtone bevolking. Hierbij kan geen onderscheid worden gemaakt tussen de verschillende herkomstlanden, wegens een te gering aantal waarnemingen. Ook zijn de westerse en niet-westerse allochtonen hier samengevoegd. De resultaten zijn weergegeven in *grafiek 10*. Voor personen met hoger onderwijs is de categorie 'werkloos' samengevoegd met de categorie 'overig'. Ook dit hangt samen met een te gering aantal waarnemingen.

10. Potentiële beroepsbevolking naar herkomstgroepering, onderwijsniveau en belangrijkste economische activiteit

Uit de grafiek valt af te lezen dat de tweede generatie wat betreft verdeling van economische activiteit steeds meer op autochtonen gaat lijken, naarmate het opleidingsniveau hoger is. De lagere en middelbaar-laag opgeleide tweede generatie gaat naar verhouding vaak nog naar school en minder aan het werk. Dit kan aan het leeftijdseffect worden toegeschreven: de tweede generatie bestaat uit veel jonge mensen.

Onder de eerste generatie allochtonen zijn er relatief velen huisvrouw/huisman. Daarnaast telt de eerste generatie overal het laagste percentage werkzame personen. Opmerkelijk is dat dit zelfs geldt voor de eerste generatie allochtonen met een hoog onderwijsniveau.

4. Beroepsniveau naar onderwijs

De plaats van niet-westerse allochtonen op de Nederlandse arbeidsmarkt wordt voor een groot deel bepaald door lage of niet passende kwalificaties van deze groep. Als het effect van opleidingsniveau wordt uitgeschakeld, blijkt dat bij hetzelfde onderwijsniveau allochtonen werk van vrijwel hetzelfde niveau verrichten als autochtonen. Voor de tweede generatie is vrijwel geen verschil meer zichtbaar. Voor de vergelijking van beroepsniveaus is gebruik gemaakt van de International Standard Classification of Occupation (ISCO). De ISCO-indeling kent tien hoofdgroepen.

In deze paragraaf is beroep verder ingedikt naar beroepen die een hoog vaardigheidsniveau vereisen (ISCO 1, 2 en 3), beroepen die een middelbaar vaardigheidsniveau vereisen (ISCO 0, 4, 5, 6, 7 en 8) en beroepen waarvan een laag vaardigheidsniveau volstaat (ISCO 9). Deze indeling

is ontleend aan de ILO (1990). Hoewel ISCO 0 en 1 daar niet konden worden toegedeeld, is op grond van onderwijsniveau van de personen die dergelijke beroepen uitoefenen besloten om ISCO 1 toe te delen aan beroepen die een hoog vaardigheidsniveau vereisen en ISCO 0 aan beroepen die een middelbaar vaardigheidsniveau vereisen. Bij ISCO 0 gaat het bovendien om weinig waarnemingen, zoals blijkt uit Schulte Nordholt et al. (2004; tabel 3.3).

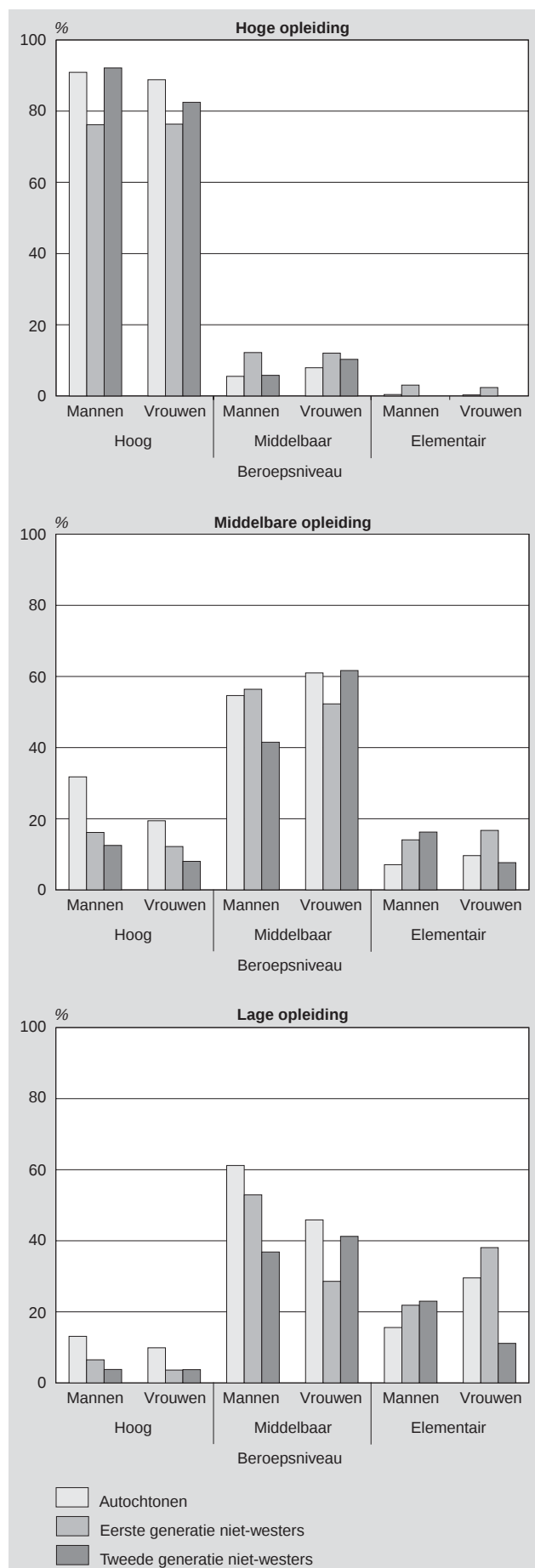
Meer dan 90 procent van alle hoog opgeleide autochtone mannen hebben een baan die een navenant hoog opleidingsniveau vereist. Dit geldt voor 76 procent van de eerste generatie niet-westerse allochtonen. De tweede generatie niet-westerse allochtonen laat op dit punt vrijwel geen verschil zien met de autochtonen. Voor vrouwen geldt min of meer hetzelfde als voor mannen (*grafiek 11*). Als wat nader in detail wordt gekeken naar de beroepen van hoog opgeleiden, blijkt dat mannen twee keer zo vaak als vrouwen in de hoogste beroepen werken (leidinggevend-beroepen en landsbestuurders, ISCO 1), terwijl vrouwen twee keer zo vaak werken in de laagste categorie beroepen die een hoog opleidingsniveau vereisen (hogere en middelbare technici en vakspecialisten, ISCO 3).

Ruim de helft van alle personen die een middelbaar (laag of hoog) opleidingsniveau hebben, verrichten werk dat qua vaardigheden een middelbaar niveau vereist (*grafiek 11*). Autochtone vrouwen en tweede generatie niet-westerse vrouwen zijn met ruim 60 procent sterker vertegenwoordigd bij de middelbare beroepen, en tweede generatie mannen met ruim 40 procent naar verhouding minder sterk. Grotere verschillen komen naar voren bij beroepen die een hoog vaardigheidsniveau vereisen. Ruim 30 procent van de autochtone mannen en iets minder dan 20 procent van de vrouwen met een middelbaar opleidingsniveau hebben een beroep dat een hoog vaardigheidsniveau vereist. Dit geldt voor 16 procent van de eerste generatie niet-westers allochtone mannen en 12 procent van de niet-westers allochtone vrouwen. De tweede generatie niet-westerse allochtonen met een middelbare opleiding zijn nu nog slechts marginaal vertegenwoordigd in de beroepen die een hoge vaardigheid vereisen. Hierbij speelt waarschijnlijk een rol dat de tweede generatie nog aan het begin van haar maatschappelijke carrière staat en nog niet haar uiteindelijke positie op de arbeidsmarkt heeft gevonden.

Vrouwen met het hoogste beroepsniveau zijn minder sterk vertegenwoordigd in de beroepen die het hoogste vaardigheidsniveau vereisen (ISCO 1). Dagevos (2003b) schrijft dit verschil toe aan suboptimale benutting van vaardigheden, gezien het feit dat het opleidingsniveau binnen de groep gelijk is. Het aandeel van eerste generatie allochtone mannen en vrouwen met een middelbaar opleidingsniveau in beroepen die basisvaardigheden vereisen, is ongeveer twee keer zo hoog als het aandeel onder autochtonen met hetzelfde opleidingsniveau. Dit geldt, in mindere mate, ook voor de tweede generatie mannen, maar niet voor tweede generatie vrouwen.

Ongeveer 16 procent van de laag opgeleide autochtone mannen werken in beroepen die basisvaardigheden vereisen (*grafiek 11*). Dit geldt voor 30 procent van de autochtone vrouwen. Het aandeel van eerste generatie niet-westers allochtone vrouwen in elementaire beroepen is significant

11. Aandeel werkzamen naar geslacht, herkomstgroepering, beroepsniveau en hoogst behaalde opleiding

hoger dan dat van de tweede generatie niet-westers allochtone vrouwen. Tussen laag opgeleide autochtone en eerste generatie niet-westers allochtone mannen en vrouwen bestaat hetzelfde verschil als bij de middelbaar en hoog opgeleide personen: autochtonen komen op basis van de gevolgde opleiding verder dan eerste generatie niet-westerse allochtonen. Bij de tweede generatie bestaat er vrijwel geen verschil meer. Vrouwen komen op basis van de gevolgde opleiding wat betreft het niveau van het werk minder ver dan mannen.

5. Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen naar beroep

In deze paragraaf richt de analyse zich op de beroepen van de belangrijkste niet-westers allochtone groepen in de Nederlandse samenleving. Het bleek op basis van de beschikbare gegevens helaas niet mogelijk om voor deze groepen de samenhang tussen beroep en onderwijsniveau volledig te analyseren. Om deze reden is per beroepsniveau een aantal vergelijkingen gemaakt tussen autochtonen, Turken en Marokkanen, en Surinamers en Antillianen. In *grafiek 12 tot en met 15* worden de belangrijkste vergelijkingen gepresenteerd.

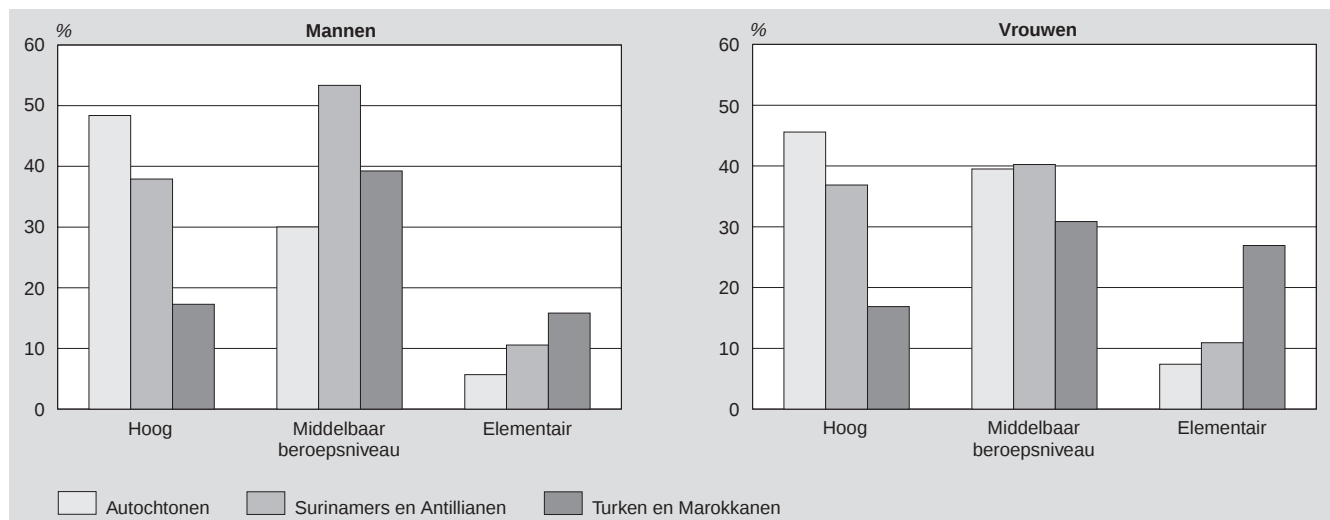
Hogere beroepen (ISCO 1, 2 en 3)

Ongeveer de helft van de autochtone mannen werkt in een beroep dat een hoog vaardigheidsniveau vereist. Dit geldt voor 40 procent van de Surinamers en Antillianen en voor minder dan 20 procent van de Turken en Marokkanen. Globaal genomen is het percentage vrouwen in hogere beroepen iets lager dan het percentage mannen. Surinamers en Antillianen zijn de uitzondering op deze regel. Binnen de hogere beroepen hebben vrouwen vooral beroepen als hogere en middelbare technici en vakspecialisten (het laagste niveau binnen de hogere beroepen), terwijl mannen vooral sterk vertegenwoordigd zijn bij de leidinggevende beroepen en landsbestuurders (het hoogste niveau binnen de hogere beroepen). Weer wordt de uitzondering gevormd door Surinamers en Antillianen. Surinaamse en Antilliaanse mannen werken binnen de hogere beroepen vaker als hogere en middelbare technici en als vakspecialisten (ISCO 3).

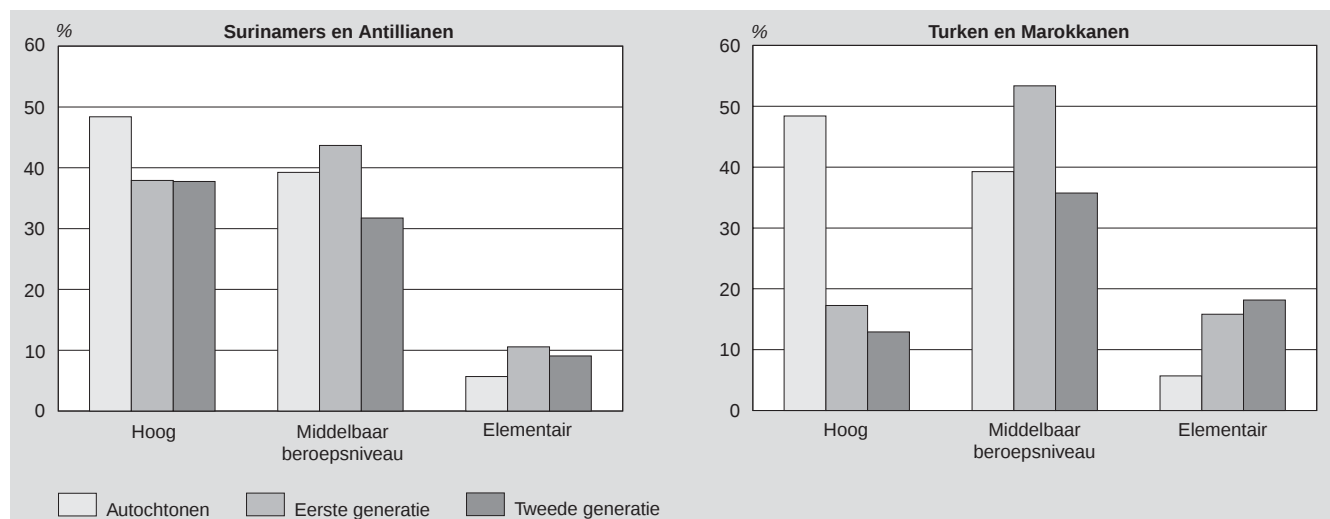
Bij een vergelijking van de eerste en tweede generatie allochtonen jonger dan 35 jaar is de eerste indruk dat het aandeel van de tweede generatie in beroepen die een hoog vaardigheidsniveau vereisen kleiner is dan dat van de eerste generatie. Eén mogelijke verklaring is dat lang niet iedereen van de tweede generatie zijn/haar opleiding heeft voltooid. Hierdoor is niet direct zichtbaar dat de tweede generatie het toch beter doet dan de eerste generatie. In de vorige paragraaf is immers aangetoond dat dit wel degelijk het geval is.

Mannen en vrouwen van 35 jaar of ouder hebben betere banen dan zij die jonger dan 35 jaar zijn. Tweede generatie Surinaamse mannen vormen een uitzondering, met juist een hoger aandeel jongere mannen in hogere beroepen. Naar verhouding weinig Antillianen jonger dan 35 jaar hebben een hoog beroep. Dit hangt waarschijnlijk samen met

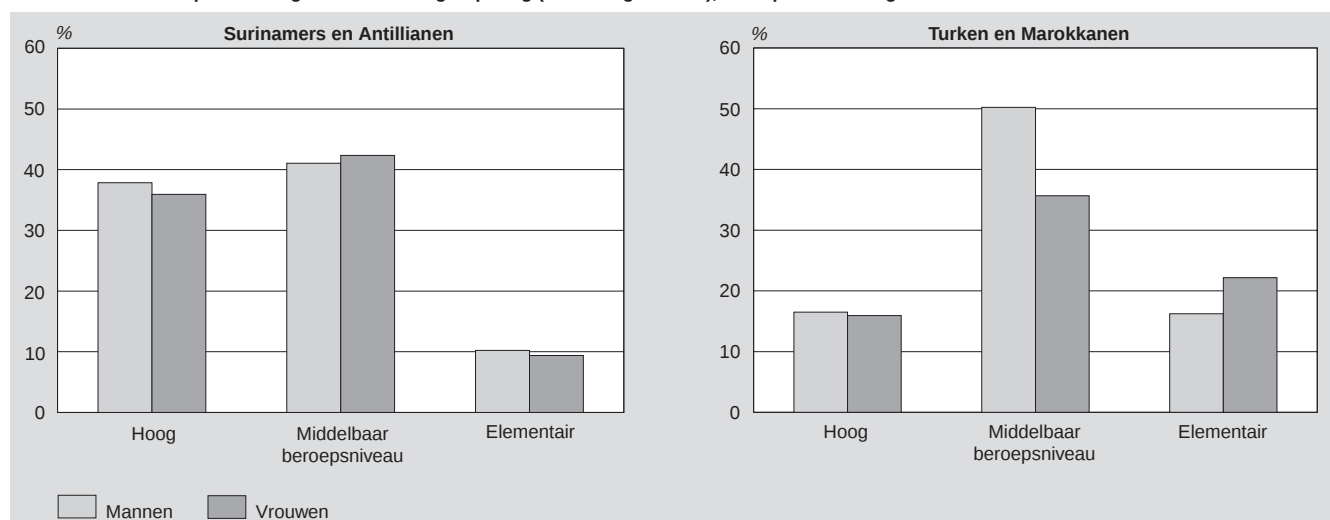
12. Potentiële beroepsbevolking naar geslacht, herkomstgroepering (1e generatie) en beroepsniveau

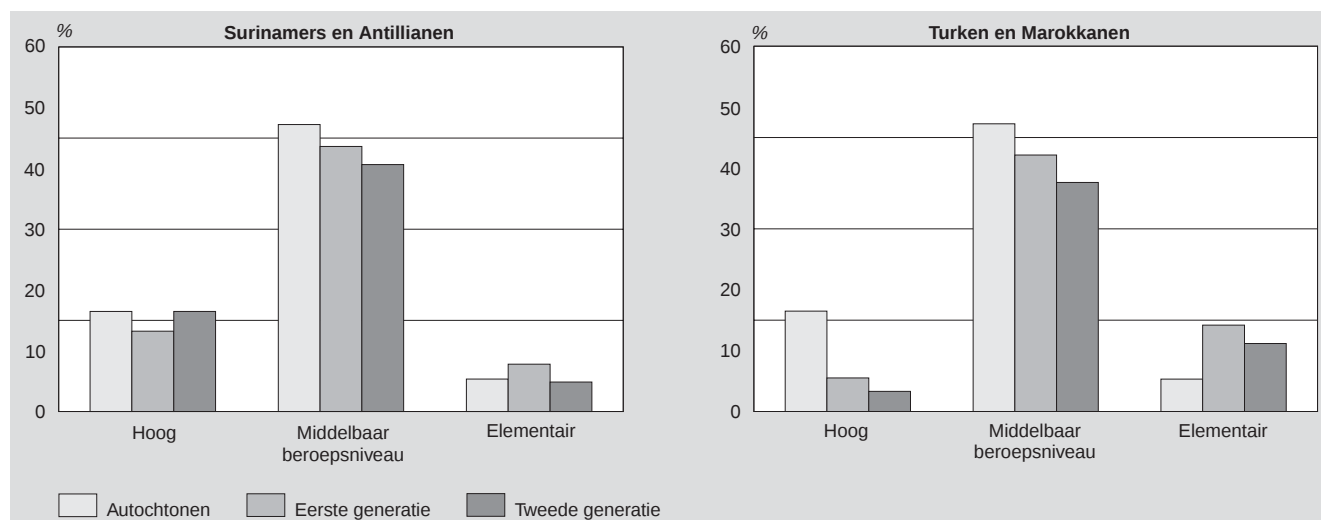
13. Potentiële beroepsbevolking naar herkomstgroepering (1e en 2e generatie) en beroepsniveau

14. Potentiële beroepsbevolking naar herkomstgroepering (1e en 2e generatie), beroepsniveau en geslacht

15. Potentiële beroepsbevolking van 15–34 jaar naar herkomstgroepering en beroepsniveau

het feit dat voor 1990 vooral hoog opgeleide Antillianen naar Nederland kwamen, en na die datum juist vooral laag opgeleide Antillianen.

Middelbare beroepen (ISCO 0, 4, 5, 6, 7 en 8)

Veertig tot vijftig procent van de allochtone mannen hebben een middelbaar beroep. Onder Marokkanen, en meer nog onder Turken, is dit percentage hoger. Het aandeel van vrouwen in middelbare beroepen is lager dan dat van mannen. Voor Marokkaanse en Turkse vrouwen is dit verschil nog duidelijker. Dit hangt samen met het lage opleidingsniveau van deze vrouwen. Bij mannen is er geen uitgesproken verschil tussen de eerste generatie van 35 jaar of ouder en jongeren. Bij vrouwen is het aandeel in middelbare beroepen onder de leeftijd van 35 jaar hoger. Dit geldt voor de Turkse vrouwen, en meer nog voor de Marokkaanse vrouwen. Een belangrijke verklaring hiervoor is dat deze jonge vrouwen veel langer een opleiding hebben kunnen volgen dan de oudere vrouwen.

Het aandeel van de tweede generatie Antilliaanse en Surinaamse mannen jonger dan 35 jaar in middelbare beroepen is vrijwel gelijk aan dat van de eerste generatie van deze leeftijd. Voor Turkse en Marokkaanse mannen geldt dat het aandeel van de tweede generatie in middelbare beroepen hoger is dan dat van de eerste generatie. Dit geldt ook voor Turkse en Marokkaanse vrouwen. Opmerkelijk weinig eerste generatie Antilliaanse vrouwen hebben een middelbaar beroep. Dit hangt mogelijk samen met het hoge aandeel dat een onbekend beroep uitoefent.

Als nog meer in detail wordt gekeken, valt op dat mannen andersoortige beroepen uitoefenen dan vrouwen. Vrouwen overheersen in administratieve beroepen en in lagere dienstverlenende en commerciële beroepen (ISCO 4 en 5). Mannen werken vaker in ambachtelijke beroepen en als bedieners van machines en als montagemedewerkers (ISCO 7 en 8). Dit fenomeen is bij alle hier onderzochte allochtone groepen zichtbaar, ongeacht herkomst.

Het aandeel van Surinamers en Antillianen in administratieve banen (ISCO 4) is hoger dan gemiddeld, terwijl dit aandeel voor Turken en Marokkanen lager dan gemiddeld

is. Een waarschijnlijke reden is dat veel Surinamers en Antillianen de Nederlandse taal van huis uit beheersen. Met deze achtergrond zijn zij dus beter toegerust voor dergelijke beroepen.

In de dienstverlening en onder winkelpersoneel (ISCO 5) zijn Surinaamse mannen (eerste en tweede generatie) en tweede generatie Antilliaanse vrouwen oververtegenwoordigd. Met uitzondering van de tweede generatie Marokkaanse vrouwen werken Turken en Marokkanen meer dan gemiddeld als agrarisch geschoolde arbeidskrachten.

Ambachtelijke beroepen (ISCO 7) zijn grotendeels mannenberoepen. Het aandeel van de eerste generatie Turken en Antillianen is hoger dan gemiddeld. Het aandeel van de tweede generatie dat dit soort werk doet is lager, maar de relatieve verschillen tussen de hier gepresenteerde allochtone groepen blijven bestaan. Mannen zijn ook goed vertegenwoordigd als montagemedewerker en in vergelijkbare beroepen (ISCO 8). Veel eerste generatie Turken en Marokkanen hebben een dergelijk beroep. Dit is voor de tweede generatie veel minder het geval. De eerste generatie was juist naar Nederland gehaald om te werken in de industrie. De tweede generatie is gemiddeld nog zo jong dat nog niet iedereen aan werken toe is.

Elementaire beroepen (ISCO 9)

Ongeveer 6 procent van de autochtone mannen en 7 procent van de autochtone vrouwen werkt in een elementair beroep. Onder eerste generatie Turkse en Marokkaanse mannen is dit aandeel bijna twee keer zo hoog. Onder Turkse en Marokkaanse vrouwen is dit aandeel zelfs vier keer zo hoog. Als ook nog onderscheid wordt gemaakt naar leeftijd, blijkt een kwart van de vrouwen jonger dan 35 jaar een elementair beroep uit te oefenen.

Dit geldt voor bijna een derde van de Turkse vrouwen van 35 jaar of ouder en voor bijna de helft van de Marokkaanse vrouwen van deze leeftijd. Dat er zoveel vrouwen een elementair beroep hebben, heeft alles te maken met hun lage scholingsgraad.

Evenals bij Turkse en Marokkaanse mannen, is het aandeel van de eerste generatie Surinaamse en Antilliaanse mannen in elementaire beroepen bijna twee keer zo hoog als onder autochtonen. Voor Surinaamse en Antilliaanse

vrouwen is dit aandeel (slechts anderhalf keer dat van autochtone vrouwen) kleiner.

6. Discussie en conclusies

De opvatting dat allochtonen in Nederland minder werken en vaker werkloos zijn dan autochtonen is wijdverbreid. De grafieken 6 en 7 laten inderdaad zien dat hun arbeidsparticipatie lager is dan die van autochtonen. Deze informatie lijkt de genoemde opvatting te ondersteunen. Zelfs de tweede generatie, waarvan men zou kunnen verwachten dat ze qua arbeidsmarktgedrag meer op autochtonen gaat lijken, wekt de indruk het niet al te goed op de Nederlandse arbeidsmarkt te doen.

De sleutel voor hoe goed allochtonen op de Nederlandse arbeidsmarkt presteren, is echter gelegen in het hoogst behaalde opleidingsniveau. Zoals in grafiek 10 is te zien, doen tweede generatie allochtonen het op de arbeidsmarkt bij een overeenkomstig opleidingsniveau ongeveer even goed als autochtonen. Het opleidingsniveau is dus de belangrijkste onderscheidende variabele.

Minder dan de helft van de laag opgeleide bevolking heeft een baan, tegen 80 procent van de hoog opgeleide bevolking. Het aandeel van de werkende bevolking is voor de tweede generatie ongeveer gelijk aan dat van de autochtone bevolking. De eerste generatie doet het naar verhouding iets minder goed. Dit verschil kan worden toegeschreven aan sociale en culturele factoren. Familieverplichtingen spelen een belangrijke rol in het leven van eerste generatie (vrouwelijke) allochtonen. Nieuwkomers op de Nederlandse arbeidsmarkt hebben meer moeilijkheden te overwinnen voordat ze een plekje hebben gevonden, zoals het leren van de Nederlandse taal en het creëren van relatienetwerken.

Als allochtonen een baan hebben, is het niveau van het werk, gegeven het hoogst behaalde onderwijsniveau, ongeveer gelijk aan dat van autochtonen (grafiek 11). Weer doet de tweede generatie het iets beter dan de eerste generatie, om dezelfde hierboven genoemde redenen. Uit de grafieken valt wel af te leiden dat vrouwen bij een bepaald opleidingsniveau minder vaak in hogere beroepen terechtkomen dan mannen, ongeacht of het om allochtone of autochtone vrouwen gaat. Dit verschijnsel is al lange tijd in vrijwel elk land geconstateerd en kan worden toegeschreven aan factoren als het vaker thuis blijven om voor de kinderen te zorgen en het hebben van deeltijdbanen.

Nu duidelijk is gemaakt hoe belangrijk een goede opleiding is voor het verwerven van een goede positie op de Nederlandse arbeidsmarkt is het van belang het hoogst behaalde opleidingsniveau van allochtonen onder de loep te nemen. De grafieken 3 en 4 laten zien dat ongeveer 60 procent van de autochtone bevolking een middelbaar-hoge of hoge

opleiding heeft genoten. Dit geldt voor 20 procent van de eerste generatie Turken en Marokkanen. De eerste generatie Surinamers en Antillianen zit hier met 50 procent tussenin.

De tweede generatie doet het iets beter dan de eerste generatie: ongeveer 30 procent van de tweede generatie Turken en Marokkanen heeft minimaal middelbaar-hoog onderwijs gehaald. Veel tweede generatie kinderen gaan nog naar school, zodat het uiteindelijke niveau van de tweede generatie hoger zal uitvallen. Hieruit valt te concluderen dat de tweede generatie het beter zal doen op de Nederlandse arbeidsmarkt, omdat hun opleiding beter is aangepast aan de behoeften van die arbeidsmarkt.

Literatuur

CBS, 2002, Standaard onderwijsindeling 1998. CBS, Voorburg/Heerlen.

Dagevos, J., 2003a, Werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid. In: SCP, Rapportage Minderheden 2003, blz. 201–230. SCP, Den Haag.

Dagevos, J., 2003b, Werkende minderheden: beroepsniveau, tijdelijke banen en mobiliteit. In: SCP, Rapportage Minderheden 2003, blz. 231–256. SCP, Den Haag.

Gijsberts, M., 2003, Opleidingsniveau en taalbeheersing. In: SCP, Rapportage Minderheden 2003, blz. 37–62. SCP, Den Haag.

Groen, J., 2004, Ballen, geen afwaskwast. De Volkskrant, 24 maart 2004.

Harmen, C.N., J. van der Heijdt en C.J.M. Prins, 1991, In Nederland woonachtige personen van Surinaamse en Antilliaanse origine, 1 januari 1990. Maandstatistiek van de Bevolking 39(4), blz. 17–26. CBS, Voorburg/Heerlen.

Hooghiemstra, E., 2003, Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland. SCP, Den Haag.

ILO, 1990, International standard classification of occupations. ILO, Genève.

Schapendonk-Maas, H., 2002, Allochtone eenouders. Maandstatistiek van de Bevolking 50(7), blz. 18–19. CBS, Voorburg/Heerlen.

Schulte Nordholt, E., M.I. Hartgers en M.B.G. Gircour (eds), 2004, The Dutch Virtual Census of 2001, Analysis and Methodology. Statistics Netherlands, Voorburg/Heerlen.

Financiële gevolgen van echtscheiding op de lange termijn

Anne Marthe Bouman

Gescheiden vrouwen die binnen vijf jaar na de echtscheiding een nieuwe partner vinden, gaan er fors in koopkracht op achteruit. Gaan ze in deze periode wel met een nieuwe partner samenwonen, dan ondervinden ze nauwelijks financieel nadeel van de echtscheiding. De totale groep gescheiden vrouwen zit na zeven à acht jaar weer op het koopkrachtniveau van vóór de echtscheiding. Voor mannen heeft een echtscheiding over het algemeen geen nadelige gevolgen voor de koopkracht. Bijna twee derde van de mannen heeft binnen vijf jaar weer een nieuwe partner. Hun koopkracht neemt, in vergelijking met die van mannen zonder nieuwe partner, toe. De koopkrachtachteruitgang die vrouwen vlak na de echtscheiding ondervinden, kan worden opgevangen door het aangaan van een nieuwe relatie en/of door te gaan werken. Het effect van een nieuwe partner is groter dan dat van betaald werk, omdat meer mannen en vrouwen na de echtscheiding een nieuwe partner vinden dan betaald werk.

1. Inleiding

Vrouwen gaan er na een echtscheiding soms fors in koopkracht op achteruit, terwijl de meeste mannen er in koopkracht op vooruit gaan.

De gemiddelde koopkrachtachteruitgang van vrouwen in het jaar na echtscheiding is 23 procent. Dit komt doordat het relatief hoge inkomen van de man wegvalt en de lasten niet meer gedeeld kunnen worden (Poortman, 2002; Bouman, 2004a).

Hieronder zal worden nagegaan welke gevolgen een echtscheiding heeft voor de koopkracht op de wat langere termijn. Is de teruggang in koopkracht voor vrouwen blijvend, of komen ze na enkele jaren weer op hun oude koopkrachtniveau, bijvoorbeeld doordat ze een nieuwe partner krijgen of gaan werken?

Uit onderzoek van Van Huis en Visser (2001) is gebleken dat bijna een derde van de gescheiden personen binnen een jaar na de echtscheiding weer een nieuwe partner heeft. Binnen drie jaar heeft meer dan de helft een nieuwe partner, en binnen zes jaar meer dan twee derde. Mannen vinden vaker een nieuwe partner dan vrouwen, soms al kort na de echtscheiding.

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het Strategisch Programma Sociale Dynamiek en Arbeidsmarkt. Doel van dit programma is het ontwikkelen van nieuwe, samenhangende statistische informatie over arbeidsmarkt-, huishoudens-, inkomens- en vermogensdynamiek. Het programma is gericht op kwaliteitsverbetering en vernieuwing van het reguliere CBS-werkprogramma, in samenwerking met universiteiten en onderzoeksinstituten. Zie voor meer informatie:
<http://www.cbs.nl/nl/service/onderzoek/strat-ondz/SDA/index-SDA.htm>.

Een nieuwe partner brengt koopkrachtwinst met zich mee, omdat de vaste lasten met hem of haar kunnen worden gedeeld (Latten, 2003). Het vinden van een nieuwe partner na een echtscheiding is een goede manier om op een hoger koopkrachtniveau te komen (Poortman, 2002). Daarnaast kan het koopkrachtverlies worden opvangen door weer te gaan werken (vrouwen) of door meer te gaan werken (mannen en vrouwen). Ook buitenlands onderzoek laat zien dat een nieuwe partner en meer gaan werken na een echtscheiding goede manieren zijn om het financieel weer wat beter te krijgen (DiPrete en McManus, 2000).

Koopkracht

Inkomens van huishoudens die verschillen in omvang en samenstelling, kunnen aan de hand van het begrip koopkracht met elkaar worden vergeleken. Onder koopkracht wordt het besteedbare huishoudensinkomen verstaan, waarin door middel van standaardisatie rekening wordt gehouden met de kosten die de verschillende huishoudens maken. De koopkracht wordt berekend door het besteedbare huishoudensinkomen te delen door een equivalentiefactor, met het eenpersoonshuishouden als standaard. Een huishouden dat bestaat uit twee meerderjarigen, bijvoorbeeld, heeft 38 procent meer inkomen nodig om dezelfde koopkracht te bereiken dan een alleenstaande (Schiepers en Kickken, 1998).

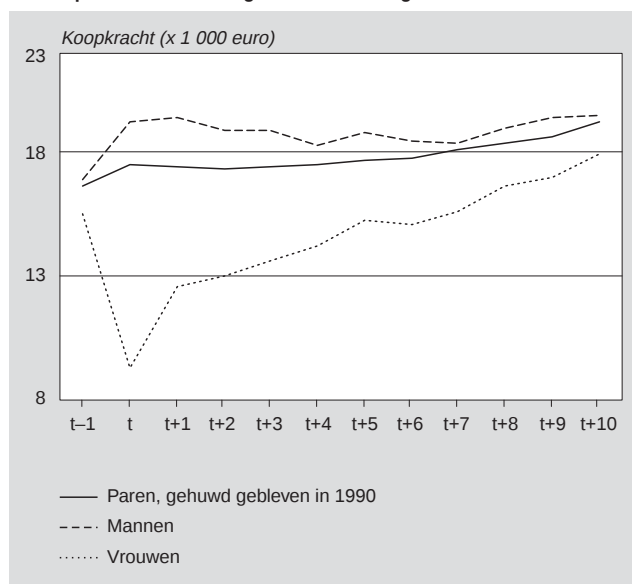
2. Koopkrachtontwikkeling na echtscheiding

Gescheiden personen, voornamelijk vrouwen, ondervinden vlak na de scheiding vaak een achteruitgang in koopkracht. De vraag die hier nader wordt onderzocht, is of deze achteruitgang in koopkracht blijvend dan wel van tijdelijke aard is. Om dit te onderzoeken is voor de totale groep gescheiden mannen en vrouwen gekeken naar de koopkrachtontwikkeling voor een zo lang mogelijke periode.

In de analyse is voor iedereen die in 1990 is gescheiden de koopkracht bepaald in het jaar vóór de scheiding tot en met tien jaar na de scheiding. De ontwikkeling van de koopkracht van gescheiden mannen en vrouwen is weergegeven in *grafiek 1* en is afgezet tegen de koopkrachtontwikkeling van een referentiegroep. Deze referentiegroep omvat personen die in 1989 en 1990 gehuwd waren, maar mogelijk wel in een later jaar zijn gescheiden.

Het onderzoek laat zien dat de koopkracht van vrouwen door de echtscheiding fors daalt en dat de koopkracht van mannen licht stijgt. Het verschil in koopkracht tussen mannen en vrouwen na de echtscheiding is in werkelijkheid echter kleiner dan hier is weergegeven. De reden is dat betaling en ontvangst van kinderalimentatie niet is onderzocht, omdat deze geldstromen in het *Inkomenspanelonderzoek* niet worden waargenomen (zie kader *Onderzoeks-*

1. Koopkrachtontwikkeling na echtscheiding in 1990

methode). Het inkomen van de ontvangers van alimentatie wordt hierdoor onderschat en dat van alimentatiebetalers overschat. De nadelige gevolgen voor vrouwen met kinderen worden overschat met ongeveer 7 procentpunten en de positieve gevolgen die mannen ondervinden als hun kind(eren) bij de moeder gaan wonen, worden overschat met ongeveer 9 procentpunten. Desondanks blijft er een verschil bestaan (zie voor meer informatie Bouman, 2004b).

De koopkracht van vrouwen is in het jaar na de echtscheiding al weer hoger dan in het jaar van echtscheiding. In de daaropvolgende jaren stijgt de koopkracht vervolgens verder. Ongeveer zeven à acht jaar na de echtscheiding is de koopkracht van vrouwen weer terug op het niveau van vóór de echtscheiding. De koopkracht van mannen blijft na de echtscheiding rond hetzelfde niveau. De koopkracht van gescheiden mannen ligt iets hoger dan die van gehuwde mannen, terwijl de koopkracht van gescheiden vrouwen onder het niveau van gehuwde vrouwen blijft. Na vijf jaar stijgt de koopkracht van mannen en vrouwen nog verder (*grafiek 1*).

2.1 Nieuwe partner

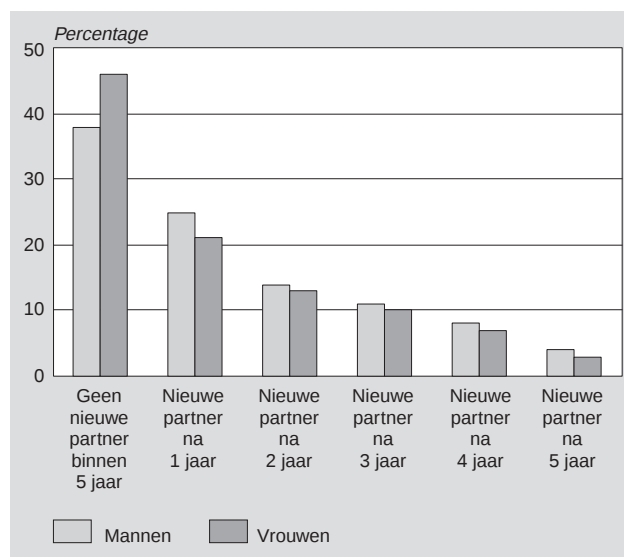
Na een daling, kort na de echtscheiding, stijgt de koopkracht van vrouwen in de jaren daarna.

Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat een groot aantal vrouwen opnieuw een partner heeft met wie ze gehuwd of ongehuwd samenwonen. Een nieuwe partner brengt een inkomen mee en de vaste lasten kunnen weer worden gedeeld.

Van de gescheiden mannen heeft een kwart binnen een jaar na de echtscheiding een nieuwe partner. Vrouwen vinden iets minder vaak een nieuwe partner. Eén op de vijf gescheiden vrouwen heeft een jaar na de echtscheiding weer een partner. Twee derde van de mannen en de helft van de vrouwen heeft binnen vijf jaar na de echtscheiding een nieuwe partner (*grafiek 2*). Deze resultaten komen ongeveer overeen met eerdere bevindingen (Van Huis en Visser, 2001). Volgens dit eerdere onderzoek had bijna

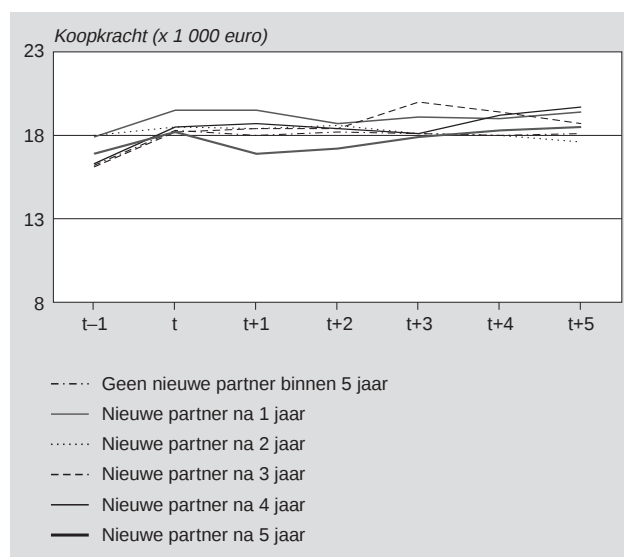
een derde van alle gescheiden mannen en vrouwen binnen een jaar na echtscheiding weer een nieuwe partner. Binnen zes jaar had meer dan twee derde weer een partner.

2. Percentage gescheiden mannen en vrouwen met een nieuwe partner

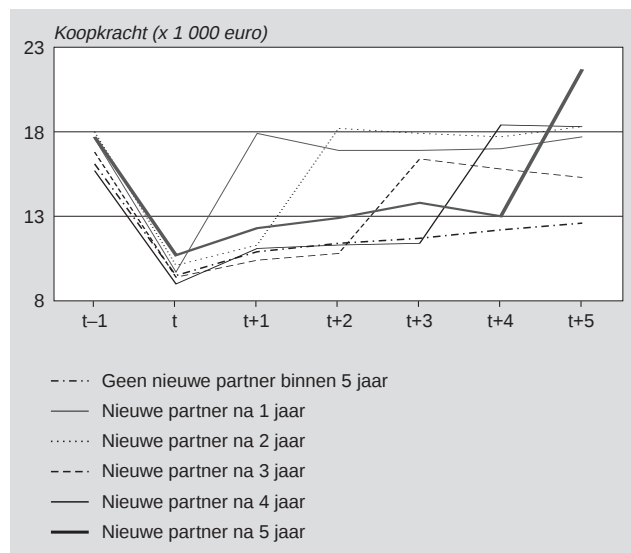
In *grafiek 3* is de koopkrachtontwikkeling in beeld gebracht van gescheiden mannen met en zonder nieuwe partner, één, twee, drie, vier en vijf jaar na de echtscheiding. *Grafiek 4* toont de ontwikkeling van de koopkracht van gescheiden vrouwen met en zonder nieuwe partner. Weergegeven is de koopkracht in een bepaald jaar, ongeacht of de nieuwe relatie in de daaropvolgende jaren nog bestond.

3. Koopkracht van mannen met en zonder nieuwe partner na echtscheiding

Met een nieuwe partner verandert de koopkracht van mannen maar weinig. De koopkracht van vrouwen met een nieuwe partner neemt daarentegen fors toe. Over het algemeen bereiken vrouwen na het vinden van een nieuwe partner hetzelfde koopkrachtniveau als vóór de echtscheiding. De koopkracht van vrouwen die binnen vijf jaar na de

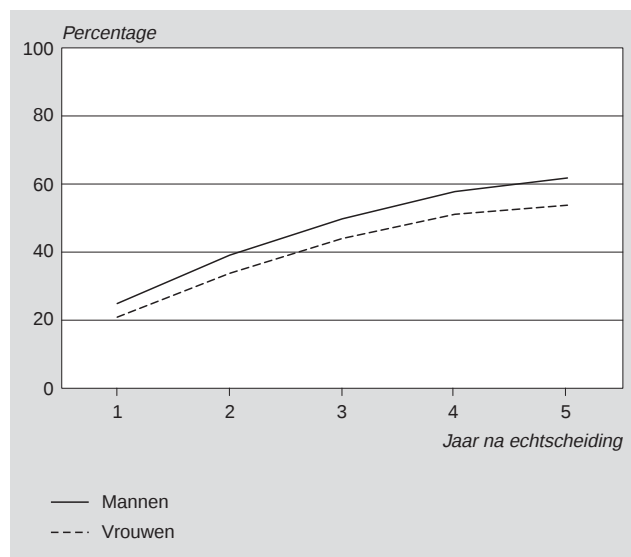
4. Koopkracht van vrouwen met en zonder nieuwe partner na echtscheiding

echtscheiding een nieuwe partner vinden, ligt zelfs aanzienlijk hoger dan in het jaar vóór de echtscheiding. Vrouwen zonder een nieuwe partner, daarentegen, hebben vijf jaar na de echtscheiding een koopkracht die gemiddeld ongeveer 3,5 duizend euro lager ligt dan in het jaar vóór de echtscheiding.

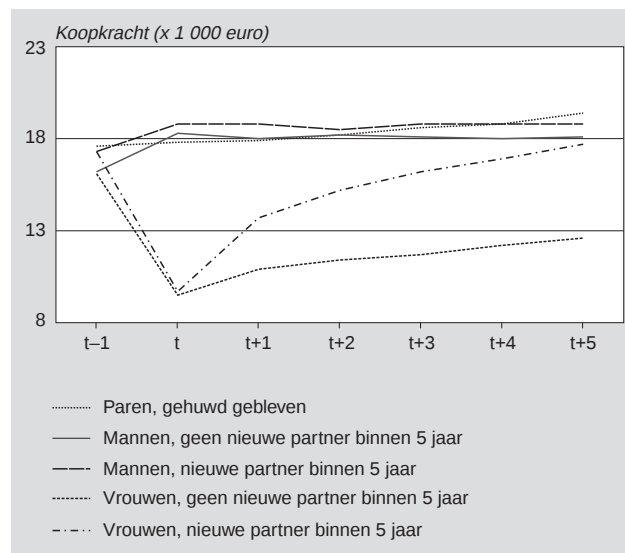
Bijna twee derde van de mannen en iets meer dan de helft van de vrouwen heeft binnen vijf jaar weer een partner (grafiek 5).

5. Percentage dat binnen vijf jaar na echtscheiding een partner heeft gevonden

Grafiek 6 laat zien dat de stijging van de koopkracht van gescheiden vrouwen samenhangt met een nieuwe partner. Vrouwen die binnen vijf jaar na de echtscheiding geen nieuwe partner hebben gevonden, hebben een beduidend lagere koopkracht dan vrouwen met een nieuwe partner. De laatstgenoemden zitten na vijf jaar weer op het koopkrachtniveau dat ze hadden vóór de echtscheiding. De koopkracht van vrouwen zonder nieuwe partner stijgt wel doordat hun eigen inkomsten stijgen (door loonsverhoging,

6. Koopkracht van mannen en vrouwen met en zonder nieuwe partner binnen 5 jaar na echtscheiding

door langer te werken of anderszins), maar blijft relatief laag.

Vijf jaar na de echtscheiding is de gemiddelde koopkracht van vrouwen met en zonder nieuwe partner respectievelijk bijna 18 duizend euro en bijna 13 duizend euro. De koopkracht van gescheiden mannen met en zonder nieuwe partner ontwikkelt zich niet anders dan die van mannen die gehuwd zijn gebleven.

De koopkracht van mannen die binnen vijf jaar na de echtscheiding een nieuwe partner hebben, ligt op bijna 19 duizend euro. Dit is iets hoger dan de koopkracht van mannen zonder nieuwe partner (iets meer dan 18 duizend euro). Vooral voor vrouwen is een nieuwe partner dus gunstig voor de koopkracht. Zoals eerder gezegd, is het verschil tussen mannen en vrouwen in werkelijkheid kleiner dan in deze grafiek gepresenteerd omdat gegevens over kinderalimentatie ontbreken.

2.2 Invloed van verandering van arbeidspositie na echtscheiding op koopkracht

Behalve door een nieuwe partner kan de koopkracht ook stijgen door meer te gaan werken of te beginnen met werken. In dit onderzoek worden transitie op de arbeidsmarkt beschreven op basis van overgangen tussen inkomensbronnen. Iemand die gedurende een gedeelte van het jaar een uitkering heeft gehad, maar het grootste deel van het inkomen met werken heeft verdiend, wordt als werkende beschouwd en niet als uitkeringsgerechtigde.

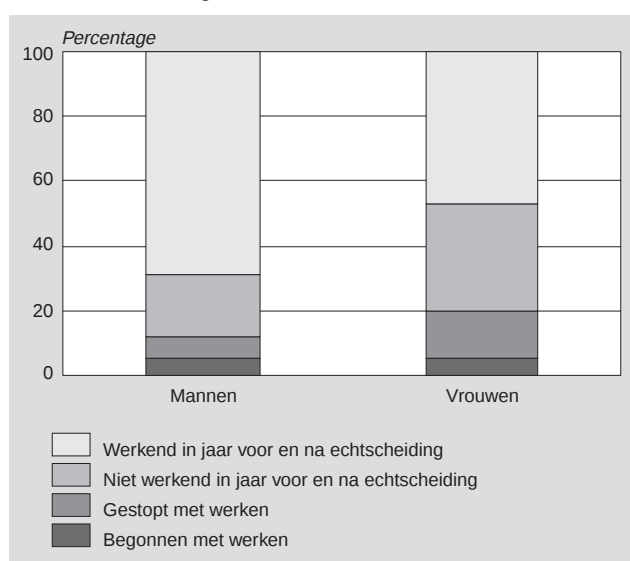
In dit onderzoek worden werkenden en niet-werkenden onderscheiden. De werkenden bestaan uit zelfstandigen en personen die in loondienst werken, ongeacht de arbeidsduur. De niet-werkenden zijn personen met een werkloosheids- of bijstandsuitkering, pensioenontvangers, arbeidsongeschikten en overigen (waaronder personen zonder inkomen). De in dit artikel gebruikte definities wijken in zekere mate af van de elders door het CBS gehanteerde definities. Volgens de bij de Enquête Beroepsbevolking gehanteerde definitie, bijvoorbeeld, worden personen die ten minste 12 uur per week werken tot de werkzame beroepsbevolking gerekend, ter-

wijl diegenen die ten minste 12 uur per week willen werken, maar niet werken of minder dan 12 uur werken, tot de werkloze beroepsbevolking worden gerekend.

Voor de meeste mannen en vrouwen verandert de sociaal-economische status door de echtscheiding niet. Van de mannen houdt 88 procent werk of uitkering, van de vrouwen 80 procent. Gekeken is of een persoon in het jaar vóór de echtscheiding en het jaar erna betaald werk verrichtte. Of iemand meer of minder is gaan werken kan niet worden vastgesteld.

Grafiek 7 toont van welk percentage van de gescheiden mannen en vrouwen de sociaal-economische status al dan niet is veranderd. Van de vrouwen die zijn gestopt met werken – dus loon niet meer als voornaamste inkomensbron hebben – krijgt driekwart in het jaar na echtscheiding een werkloosheids- of bijstandsuitkering.

7. Percentage gescheiden mannen en vrouwen naar sociaal-economische categorie

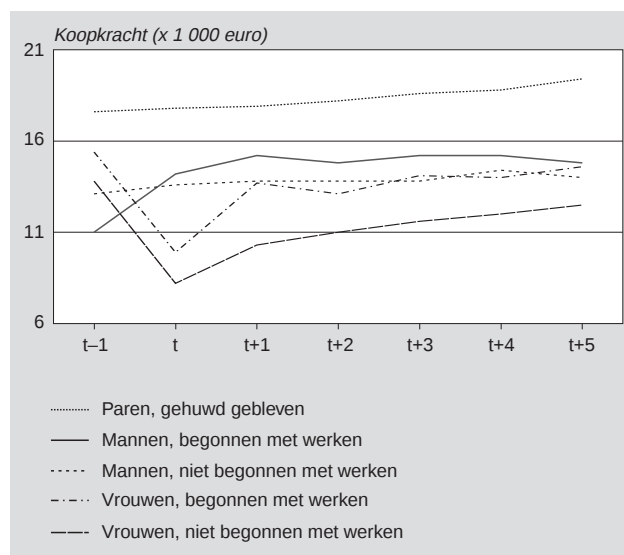

Grafiek 8 geeft weer hoe de koopkracht zich heeft ontwikkeld voor mannen en vrouwen die in het jaar na de echtscheiding zijn begonnen met werken, afgezet tegen de koopkrachtontwikkeling van mannen en vrouwen die zowel in het jaar vóór de echtscheiding als in het jaar erna niet werkten.

De grafiek laat zien dat vrouwen die na de echtscheiding zijn gaan werken een hogere koopkracht hebben dan niet-werkende vrouwen. Vrouwen die zijn gaan werken in het jaar na de echtscheiding gaan er minder op achteruit dan andere vrouwen. De koopkracht van deze vrouwen is, zowel één als vijf jaar na de echtscheiding, groter dan die van vrouwen die niet zijn gaan werken.

Mannen die na de echtscheiding beginnen met werken, gaan er in koopkracht op vooruit. Deze vooruitgang in koopkracht is groter dan die voor de mannen die niet zijn begonnen met werken. Beginnen met werken na de echtscheiding heeft dus voor zowel mannen als vrouwen een positief effect op de koopkracht. De koopkracht ligt echter nog wel een stuk lager dan de koopkracht van de gehuwde paren.

8. Koopkracht van mannen en vrouwen die na de echtscheiding wel en niet zijn begonnen met werken

3. Conclusie

In dit onderzoek is gekeken hoe de koopkracht van gescheiden personen zich in de jaren na de scheiding ontwikkelt. De belangrijkste vraag hierbij is of de nadelige gevolgen die vrouwen van de echtscheiding ondervinden blijvend zijn.

Ruim de helft van de gescheiden vrouwen heeft binnen vijf jaar na de echtscheiding een nieuwe partner. Doordat deze nieuwe partner een inkomen meebrengt en lasten niet langer alleen gedragen hoeven te worden, stijgt de koopkracht van deze vrouwen. De totale groep gescheiden vrouwen, met of zonder nieuwe partner, bevindt zich gemiddeld na zeven à acht jaar weer op het koopkrachtniveau dat ze vóór de echtscheiding hadden. Vrouwen die een nieuwe partner hebben, zitten sneller weer op hun oude koopkrachtniveau. Vrouwen die geen nieuwe partner vinden, blijven op een laag koopkrachtniveau.

De koopkrachtontwikkeling van gescheiden mannen, zowel met als zonder nieuwe partner ontwikkelt zich op ongeveer dezelfde wijze als die van mannen die gehuwd zijn gebleven. De koopkracht van mannen die binnen vijf jaar na de echtscheiding een nieuwe partner hebben, ligt wel iets hoger dan die van de mannen zonder nieuwe partner.

Ook werken na de echtscheiding beïnvloedt de koopkracht positief, voor zowel mannen als vrouwen. In de arbeidssituatie van mannen en vrouwen verandert ten tijde van de echtscheiding meestal niets. Twee derde van de mannen en bijna de helft van de vrouwen heeft zowel vóór als na de echtscheiding een baan. Slechts een klein deel van de gescheiden mannen en vrouwen (5 procent) begint met werken na de echtscheiding.

Vrouwen die zijn gaan werken in het jaar na de echtscheiding, gaan er in koopkracht het minst op achteruit. Hun koopkracht ligt, vergeleken met de koopkracht in het jaar voorafgaand aan de echtscheiding, zowel in het jaar na de echtscheiding als vijf jaar later hoger dan die van de overige vrouwen. Hetzelfde geldt voor mannen. Mannen die beginnen met werken, ondervinden de grootste vooruitgang in koopkracht.

Het effect van een nieuwe partner is groter dan het effect van betaald werk. De reden hiervan is dat meer mannen en vrouwen na de echtscheiding een nieuwe partner vinden dan er gaan werken.

Op de korte termijn heeft een echtscheiding voor vrouwen nadelige financiële gevolgen. Op de lange termijn kunnen deze negatieve gevolgen teniet worden gedaan door het aangaan van een nieuwe relatie.

Onderzoeksmethode

Demografische transitie in de individuele levensloop worden gemeten aan de hand van gegevens die de situatie laten zien op 31 december van een bepaald jaar ten opzichte van het voorgaande jaar. De ene persoon kan op dit meetmoment echter al elf maanden gescheiden zijn, een andere persoon nog maar één maand. Het gevolg van een scheiding hoeft dus nog niet altijd zijn weerslag te hebben op de waarnemingen. Aangezien de meeteenheid van de variabele die de koopkracht weergeeft in de onderzoeksbestanden de periode van één kalenderjaar betreft, zijn telkens de gegevens voor opeenvolgende jaren beschouwd: het jaar voorafgaand aan de gebeurtenis ($t-1$), het jaar van de gebeurtenis (t) en de jaren volgend op de gebeurtenis ($t+1$ tot en met $t+10$).

Omdat er gegevens beschikbaar zijn van 1989 tot 2000, kan alleen voor een echtscheiding in 1990 iets worden gezegd over de ontwikkeling van de koopkracht vanaf het jaar vóór de echtscheiding tot en met tien jaar na de echtscheiding. In dit onderzoek zijn specifiekere analyses uitgevoerd over de onderzoeksjaren 1990 tot en met 1995, waarbij gekeken wordt naar de koopkrachtontwikkeling tot vijf jaar na de echtscheiding.

De gebeurtenis 'echtscheiding' wordt gemeten als de overgang van burgerlijke staat 'getrouwd' en 'paar' in het jaar vóór echtscheiding naar 'geen paar' in het jaar van echtscheiding. In dit onderzoek wordt gekeken naar de gemiddelde absolute koopkracht van groepen personen. Iedereen met een negatieve koopkracht in één van de onderzoeksjaren is buiten de analyse gelaten. In totaal zijn in de analyse 2 096 gescheiden personen opgenomen (1990–1995). Deze personen vormen geen paar meer en leven niet langer samen. Het kan echter voorkomen dat ze op papier nog getrouwd zijn, omdat de echtscheidingsprocedure nog niet rond is. Het tijdstip van echtscheiding ligt vaak later dan het tijdstip van uit elkaar gaan. Voor de analyse zijn deze personen wel meegenomen als gescheiden, omdat ze niet meer samenleven met hun ex-partner.

Voor dit onderzoek naar koopkrachtmutaties als gevolg van echtscheiding wordt gebruik gemaakt van het *Inkomenspanelonderzoek* van het CBS. Dit onderzoek geeft informatie over het inkomen van 75 duizend huishoudens over de periode 1989–2000. Voor elk jaar zijn gegevens over dezelfde personen beschikbaar. Voor elke steekproefpersoon zijn de gegevens van alle personen die op hetzelfde adres wonen toegevoegd. Hierdoor bevat het bestand in totaal ongeveer 210 duizend personen.

De onderzoeksgegevens zijn afkomstig van administraties van de Belastingdienst en van de registraties van de studiefinanciering en de individuele huursubsidie. De kenmerken van personen worden gemeten op 31 december. Zie voor een uitgebreidere beschrijving CBS, 1997.

In het *Inkomenspanelonderzoek* wordt echter de betaling en ontvangst van kinderalimentatie niet waargenomen, omdat deze geldstromen bij de Belastingdienst niet bekend zijn. Het inkomen van de ontvangers van alimentatie in dit onderzoek wordt hierdoor onderschat en dat van alimentatiebetalers overschat. De nadelige gevolgen voor vrouwen met kinderen worden overschat met ongeveer 7 procentpunten en de positieve gevolgen die mannen ondervinden als hun kind(eren) bij de moeder gaan wonen, worden overschat met ongeveer 9 procentpunten. Desondanks blijft er een verschil bestaan (zie voor meer informatie Bouman, 2004b).

Het inkomen is gecorrigeerd voor inflatie. Deze correctie is uitgevoerd met behulp van de consumentenprijsindex, zoals gepubliceerd in *CBS-Statline*. Het laatste jaar is hierbij op honderd gesteld. De koopkracht wordt als gemiddelde weergegeven.

Literatuur

Bouman, A.M., 2004a, Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw. *Bevolkingstrends* 52(2), blz. 19–23. CBS, Voorburg/Heerlen.

Bouman, A.M., 2004b, Financiële gevolgen van de beëindiging van ongehuwd samenwonen voor man en vrouw. *Bevolkingstrends* 52(3), blz. 67–74. CBS, Voorburg/Heerlen.

CBS, 1997, Sociale zekerheid. In: *Sociaal-Economische Maandstatistiek* 14(2), blz. 48–53. CBS, Voorburg/Heerlen.

DiPrete, T.A. and P.A. McManus, 2000, Family change, employment transitions, and the welfare state: household income dynamics in the United States and Germany. *American Sociological Review* 65, blz. 343–370.

Huis, L.T. en H. Visser, 2001, Weer samenwonen na scheiding of verweduwing. *Maandstatistiek van de Bevolking* 49(2), blz. 17–20. CBS, Voorburg/Heerlen.

Latten, J., 2003, Dynamiek in relaties en welvaart: over singleplateau, stellenberg, gezinsdal en eenouderravijn. *Bevolking en Gezin* 32(2), blz. 35–65.

Poortman, A.R., 2002, Socioeconomic causes and consequences of divorce. Thela Thesis, Amsterdam.

Schiepers, J.M.P. en J.M.H. Kickken, 1998, Equivalentiefactoren 1990–1995. CBS, Voorburg/Heerlen.

Bevolkingsaantal instellingen en tehuizen daalt verder

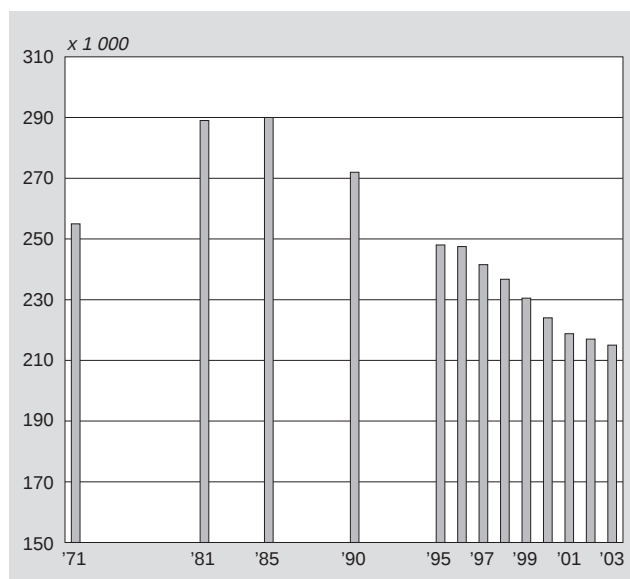
Carel Harmsen en Helma Schapendonk-Maas

Steeds minder mensen wonen in een instelling of tehuis. Dit geldt zowel voor het absolute aantal als voor hun aandeel in de totale Nederlandse bevolking. Deze afname wordt veroorzaakt door het feit dat de beschikbare capaciteit steeds meer wordt gereserveerd voor mensen die sterk hulpbehoevend zijn. Opmerkelijk is dat de afname bij vrouwen sterker is dan bij mannen.

Op 1 januari 2003 telde Nederland bijna 215 duizend personen die in een instelling of tehuis wonen. Van hen woonden zes op de tien in een verpleeg- of verzorgingshuis. Vier op de tien verbleven in overige instituties, zoals inrichtingen voor verstandelijk gehandicapten, psychiatrische ziekenhuizen en gevangenis. Onder 65-plussers is het aandeel van de institutionele bevolking dat in een verpleeg- of verzorgingshuis woont met ruim 90 procent nog hoger. In de institutionele bevolking van 65 jaar of ouder zijn vrouwen met 76 procent van het totaal oververtegenwoordigd. Van de jongere institutionele bevolking is daarentegen 61 procent man.

De bevolking in instellingen en tehuizen is tussen 1 januari 2002 en 1 januari 2003 met 2 duizend personen gedaald. Deze daling, die zich sinds eind jaren zeventig heeft voorgedaan, lijkt nog niet ten einde (*grafiek 1*), hoewel het tempo van de daling duidelijk terugloopt.

1. Bevolking in instellingen en tehuizen, 1971–2003

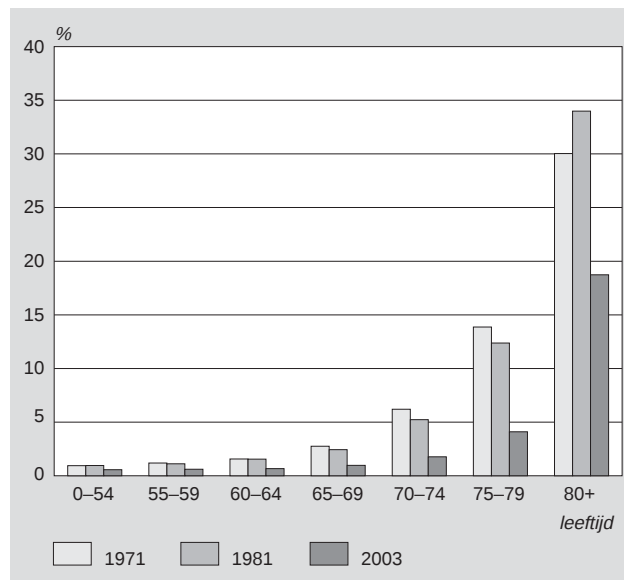

Ondanks de vergrijzing van de bevolking neemt sinds het midden van de jaren tachtig het aantal bewoners van verpleeg- en verzorgingshuizen af. De Nederlandse overheid heeft hierin een belangrijke rol gespeeld. Eind jaren zeventig is een beleid ingevoerd waarbij de beschikbare plaatsen in dergelijke tehuizen steeds vaker uitsluitend ter beschikking worden gesteld aan mensen die niet meer zelfredzaam zijn. Door organisaties op te zetten die, naast de mantel-

zorg, thuis verpleging en (aanvullende) zorg verlenen, is op alternatieve wijze voorzien in hulp aan zorgbehoevende personen.

Uit de relatieve cijfers – de aantallen inwoners in instellingen en tehuizen als percentage van de totale bevolking – zou men kunnen concluderen dat het beleid een aanzienlijk effect heeft gehad. Vooral na 1981 nam het relatieve aandeel van de bevolking in instellingen en tehuizen gestaag af (*grafiek 2*). Dit geldt in het bijzonder voor het aandeel personen van 65 jaar of ouder dat in dergelijke instellingen woont. Verbleef in 1981 bijna 10 procent van de 65-plussers in een instelling of tehuis, in 2003 was dit aandeel gedaald naar 6 procent. Bij ouderen tussen de 70 en 80 jaar was de relatieve afname het sterkst. De relatieve afname hangt echter niet alleen samen met overheidsbeleid. Andere determinanten die bepalend zijn voor de overstap naar het verpleeg- of verzorgingshuis zijn de gezondheidstoestand, het opleidingsniveau en het inkomen. De ouderen van nu hebben gemiddeld een betere gezondheid, een hogere opleiding en een hoger inkomen dan de ouderen van dertig jaar geleden. Hierdoor zullen ze minder snel de overstap naar een verpleeg- of verzorgingshuis maken.

2. Aandeel personen in instellingen en tehuizen, 1971, 1981 en 2003

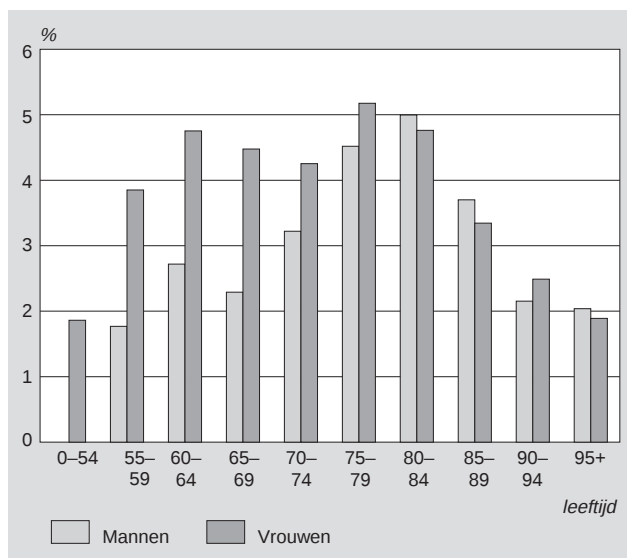
Het aandeel vrouwen in instellingen en tehuizen daalde de afgelopen jaren sterker dan het aandeel mannen. Tussen 1995 en 2003 nam het aandeel vrouwen tussen de 55 en 85 jaar in dergelijke instellingen jaarlijks met bijna 5 procent af. Het aandeel mannen daalde met minder dan 4 procent (*grafiek 3*). Waarschijnlijk speelt de ontwikkeling van de levensverwachting hierbij een rol.

Voor mannen stijgt deze sterker dan voor vrouwen. Meer mannen komen er daardoor alleen voor te staan, waardoor

de behoefte aan (permanente) verpleging en verzorging groeit.

Een neveneffect van het feit dat plaatsen in verpleeg- en verzorgingshuizen alleen ter beschikking worden gesteld aan hulpbehoevenden, is dat ouderen op steeds hogere leeftijd worden opgenomen en dat ze na opname korter in de instelling verblijven. De gemiddelde leeftijd waarop mannen in een verpleeg- of verzorgingshuis worden opgenomen is tussen 1996 en 2002 met 7 maanden gestegen naar 82,4 jaar (zie ook kader *Overlevingstafelmodel*). De stijging bij vrouwen was met 4 maanden, tot een leeftijd van 83,5 jaar, geringer. Vrouwen zijn gemiddeld dus een jaar ouder als ze worden opgenomen in een verpleeg- of verzorgingshuis. Alleenstaande mannen zijn overigens bijna 4 jaar jonger dan alle mannen als ze in een verpleeg- of verzorgingshuis worden opgenomen. Alleenstaande vrouwen zijn slechts één jaar jonger dan alle vrouwen die naar een verpleeg- of verzorgingshuis gaan. Oudere alleenstaande mannen lijken dus minder goed voor zichzelf te kunnen zorgen dan oudere alleenstaande vrouwen. De gemiddelde verblijfsduur van mannen in instellingen en tehuizen is in de periode 1996–2002 met bijna 2 maanden gedaald, van 3,1 jaar naar 2,9 jaar. Voor vrouwen bedroeg de daling 4 maanden, naar minder dan 3,7 jaar. Vrouwen verblijven dus gemiddeld een jaar langer in een verpleeg- of verzorgingshuis dan mannen.

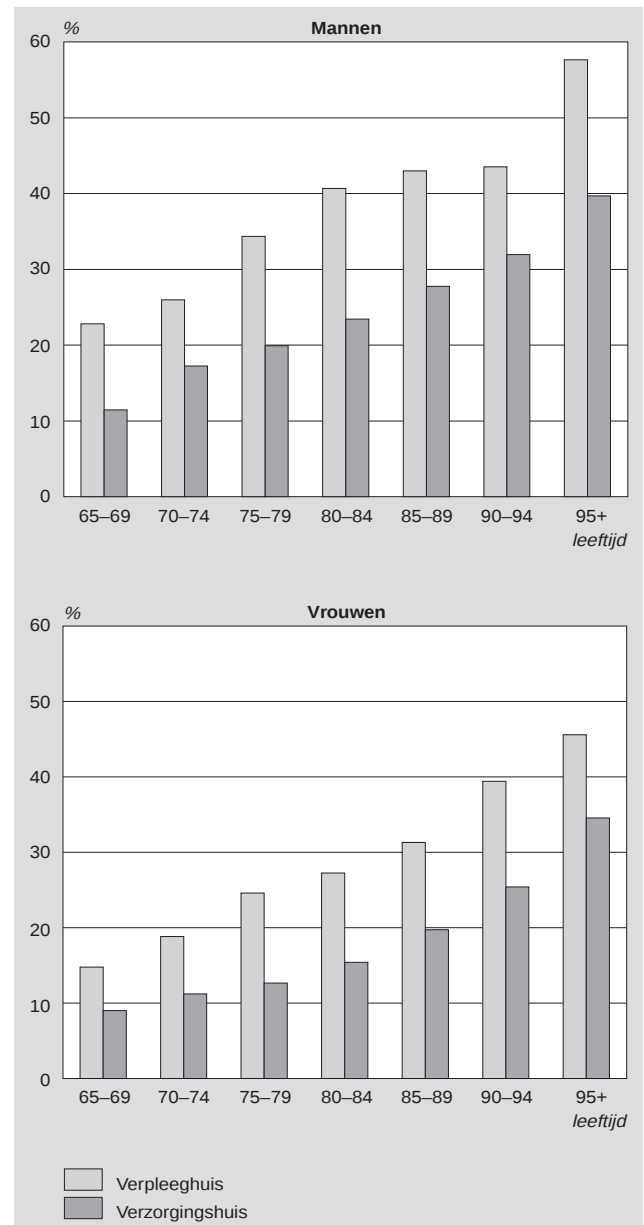
3. Gemiddelde jaarlijks daling van het aandeel personen in instellingen en tehuizen, 1995–2003

Van de op 1 januari 2003 in een verpleeghuis ingeschreven personen is ruim een kwart in de loop van het jaar overleden. Voor verzorgingshuizen is dit aandeel ongeveer een vijfde. De vergelijkbare aandelen waren in 1998 2 à 3 procentpunt lager.

Het risico om in een bepaald jaar te overlijden, neemt toe met de leeftijd. Voor 80–84-jarige mannen in een verpleeghuis is dit risico ongeveer 40 procent (*grafiek 4*) en voor vrouwen van deze leeftijd kleiner dan 30 procent. Voor alle mannen van 80–84 jaar – dus in zowel institutionele als particuliere huishoudens – is deze kans ruim 11 procent, en voor vrouwen van deze leeftijd ruim 6 procent.

4. Kans om binnen een jaar te overlijden naar geslacht, leeftijd en type instelling, 2003

Overlevingstafelmodel

De beschreven ontwikkelingen zijn gebaseerd op een overlevingstafelmodel voor de bevolking naar huishoudenspositie op basis huishoudensovergangen in 1996 en in 2002. De gepresenteerde gegevens zijn gebaseerd op een toepassing waarbij de instroom in instellingen en tehuizen vanaf leeftijd 65 jaar is nagegaan. Doel van het gebruik van een overlevingstafelmodel is de waargenomen gegevens te standaardiseren voor leeftijdsopbouweffecten.

Literatuur

Klerk, M.M.Y. de (red.), 2004, Zorg en wonen voor kwetsbare ouderen. Rapportage Ouderen 2004. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Respons van eerste generatie allochtonen in het POLS

Hans Schmeets

Van de Nederlandse bevolking worden, volgens de definitie van het CBS, 3,1 miljoen personen – bijna een op de vijf – tot de allochtonen gerekend. Vooral de 1,6 miljoen allochtonen die in het buitenland zijn geboren – de eerste generatie – vormen voor enquêteonderzoek een lastige groep. Hun respons is lager dan die van de autochtonen. Mede daardoor zijn er twijfels over de kwaliteit van deze gegevens en is de informatieverstrekking over talrijke aspecten van de levenssituatie van allochtonen tot dusverre beperkt.

Dit artikel gaat in op de respons van eerste generatie allochtonen aan de hand van gegevens over de periode januari-april 2004 uit het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS). De respons van de eerste generatie niet-westerse allochtonen is 46 procent, en van de westerse allochtonen 52 procent. Hoewel deze responscijfers lager zijn dan de 65 procent respons bij de autochtonen, participeert een substantieel deel van de eerste generatie allochtonen in enquêteonderzoek. Bovendien zijn er geen grote verschillen in de respons van deze allochtonen tussen mannen en vrouwen, en tussen jongeren en ouderen.

1. Aanleiding en onderzoeksvragen

Allochtonen worden een moeilijk te onderzoeken groep genoemd (Schmeets, Reep en Snijders, 2003), omdat hun deelname aan onderzoek geringer is dan die van de autochtone bevolking. Daarbij bestaat de indruk dat vooral niet-westerse allochtonen in steeds mindere mate bereid zijn om aan onderzoek deel te nemen. Het opstarten van nieuw onderzoek onder allochtonen is – ondanks de maatschappelijke behoefte aan informatie over allochtonen – dan ook problematisch. Het Sociaal en Cultureel Planbureau baseert zich noodgedwongen op oudere bestanden, aangezien "duur, nieuw onderzoek weggegooid geld zou zijn geweest" (NRC Handelsblad, 2004). Ook het CBS is terughoudend bij het samenstellen van statistische informatie over allochtonen. Door de geringe respons is er twijfel over de kwaliteit van de gegevens in leefsituatieonderzoeken die op allochtonen betrekking hebben. Deze twijfel wordt vooral gevoed door het feit dat de taal bij een deel van de allochtone bevolking een barrière vormt om aan een vraaggesprek mee te doen. Daarbij komt dat van het interviewercorps geen interviewers deel uitmaken die speciaal zijn opgeleid en/of specifieke kenmerken hebben voor het enquêteren van de allochtone bevolking.

Aanpassing van het interviewercorps is een optie. De ogenschijnlijk voor de hand liggende remedie om de non-respons onder allochtonen terug te dringen, is het inzetten van interviewers die de taal van de allochtonen spreken. Op deze wijze zou men een groter deel van de allochtone bevolking kunnen bereiken. Aan het inzetten van anderstalige interviewers kleven echter ook nadelen. Zo werd er tijdens de voorbereidingen van het Onderzoek Gezinsvorming onder Jonge Allochtonen (OGJA) door diverse

deskundigen op gewezen dat sommige allochtone bevolkingsgroepen nogal argwanend zijn om bepaalde informatie aan een persoon 'uit eigen kring' te geven (Vis-Visschers, 2004). Er zou daarom minder vrees bestaan om een vraaggesprek met een autochtone interviewer te voeren. In het OGJA is gekozen voor een speciale benaderingsstrategie met specifieke richtlijnen voor interviewers, waaronder bezoeken op zoekdagen en tijden, en een op de doelgroep toegesneden aanschrijfbrief en informatiefolder. Dit resulteerde in een respons van 52 procent voor de Turken en Marokkanen van 18 tot 28 jaar. Dit is een relatief hoog percentage, aangezien gerekend was op ten hoogste 40 procent. Blijkbaar kan er ook met autochtone interviewers een relatief hoge respons onder deze doelgroepen worden gerealiseerd.

Inmiddels behoren, op grond van de definitie van het CBS, 3,1 miljoen allochtonen tot de Nederlandse bevolking, ofwel bijna een op de vijf personen. Daarbij wordt iemand als allochtoon beschouwd als ten minste één van de ouders in het buitenland is geboren. Iets meer dan helft van hen – 1,6 miljoen – zijn personen die zelf in het buitenland zijn geboren, de zogenaamde eerste generatie allochtonen. Het overige deel – 1,5 miljoen – is in Nederland geboren en behoort tot de tweede generatie.

Aan het OGJA namen vooral tweede generatie allochtonen deel. Hierop was vooraf geselecteerd om problemen bij de mondelinge interviews bij voorbaat te beperken. De grote deelname aan dit onderzoek, waarvan het veldwerk in de periode januari–april 2004 werd uitgevoerd, betekent dat men vraagtekens kan plaatsen bij de typering 'moeilijke groepen' voor deze jonge, tweede generatie Turken en Marokkanen. Een respons van 52 procent kan als relatief hoog worden beschouwd omdat in het reguliere Onderzoek Gezinsvorming, dat in 2003 overwegend onder autochtonen werd gehouden, een respons werd behaald van 57 procent. Hierbij komt dat allochtonen vooral wonen in sterk verstedelijkte gebieden, waaronder de grote steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag, waar de deelname aan enquêteonderzoek fors lager is dan in minder stedelijke gebieden. Gelet op de sterk meevallende responscijfers van het OGJA, is de vervolgvraag of ook in andere onderzoeken de respons van allochtonen in de eerste vier maanden van 2004 hoog is geweest.

Het OGJA heeft betrekking op de twee moeilijkst te enquêteren groepen allochtonen: Turken en Marokkanen. Zij zijn echter wel vrijwel allemaal in Nederland geboren. Om deze reden richt het non-responsonderzoek in dit artikel zich op allochtonen van wie verondersteld wordt dat ze naar verhouding moeilijk bereikbaar zijn, namelijk degenen die in het buitenland zijn geboren. Deze eerste generatie allochtonen worden onderverdeeld in westerse allochtonen (0,6 miljoen) en niet-westerse allochtonen (1,0 miljoen). Verondersteld wordt dat niet-westerse allochtonen van Su-

rinaamse en Antilliaanse afkomst in sterkere mate in de Nederlandse samenleving zijn geïntegreerd dan andere niet-westerse allochtonen, zoals Turken en Marokkanen. De minder goede integratie zou ook gevolgen hebben voor de deelname aan enquêteonderzoek door een overheidsinstantie. Vandaar dat naast de vergelijking tussen autochtonen en westerse allochtonen, enkele niet-westerse allochtone groepen specifieke aandacht krijgen. Vervolgens wordt bezien of er interactie-effecten zijn van geslacht en leeftijd. Verwacht wordt dat allochtone vrouwen in mindere mate responderen dan mannen, en dat de respons van allochtone ouderen lager is dan die van jongeren. Dit houdt in dat nagegaan wordt of de medewerking aan enquêteonderzoek tussen (niet-westerse) allochtone en autochtone vrouwen sterker verschilt dan bij mannen. Op deze wijze worden ook jongeren en ouderen met elkaar vergeleken. Ten slotte wordt nagegaan of de verschillen tussen autochtonen en allochtonen (deels) veroorzaakt worden door het 'stedelijkheidseffect'. Allochtonen wonen vooral in verstedelijkte gebieden, waarvan bekend is dat de deelname geringer is dan op het platteland. Door allochtonen en autochtonen in stedelijke en niet-stedelijke gebieden afzonderlijk te vergelijken, wordt met dit stedelijkheidseffect rekening gehouden.

Het voorgaande resulteert in de volgende onderzoeksvragen:

- 1) Hoe groot is de respons van autochtonen, eerste generatie westerse allochtonen en eerste generatie niet-westerse allochtonen? In welk opzicht onderscheiden de drie groepen zich in de redenen van non-respons?
- 2) Onderscheiden de Surinamers/Antillianen zich in responsgedrag van de Turken, Marokkanen en overig niet-westerse eerste generatie allochtonen?
- 3) Zijn er binnen de in 1) vermelde groepen verschillen in respons tussen jongeren en ouderen, en tussen mannen en vrouwen?
- 4) Worden de verschillen tussen de in 1) vermelde groepen minder groot binnen (zeer) sterk verstedelijkte gebieden en binnen de matig tot niet-verstedelijkte gebieden?

Deze vragen komen in de volgende paragrafen aan de orde. Eerst wordt ingegaan op de gebruikte gegevens op basis waarvan de analyses in dit rapport zijn uitgevoerd. In paragraaf 3 worden de responspercentages van autochtonen en allochtone groepen in het POLS 2004 op een rij gezet. Ten slotte worden, in paragraaf 4, enkele conclusies getrokken, aanbevelingen gedaan en de antwoorden op de vier gestelde vragen samengevat.

2. Het Permanent Onderzoek Leefsituatie: onderzoek en gegevens

De aandacht voor de problematiek rondom allochtonen is de afgelopen twee jaar fors toegenomen. In 2002 werd dit ook in een politieke aardverschuiving zichtbaar, met de forse winsten voor nieuwe partijen zoals Leefbaar Nederland bij de gemeenteraadsverkiezingen en de LPF bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Vooral nieuw was dat er over (tegenstellingen tussen) autochtonen en allochtonen een maatschappelijk en politiek debat ontstond.

De behoefte om standpunten in het debat te onderbouwen met statistische informatie over allochtonen neemt dan ook gestaag toe. Naast de demografische gegevens zelf zijn ook inzichten in de achtergronden van deze gegevens relevant. Zo is informatie over de (toekomstige) relativorming en het verwachte aantal kinderen van allochtonen, afkomstig uit het OGJA, belangrijk voor het opstellen van demografische prognoses. Maar zeker niet alleen demografische gegevens zijn van belang. Ook gegevens over de leefsituatie – zoals (de kwaliteit van de) arbeid, woonsituatie en woonwensen, criminaliteit en veiligheid, politieke en maatschappelijke participatie, vrijetijdsgedrag, religieuze binding en waardenoriëntaties – zijn relevant voor de onderbouwing van discussie, politiek en beleid.

Het probleem van het gebrek aan dergelijke cijfers lijkt eenvoudig op te lossen. Gegevens afkomstig uit landelijke en gemeentelijke registraties kunnen immers worden aangevuld door steekproefonderzoek. Zo is het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) van het CBS een belangrijke informatiebron voor de beschrijving van de leefsituatie. Door de grote omvang van dit onderzoek – vanaf 1997 wordt bij minstens 22 duizend personen per jaar een vraaggesprek gehouden – zijn daarin ook voldoende allochtonen vertegenwoordigd. Tot dusverre is het CBS echter terughoudend geweest in het toegankelijk maken van deze informatie. De reden hiervoor is twijfel over de kwaliteit van deze POLS-cijfers, als gevolg van lagere respons.

In een onderzoek, gebaseerd op gegevens uit 1998, is nagegaan hoe selectief de respons is (Schmeets en Michiels, 2003). Daarbij zijn de POLS-gegevens verrijkt met sociaal-demografische gegevens afkomstig uit gemeentelijke bevolkingsregisters en gegevens over uitkeringen in het kader van ABW, AO, IOAW/IOAZ en WW. Hieruit kwam naar voren dat de oorspronkelijke, bivariate relatie tussen herkomst (driedeling: autochtoon, westers allochtoon en niet-westers allochtoon) en respons voor een belangrijk deel werd verklaard door stedelijkheid en arbeidspositie. De unieke bijdrage van herkomst in de verklaring van respons (1,9 procent) wordt gereduceerd tot 0,6 procent. Dit leidt tot de opmerkelijke bevinding dat allochtonen zich wat betreft responsgedrag weinig onderscheiden van autochtonen. De lagere respons van allochtonen is op basis van dit onderzoek vooral toe te schrijven aan het gegeven dat ze in sterk stedelijke gebieden wonen, waar ook de respons van autochtonen lager is. Daarnaast doen uitkeringsgerechtigden en werklozen minder vaak mee aan het POLS dan personen met een baan. Aangezien deze arbeidspositie van allochtonen minder gunstig dan die van autochtonen, is ook dat een reden waarom – naast hun woongebied – de respons van allochtonen lager is dan die van autochtonen.

Dergelijk onderzoek kan niet worden herhaald met recente gegevens, aangezien het verrijken van de POLS-bestanden enkele jaren in beslag neemt. Dit is het gevolg van het feit dat bepaalde gegevens pas in een veel later stadium beschikbaar komen. Om deze reden wordt in dit artikel alleen gebruik gemaakt van de meest recente POLS-gegevens, waarvoor zowel informatie van de respondenten als van de non-respondenten beschikbaar is. Deze informatie heeft betrekking op leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad en geboorteland. Op basis van het geboorteland wordt bepaald of de desbetreffende persoon

een eerste generatie allochtoon is, en in welk land hij of zij geboren is.

De POLS-enquête bestaat, in grote lijnen, uit twee blokken. Het eerste blok bevat de zogenoemde basisvragen. Deze basisvragen betreffen sociaaldemografische en sociaal-economische kenmerken, zoals opleiding en arbeidsmarktpositie. Daarnaast is in de basisenquête een dertigtal kernvragen opgenomen die verband houden met de onderwerpen uit het tweede blok. Dit tweede blok bevat specifieke onderwerpgerichte vragen over thema's als gezondheid en arbeidsomstandigheden (GEZO), recht en milieu (REM) en recht en maatschappelijke participatie (REP). Het onderdeel recht bevat vragen over (slachtoffers van) criminaliteit en veiligheid, en is vanwege het benodigde aantal vraaggesprekken in zowel REM als REP opgenomen. Het blok met basisvragen wordt voorgelegd aan alle respondenten die deel uitmaken van de geïntegreerde statistieken (de basissteekproef). Het blok met vervolgvragen bestaat in feite uit meerdere vervolgenquêtes, elk met een specifiek onderwerp.

3. Respons onder autochtonen en allochtonen

3.1 Redenen van non-respons

Een gangbare presentatie van statistische informatie naar herkomst onderscheidt drie categorieën: autochtoon, westerse allochtoon en niet-westerse allochtoon. Door specifiek de respons van eerste generatie allochtonen in kaart te brengen, maken de tweede generatie allochtonen deel uit van de categorie 'autochtoon'. Aangezien het onderwerp van belang kan zijn voor de deelname aan het onderzoek, worden de gegevens per afzonderlijke module gepresenteerd. In *staat 1* staan de responsgegevens uitgesplitst naar de modules GEZO, REM en REP. Voor GEZO geldt dat de totale respons 64 procent bedraagt (inclusief 17 afgebroken interviews). Van de 34 procent non-respons is 4

procent oneigenlijke non-respons, bestaande uit kaderfouten (overleden, verhuis naar buitenland, onbekend/onvindbaar, naar instelling/tehuis) en administratieve non-respons (verhuizingen). De resterende non-respons bestaat voor het grootste deel uit 'weigerings' (20,2 procent), en voorts uit 'geen gelegenheid in de maandperiode' (5,6 procent), geen contact met het huishouden (5,2 procent) en taalbarrière (1,5 procent).

Voorts blijkt dat de drie groepen verschillen. De respons van de autochtonen is 66 procent en daarmee hoger in vergelijking met de allochtonen. De respons van de allochtonen is beduidend lager: 51 procent bij de westerse en 43 procent bij de niet-westerse allochtonen. Verder valt op dat de oneigenlijke non-respons onder de allochtonen beduidend hoger is dan die onder de autochtonen.

Vooraf door verhuizingen kan er geen contact plaatsvinden. Weigerings worden minder vaak genoteerd bij de niet-westerse allochtonen. De taalbarrière is bij deze laatste groep vaker een reden voor non-respons. Aannemelijk is dat 'weigerings' en 'taalbarrière' voor een deel werken als communicerende vaten. Het zal immers niet altijd duidelijk zijn of het gebrek aan taalkennis er de oorzaak van is dat het interview niet kan plaatsvinden of dat de potentiële respondent weigert om er aan deel te nemen. Ook kan de taal als een excuus voor weigerings worden gebruikt. Daarnaast valt op dat het bij allochtonen moeilijker is om in contact te komen dan bij autochtonen.

De respons in REM en REP is respectievelijk 62 en 61 procent. Dit betekent dat de respons 3 tot 4 procent lager uitvalt dan in de GEZO. Dit is vooral toe te schrijven aan 2 à 3 procent meer 'weigerings'. Bij REM zien we een respons van 62 procent onder de autochtonen, 52 procent onder de westerse allochtonen en 46 procent onder de niet-westerse allochtonen. Bij REP zijn de responsverschillen tussen autochtonen (64 procent) en allochtonen (40 en 39 procent) groter.

Staat 1
Aandeel respondenten en non-respondenten naar onderzoeksmodule en herkomstgroepering, POLS januari-april 2004¹⁾

Reden non-respons	Herkomstgroepering									Totaal		
	Autochtonen ²⁾			1e generatie Westerse allochtonen			1e generatie Niet-westerse allochtonen					
	GeZo	REM	REP	GeZo	REM	REP	GeZo	REM	REP	GeZo	REM	REP
%												
Overleden	0,1	0,2	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,1	0,2	0,1
Verhuist naar buitenland	0,2	0,1	0,3	1,6	0,0	1,8	0,3	0,0	1,0	0,3	0,1	0,4
Onbekend/onvindbaar	0,3	0,5	0,4	0,5	0,8	1,8	1,3	2,2	1,6	0,4	0,6	0,5
Verhuist	1,7	1,7	1,9	3,7	6,5	6,4	4,7	5,3	4,2	1,9	2,1	2,2
Instelling/ tehuis	0,3	0,4	0,4	0,5	0,8	0,0	0,3	0,5	0,0	0,3	0,5	0,4
Weigerings	20,9	23,8	22,5	18,4	15,7	26,4	10,4	11,7	16,2	20,2	22,9	22,3
Geen gelegenheid	5,4	6,3	5,6	8,4	6,5	7,3	8,2	5,8	7,3	5,6	6,3	5,7
Taalbarrière	0,4	0,0	0,1	7,9	12,0	9,1	18,2	15,2	11,5	1,5	1,3	1,1
Geen contact	4,6	5,0	5,2	7,4	5,6	7,3	13,2	13,5	18,8	5,2	5,5	6,1
Respons	65,9	61,8	63,3	51,1	50,9	39,1	41,8	45,0	36,6	64,1	60,5	60,8
Afgebroken interview	0,2	0,2	0,3	0,0	0,9	0,9	1,6	0,6	2,1	0,3	0,2	0,4
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

¹⁾ GeZo: module Gezondheid, 0 jaar en ouder, N=6080.
REM: module Recht en Milieu, 12 jaar en ouder, N=3053.
REP: module Recht en Participatie, 12 jaar en ouder, N=3045.
²⁾ Inclusief 2e generatie allochtonen.

Staat 2
Percentage respons per onderzoeksmodule en herkomstgroepering, POLS januari–april 2004¹⁾

Onderzoeksmodule	Herkomstgroepering			Totaal
	Autochtonen ²⁾	1e generatie Westerse allochtonen	1e generatie Niet-westerse allochtonen	
	%			
GeZo	66	54	46	64
REM	64	57	50	63
REP	66	44	42	63
Totaal	65	52	46	64

¹⁾ GeZo: module Gezondheid, 0 jaar en ouder, N=6080.

REM: module Recht en Milieu, 12 jaar en ouder, N=3053.

REP: module Recht en Participatie, 12 jaar en ouder, N=3045.

²⁾ Inclusief 2e generatie allochtonen.

3.2 Eigenlijke respons

Door de oneigenlijke non-respons (kaderfouten en administratieve non-respons) buiten beschouwing te laten, ontstaat de eigenlijke respons. De responscijfers van de autochtonen, westerse en niet-westerse allochtonen komen dan dicht bij elkaar te liggen (*staat 2*).

In de GEZO zijn de percentages voor de drie groepen respectievelijk 66, 54 en 46. Voor een optimale vergelijking met REM en REP is in GEZO de leeftijdsgroep jonger dan 12 jaar niet opgenomen. Dit heeft echter nauwelijks gevolgen voor de respons van zowel de westerse als de niet-westerse allochtonen. Bij de autochtonen wordt de respons echter iets lager (van 68 naar 66 procent). Hierdoor neemt het verschil tussen de drie groepen iets af (Cramers' $V = 0,10$). Bij REM zijn de verschillen minder geprononceerd: autochtonen (64 procent,) westerse allochtonen (57 procent) en niet-westerse allochtonen (50 procent) (Cramers' $V = 0,07$). De grootse verschillen naar herkomst worden bij REP – respectievelijk 66, 44 en 42 procent – aangetroffen (Cramers' $V = 0,14$).

Uit de totale respons blijkt dat de deelname aan de drie onderzoeken varieert van 63 tot 64 procent, en dus nauwelijks verschilt. Bij de allochtonen zijn de fluctuaties tussen de drie onderzoeken groter. Deze ogenschijnlijke verschillen zijn aan toeval toe te schrijven ($p > 0,05$). Dit betekent dat er (vooralsnog) geen afdoende bewijs is dat bepaalde onderwerpen in POLS meer of minder aanspreken bij allochtone bevolkingsgroepen. Wel ontstaat er een significant verschil ($p = 0,03$) als bij allochtonen (westerse en niet-westerse) de participatie in REP (43 procent) wordt afgezet tegen de participatie in de beide andere modules GEZO/REM (50 procent).

3.3 Respons voor subgroepen

In vervolg op de responspercentages, worden de cijfers uitgesplitst voor de volgende subgroepen: Surinamers/Antilianiërs, Turken, Marokkanen en overig niet-westers; mannen en vrouwen; en jongeren en ouderen. Door dergelijke onderverdelingen worden de groepen al snel erg klein, waardoor het niet goed mogelijk is om daarnaast een onderscheid te maken tussen de modules. Zoals verwacht is de respons van Surinamers/Antilianiërs (51 procent) groter dan die van Turken (34 procent) en Marokkanen (36 pro-

cent). Surinamers/Antilianiërs onderscheiden zich echter niet van de overig niet-westerse allochtonen, van wie 52 procent respondeert. Daarmee onderscheiden ze zich evenmin van de westerse allochtonen.

De tweede vergelijking betreft het verschil tussen de vrouwen en mannen. Zowel van de autochtonen als van de niet-westerse allochtonen is de deelname aan het POLS door vrouwen en mannen gelijk. Alleen bij de westerse allochtonen is de participatie van vrouwen met 54 procent iets groter dan de 50 procent van de mannen.

In de derde vergelijking worden jong (12 tot 45 jaar) en oud (45 jaar en ouder) naast elkaar gezet. De responscijfers zijn vrijwel identiek. Dit duidt erop dat er – in tegenstelling tot de verwachting – geen bewijs is gevonden voor een lagere participatie van allochtone vrouwen en allochtone ouderen ten gevolge van respectievelijk allochtone mannen en allochtone ouderen.

Deze cijfers leren dat de verschillen tussen de vermelde groepen beperkt zijn. Verdergaande opsplitsingen zijn vanwege het geringe aantal eerste generatie allochtonen in de steekproef niet zinvol. De laagste respons is gevonden bij Turken en Marokkanen, van wie iets meer dan een op de drie aan het leefsituatieonderzoek heeft meegedaan. Een van de oorzaken van de geringere deelname van de Turken en Marokkanen is dat ze vooral in gebieden wonen waar ook de deelname van autochtonen geringer is. In de vervolganalyse wordt op dit 'versturende' effect van de mate van stedelijkheid ingegaan.

3.4 De invloed van stedelijkheid

Bekend is dat deelname aan enquêteonderzoek in dichtbevolkte gebieden – vooral in de grote steden – geringer is dan op het platteland. De precieze oorzaken hiervan zijn moeilijk te achterhalen. Het blijkt echter dat het organiseren van het veldwerk in de grote steden, vooral in Amsterdam, problematischer is dan op het platteland. Zo verloopt onder meer het werven van interviewers in de grote steden moeizamer dan in minder verstedelijkte gebieden. Daarnaast zal zeker ook de infrastructuur in de steden een rol spelen. Zo zijn er in steden meer gebouwen die voor de interviewers minder toegankelijk zijn. Bepaalde adressen zijn zeer lastig of zelfs helemaal niet te vinden. Daarnaast belemmeren ook kenmerken van de respondent de respons in steden. Stedelingen zijn vaker niet thuis en ze hebben

vaker een afwerende houding met betrekking tot deelname aan de enquête.

Voor onderzoek naar de respons van allochtonen zijn dergelijke verschillen naar de mate van stedelijkheid uiterst relevant. Dit komt doordat allochtonen vaker in (zeer) sterk verstedelijkte gebieden wonen dan autochtonen. Door allochtonen en autochtonen afzonderlijk te vergelijken, zowel binnen als buiten de (zeer) sterk verstedelijkte gebieden, wordt met dit stedelijkheidseffect op de respons (gedeeltelijk) rekening gehouden.

Voor het GEZO loopt de respons op van 53 procent in zeer sterk stedelijke gebieden naar 70 procent in niet-stedelijke gebieden. Bij REM is een vergelijkbare toename te zien, van 52 naar 68 procent. Bij REP is het verschil – van 47 naar 70 procent – nog groter. Door de categorieën 'zeer sterk stedelijk' en 'sterk stedelijk' samen te voegen, alsook door de drie categorieën 'stedelijk', 'matig stedelijk' en 'niet-stedelijk' te combineren, ontstaat een onderscheid tussen verstedelijkte en niet-verstedelijkte gebieden. De respons is dan 58 versus 68 procent (*staat 3*).

Volgens de verwachting zouden de responsverschillen tussen allochtonen en autochtonen binnen respectievelijk de verstedelijkte en de niet-verstedelijkte gebieden kleiner moeten worden. Binnen de verstedelijkte gebieden kruipen de responscijfers van westerse allochtonen en niet-westerse allochtonen, met respectievelijk 42 en 44 procent, dicht tegen elkaar aan. De respons blijft echter beduidend lager ten opzichte van de autochtonen (61 procent). In de niet-verstedelijkte gebieden wordt de discrepantie van de respons tussen autochtonen en – vooral westerse – allochtonen wel beduidend kleiner.

4. Conclusie en aanbevelingen

In dit artikel is ingegaan op de non-respons van eerste generatie allochtonen. Het doel van deze exercitie is om na te gaan of deze allochtonen als een – bovengemiddeld – moeilijk te onderzoeken groep beschouwd moeten worden. Het antwoord daarop is vooral ontkennend. Iets minder dan de helft van de niet-westerse allochtonen en ruim de helft van de westerse allochtonen die niet in Nederland zijn geboren, hebben in de eerste vier maanden van 2004 deelgenomen aan het leefsituatieonderzoek. Dit zijn verassend hoge percentages. De respons van alle allochtonen,

dus inclusief de tweede generatie, zal nog hoger zijn. Bovendien is gebleken dat allochtone mannen en vrouwen, en allochtone jongeren en ouderen, nauwelijks verschillen in de participatie in het leefsituatieonderzoek. Dit duidt erop dat er geen (additionele) selectiviteit in de respons is naar geslacht en leeftijd.

Anders dan verwacht is het niet zo dat in de verstedelijkte gebieden de respons van allochtonen en autochtonen dicht bij elkaar liggen. Blijkbaar is het verschil in respons tussen allochtonen en autochtonen terug te voeren op andere factoren. Wel zien we dat de verschillen in de niet-verstedelijkte gebieden beduidend geringer worden. Dit betekent dat allochtonen op het platteland wat betreft hun responsgeneigdheid meer lijken op autochtonen dan het geval is in de verstedelijkte gebieden. Het stedelijkheidseffect als verklaring voor de responsverschillen blijkt dus niet op te gaan voor de eerste generatie allochtonen. Denkbaar is dat deze allochtonen op andere kenmerken gelijkgeschakeld moeten worden voor het maken van een goede responsvergelijking. Daarbij valt in eerste instantie te denken aan sociaal-economische kenmerken. Dit zal waarschijnlijk resulteren in een verkleining van de oorspronkelijke responskloof. Het is dan zeker niet uit te sluiten dat allochtonen feitelijk meer nog dan autochtonen bereid zijn om aan enquêteonderzoek mee te doen. De brug om met aanvullende maatregelen, zoals het inzetten van anderstalige interviewers en/of beloningen, het responsgat te dichten, zou wel eens een brug te ver kunnen zijn. De conclusie die men kan trekken luidt dat enquêteonderzoek anno 2004 onder allochtonen allerm minst weggegooid geld is.

In deze hoofdconclusie zijn nuances aan te brengen. Geconstateerd is dat iets meer dan een op de drie – 34 en 36 procent – van de Turken en Marokkanen meedoet. Men zou gerichte inspanningen kunnen verrichten om ook het percentage voor deze doelgroepen te verhogen, naar 40 à 50 procent. Er is een aanwijzing hoe dit zou kunnen. Het onderwerp van een onderzoek zou bij allochtonen wel eens een grotere rol kunnen spelen dan bij autochtonen. Meedoen aan onderzoek naar 'recht en maatschappelijke participatie' (REP) lijkt onder de allochtonen minder populair dan het thema 'gezondheid' en vooral 'recht en milieu'. De participatie in REP is onder de eerste generatie allochtonen met 43 procent lager dan de 50 procent in de gecombineerde beide andere modules, REM en GEZO. Bij de andere personen (allochtonen, inclusief tweede genera-

Staat 3
Percentage respons per woongebied en herkomstgroepering, POLS januari–april 2004¹⁾

Woongebied	Herkomstgroepering			Totaal
	Autochtonen ²⁾	1e generatie Westerse allochtonen	1e generatie Niet-westerse allochtonen	
	%			
Verstedelijkte gebieden	61	42	44	58
Niet-stedelijke gebieden	68	65	53	68
Totaal	65	52	46	64

¹⁾ GeZo: module Gezondheid, 0 jaar en ouder, N=6080.
REM: module Recht en Milieu, 12 jaar en ouder, N=3053.
REP: module Recht en Participatie, 12 jaar en ouder, N=3045.

²⁾ Inclusief 2e generatie allochtonen.

tie allochtonen) is er geen verschil (66 procent in REP en 65 procent in GEZO/REM). Deze conclusie is echter gebaseerd op een beperkt aantal respondenten. Uit vervolgonderzoek – bijvoorbeeld op basis van gegevens over mei–december 2004 – zal moeten blijken of de responspercentages ten nadele het thema ‘recht en maatschappelijke participatie’ onder eerste generatie allochtonen ook dan zichtbaar worden.

Een verklaring voor deze verschillen tussen de modules is moeilijk te geven. De aanschrijfbrief verschilt niet per module. Wel weten de interviewers vooraf welke module aan de orde komt. Denkbaar is dat dit van invloed is op het proces om respondenten over de streep te trekken om aan het interview mee te doen.

Uiteraard kan er meer gebeuren. Lastig is het kwantificeren van het taalprobleem. Vooral het geringe aandeel weigeraars onder niet-westerse allochtonen zou erop kunnen duiden dat de taalbarrière als excuus wordt gebruikt om op een ‘nette’ manier niet aan het onderzoek mee te werken. Dat er bij een deel van de eerste generatie allochtonen een taalbarrière is, staat niet ter discussie. Maar de bevindingen leren ook dat dit probleem niet van dien aard is dat enquêteonderzoek onder allochtonen bij voorbaat niet mogelijk is. Immers ook onder de eerste generatie allochtonen is er geen sprake van een gigantisch taalprobleem.

Verder onderzoek naar het responsgedrag onder ‘moeilijke groepen’ is wenselijk. Een van de eerste activiteiten is het nagaan in welke mate de tweede generatie allochtonen in hun responsgedrag lijkt op de eerste generatie. Dit kan door het koppelen van de informatie over het geboorteland van de vader en moeder van de personen die in de steekproef zijn opgenomen. Door het koppelen van aanvullende gegevens kunnen ook andere groepen worden onderscheiden waarvan wordt vermoed dat ze relatief vaak niet willen meerwerken aan onderzoek. Daarnaast is het zinvol om ontwikkelingen in het responsgedrag van dergelijke groepen – bijvoorbeeld vanaf de start van POLS in 1997 – in kaart te brengen. Dit is niet alleen van belang om een indruk te krijgen van de kwaliteit van de verzamelde gegevens, waarvan de respons een indicator is. Het participeren in onderzoek van de overheid is ook bruikbaar als een

graadmeter voor de maatschappelijke betrokkenheid. Een ombuiging van de neergaande responscijfers naar een stijging zal zeker voor een belangrijk deel een verdienste zijn van de inspanningen door de veldwerkdienst. Het is echter ook niet uit te sluiten dat dit een indicatie is van een grotere betrokkenheid van de burger bij de activiteiten van de overheid en de politiek. In dit licht zou men ook de stijgende opkomstcijfers bij verkiezingen kunnen interpreteren. Dit biedt steun aan de opvatting van Brehm (1993): “*political participation and survey participation share common underlying causes*”. Overzichten van responstrends van beleidsrelevante groepen in de samenleving kunnen daarmee ook fungeren als signaal voor diezelfde overheid en politiek.

Literatuur

Brehm, J., 1993, The phantom respondents: Opinion surveys and political representation. University of Michigan Press, Ann Arbor MI.

NRC Handelsblad, 22 juli 2004, Band moslims met islam wordt minder.

Schmeets, H. en J.P.G. Janssen, 2002, Using national registrations to correct for selective non-response. Political preference of ethnic groups. In: Proceedings of Statistics Canada Symposium 2001, Achieving data quality in a statistical agency: A methodological perspective. Statistics Canada, Ottawa/Hull.

Schmeets, H. en J. Michiels, 2003, Het effect van non-respons onder allochtonen. Bevolkingstrends 51(4), blz. 52–57. CBS, Voorburg/Heerlen.

Schmeets, H., C. Reep and G. Snijders, 2003, Afbakenen van moeilijk waarneembare bevolkingsgroepen. Bevolkingstrends 51(3), blz. 62–68. CBS, Voorburg/Heerlen.

Vis-Visschers, R.J.W.M., 2004, Eindverslag voorbereidingen onderzoek Relatie- en Gezinsvorming onder jonge allochtonen. Interne notitie. CBS, Voorburg/Heerlen.

Tabellen

Maand-, kwartaal- en jaarcijfers

Bevolking, stand en dynamiek

	Levend- geborenen	Overledenen	Buitenlandse migratie		Totale bevolkings- groei ²⁾	Aantal inwoners aan einde van de periode	Verhuisde personen		Huwelijks- sluitingen	Echtschei- dingen
			Immigratie	Emigratie ¹⁾			Tussen gemeenten	Binnen gemeenten		
Jaar										
1999	200 445	140 487	119 151	78 779	103 725	15 863 950	637 394	1 058 308	89 428	33 571
2000	206 619	140 527	132 850	78 977	123 125	15 987 075	614 097	972 256	88 074	34 650
2001	202 603	140 377	133 404	82 566	118 210	16 105 285	610 163	942 457	82 091	37 104
2002	202 083	142 355	121 250	96 918	87 287	16 192 572	628 947	966 979	85 808	33 179
2003	200 297	141 936	104 514	104 831	65 460	16 258 032	616 190	950 321	80 427	31 479
Kwartaal										
2001										
4e kwartaal	50 010	35 548	30 438	20 103	29 943	16 105 285	152 807	246 695	14 625	9 024
2002										
1e kwartaal	49 259	38 485	29 824	21 758	18 840	16 124 125	151 520	242 271	12 580	8 996
2e kwartaal	48 911	34 675	26 995	22 847	18 384	16 144 252	143 209	237 677	28 680	8 153
3e kwartaal	53 556	33 081	37 869	28 616	29 728	16 172 237	181 100	245 793	29 117	8 305
4e kwartaal	50 357	36 114	26 562	23 697	20 335	16 192 572	153 118	241 238	15 431	7 725
2003										
1e kwartaal	49 487	37 524	25 591	24 030	13 524	16 206 096	148 706	237 878	12 351	8 363
2e kwartaal	49 482	34 600	22 118	22 630	14 370	16 220 466	137 953	224 650	26 785	7 936
3e kwartaal	52 823	33 795	33 113	31 667	20 474	16 240 940	175 109	237 965	27 680	7 681
4e kwartaal	48 505	36 017	23 692	26 504	17 092	16 258 032	154 422	249 828	13 611	7 499
2004										
1e kwartaal	47 490	36 990	21 712	27 274	4 938	16 262 970	147 683	241 361	10 991	8 084
2e kwartaal	47 910	32 904	17 684	25 435	7 255	16 270 225	137 670	235 900	25 805	7 673
3e kwartaal	50 719	32 528	28 782	32 585	14 388	16 284 613	180 765	246 894	26 374	7 606
Maand										
2002										
oktober	17 831	11 530	11 594	9 107	8 788	16 181 025	54 735	83 610	6 643	2 956
november	16 011	11 491	8 188	7 270	5 438	16 186 463	50 467	79 928	4 371	2 598
december	16 515	13 093	6 780	7 320	6 109	16 192 572	47 916	77 700	4 417	2 171
2003										
januari	17 153	13 106	9 483	8 390	5 140	16 197 712	56 028	86 784	3 111	2 994
februari	15 579	11 305	8 169	7 694	4 749	16 202 461	45 865	74 105	3 995	2 645
maart	16 755	13 113	7 939	7 946	3 635	16 206 096	46 813	76 989	5 245	2 724
april	16 585	12 203	7 363	7 440	4 305	16 210 401	45 402	72 230	5 588	2 550
mei	16 572	11 309	7 160	6 618	5 805	16 216 206	44 926	75 490	10 681	2 707
juni	16 325	11 088	7 595	8 572	4 260	16 220 466	47 625	76 930	10 516	2 679
juli	17 913	11 234	9 396	12 206	3 869	16 224 335	57 864	83 508	7 496	2 878
augustus	17 572	11 619	11 276	9 904	7 325	16 231 660	58 743	74 633	9 935	2 307
september	17 338	10 942	12 441	9 557	9 280	16 240 940	58 502	79 824	10 249	2 496
oktober	17 087	11 445	10 097	9 517	6 222	16 247 162	54 799	85 295	6 271	2 637
november	15 864	11 291	7 197	8 498	3 272	16 250 434	47 695	77 547	3 616	2 436
december	15 554	13 281	6 398	8 489	7 598	16 258 032	51 928	86 986	3 724	2 426
2004										
januari	16 162	13 669	7 794	8 862	1 425	16 259 457	50 620	79 853	3 091	2 617
februari	15 121	11 295	6 744	8 592	1 978	16 261 435	45 767	74 999	3 509	2 513
maart	16 207	12 026	7 174	9 820	1 535	16 262 970	51 296	86 509	4 391	2 954
april	15 765	11 080	5 101	9 092	694	16 263 664	44 573	78 015	6 452	2 523
mei	15 706	11 103	5 432	7 414	2 621	16 266 285	42 424	73 042	9 316	2 257
juni	16 439	10 721	7 151	8 929	3 940	16 270 225	50 673	84 843	10 037	2 893
juli	17 309	10 788	7 970	11 627	2 864	16 273 089	58 835	87 268	8 071	2 421
augustus	16 902	11 165	9 697	11 097	4 337	16 277 426	62 098	79 130	8 534	2 611
september	16 508	10 575	11 115	9 861	7 187	16 284 613	59 832	80 496	9 769	2 574

¹⁾ Inclusief saldo administratieve correcties.

²⁾ Inclusief het verschil tussen het officieel vastgestelde en het berekende inwonertal (overige correcties).

N.B. De cijfers voor 2004 zijn voorlopig.

Technische toelichting en verklaring van termen

Toelichting

De cijfers in de tabellen hebben betrekking op personen die in de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA; vóór 1 oktober 1994: het persoonsregister) van de Nederlandse gemeenten als ingezetene zijn opgenomen (de 'de jure' bevolking). In principe wordt iedereen die voor onbepaalde tijd in Nederland woonachtig is, opgenomen in de basisadministratie van de gemeente waar hoofdzakelijk nachtrust wordt genoten (de gemeente van inschrijving of woon-gemeente). Een beperkt aantal personen zonder vaste gemeente van inschrijving maar wel behorende tot de 'de jure' bevolking van Nederland staan ingeschreven in de basisadministratie van de gemeente 's-Gravenhage.

De gegevens over de (bevolking in) *huishoudens* zijn afkomstig uit de Huishoudensstatistiek en hebben betrekking op particuliere en institutionele huishoudens. De cijfers zijn gebaseerd op integrale gegevens afkomstig uit de GBA aangevuld met informatie afkomstig uit de Enquête Be-roepsbevolking (EBB), welke gegevens bevat over personen en huishoudens op adressen.

De opgenomen *prognoses* zijn afkomstig uit de meest recente lange-termijnprognoses: Bevolkingsprognose 2002–2050 en Allochtonenprognose 2002–2050.

De *leeftijd* die in de tabellen is vermeld (tenzij anders vermeld), is het verschil tussen het kalenderjaar van de desbetreffende demografische gebeurtenis en het kalenderjaar van geboorte.

Verklaring van termen

administratieve correcties Deze correcties worden gevormd door opnemingen in respectievelijk afvoeringen uit de Gemeentelijke Basisadministratie anders dan door geboorte, sterfte, vestiging, vertrek of gemeentegrenswijziging. Het grootste deel van de administratieve correcties betreffen personen waarvan de gemeentelijke overheid na onderzoek heeft vastgesteld dat ze niet meer in de gemeente op een adres woonachtig zijn en veelal naar het buitenland zijn vertrokken. Opnemingen betreffen veelal personen die toch weer opduiken (in dezelfde of een andere gemeente) en in de gemeentelijke bevolkingsadministratie worden opgenomen. Het saldo van de administratieve correcties betreft dus personen die worden uitgeschreven bij een Nederlandse gemeente zonder dat daar een inschrijving in een andere Nederlandse gemeente tegenover staat. Om deze reden wordt het saldo opgeteld bij de buitenlandse emigratie (en het migratiesaldo).

adoptie (verkrijging van het Nederlanderschap door) Niet-Nederlandse kinderen van wie de adoptie door een Nederlandse, de Nederlands-Antilliaanse of Arubaanse rechter wordt uitgesproken verkrijgen het Nederlanderschap wanneer minstens één van de adoptief-ouders Nederlander is.

allochtonen Alle personen van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Allochtonen die zelf in het buitenland zijn geboren vormen de *eerste generatie* en allochtonen die in Nederland zijn geboren de *tweede*

generatie. Allochtonen van de eerste generatie worden onderverdeeld in de herkomstgroeperingen *westers* en *niet-westers* op grond van hun geboorteland. Ze worden tot de niet-westerse allochtonen gerekend als ze zijn geboren in Turkije, Afrika, Latijns-Amerika of Azië met uitzondering van Japan en Indonesië. Op grond van hun sociaal-economische positie worden allochtonen uit Japan en Indonesië tot de westerse allochtonen gerekend. Wat Indonesië betreft gaat het vooral om mensen die in voormalig Nederlands Indië zijn geboren. De tweede generatie wordt onderverdeeld in de herkomstgroeperingen *westers* en *niet-westers* op grond van het geboorteland van hun moeder. Als dat Nederland is, dan is het geboorteland van de vader bepalend. Voor de tweede generatie is het onderscheid tussen westers en niet-westers gebaseerd op dezelfde landenindeling als voor de eerste generatie.

asielzoekers Betreffen personen die om uiteenlopende redenen hun land hebben verlaten om in een ander land, in dit geval in Nederland, bescherming of asiel te zoeken. De cijfers zijn afkomstig van het Ministerie van Justitie. De asielzoekers in een bepaald jaar worden niet allen ook als immigrant in dat jaar geteld. Voor dat laatste is inschrijving in een gemeentelijke basisadministratie vereist. Asielzoekers worden niet direct na aankomst als immigrant ingeschreven in de gemeentelijke basisadministratie. Voor degenen die in de centrale opvang zitten, gebeurt dit pas als zij 'statushouder' zijn geworden, of langer dan een halfjaar in een opvangcentrum verblijven. Degenen die buiten de centrale opvang onderdak hebben, worden ingeschreven mits zij rechtmatig in Nederland verblijven. Nadat het CBS bericht van inschrijving in de GBA heeft ontvangen, wordt de (voormalige) asielzoeker als immigrant geteld.

A-status Een A-status werd verleend aan asielzoekers die gegronde redenen hadden om te vrezen voor vervolging in de zin van het Verdrag van Genève en de Vreemdelingenwet. Zij werden toegelaten als politiek vluchteling en kregen de vluchtelingenstatus. Dit is een definitieve verblijfsvergunning. Vanaf 1 april 2001 wordt zij niet meer verstrekt.

autochtonen Personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren.

buitenlandse migratie De statistiek van de buitenlandse migratie heeft betrekking op alle personen die aangifte doen van het feit dat zij zich voor een bepaalde tijd in Nederland vestigen of voor een bepaalde tijd Nederland verlaten. Voor de immigratie wordt aan het inschrijvingscriterium voldaan indien de verwachte verblijfsduur in Nederland in het halfjaar volgend op de vestiging ten minste vier maanden bedraagt. Voor de emigratie geldt dat de verwachte verblijfsduur in het buitenland in het jaar volgend op het vertrek ten minste acht maanden bedraagt.

controle adres na aanzegging Vertrek op eigen gelegenheid, waarbij – na controle door de politie van het laatstbekende huisadres – zal worden geregistreerd of iemand daadwerkelijk is vertrokken.

doodgeborenen De gegevens over doodgeborenen hebben sinds 1991 betrekking op de kinderen die na een zwangerschapsduur van ten minste 24 weken ter wereld zijn gekomen en die na de geboorte geen enkel teken van

levensverrichting hebben vertoond (ademhaling, hartactie, spieractie). Daarnaast worden overeenkomstig de aanbeveling van de Wereld Gezondheidsorganisatie de doodgeboren kinderen met een zwangerschapsduur van 28 weken of meer apart onderscheiden.

doodsoorzaken Betreffen steeds primaire doodsoorzaken. Slechts één ziekte of gebeurtenis kan worden aangemerkt als primaire doodsoorzaak, namelijk de ziekte of de gebeurtenis waarmee de keten van gebeurtenissen die tot de dood leidde, een aanvang nam.

echtelijk Een geboorte wordt als wettig of echtelijk aangeduid als de moeder op het moment van de geboorte wettig gehuwd is dan wel als zij wettig gehuwd is geweest én het kind is geboren binnen een periode van 307 dagen na de huwelijksontbinding. Alle andere geboorten worden niet-echtelijk genoemd. Het gaat bij niet-echtelijke geboorten dus om geboorten bij vrouwen die ongehuwd, verweduwd of gescheiden zijn.

echtscheidingen Over de periode tot en met september 1994 hebben de aantallen uitsluitend betrekking op de door een Nederlandse rechter uitgesproken vonnissen die zijn ingeschreven in de registers van de burgerlijke stand. Het maakte daarbij niet uit of de van echt scheidenden al dan niet tot de geregistreerde bevolking van Nederland behoorden. Vanaf oktober 1994 zijn alleen de echtscheidingen geteld waarvan ten minste één van de betrokken partners als ingezetene in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente is opgenomen. Het maakt daarbij niet uit of de echtscheiding al dan niet door een Nederlandse rechter is uitgesproken.

eerste generatie allochtonen Zie onder allochtonen.

emigratie Zie onder buitenlandse migratie.

erkenning (verkrijging van het Nederlanderschap door) Niet-Nederlandse kinderen die voor het bereiken van de meerderjarigheid door een Nederlandse vader worden erkend of door diens huwelijk worden gewettigd.

geboorten Betreft bevallingen, ongeacht de levensvatbaarheid van de kinderen.

Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens De GBA (Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens) is een geautomatiseerd persoonsregistratiesysteem van de gemeenten, in werking sinds 1 oktober 1994.

gestandaardiseerde sterfte Bij het (indirect) gestandaardiseerd sterftecijfer zijn de effecten van de verschillen in de samenstelling van de bevolking naar leeftijd en geslacht tussen de diverse jaren uitgeschakeld. De gemiddelde bevolking naar leeftijd en geslacht van Nederland over 1990 heeft als standaardbevolking gediend.

herkomstgroepering Zie onder allochtonen.

huishoudens Onderscheiden worden particuliere en institutionele huishoudens. Een *particulier huishouden* bestaat uit één of meer personen die alleen of samen in een woonruimte gehuisvest zijn en zelf in hun dagelijkse levensbehoeften voorzien. *Institutionele huishoudens* bestaan uit twee of meer personen voor wie in huisvesting en in dagelijkse levensbehoeften door derden bedrijfsmatig wordt voorzien. Het betreft de bewoners van instellingen zoals verpleeg-, bejaarden- en kindertehuizen, revalidatiecentra en gevangenissen die daar in principe langer dan een jaar (zullen) verblijven. Personen worden in zes verschillende *huishoudensposities* onderverdeeld. Allereerst worden de personen onderscheiden die niet deel uitmaken van een particulier huishouden, de zogenaamde institutionele be-

volking. Het gaat hierbij om personen die (in principe ten minste een jaar) zullen verblijven in verpleeg-, bejaarden- en kindertehuizen, opvoedingsinternaten, revalidatiecentra en gevangenissen. Vervolgens worden de personen onderscheiden die een eenpersoonshuishouden vormen. Deze personen worden als alleenstaand aangeduid. Alle overige personen behoren tot meerpersoonshuishoudens. Binnen deze huishoudens worden allereerst thuiswonende kinderen onderscheiden: alle in het huishouden van hun ouder(s) aanwezige ongehuwde eigen, pleeg-, adoptie- of stiefkinderen die zelf geen kinderen hebben. De personen die – al dan niet gehuwd – een gemeenschappelijke huishouding voeren met een vaste partner, worden als samenwonend aangeduid. Eenouders wonen niet samen met een vaste partner. De hiermee nog niet ingedeelde personen vallen in de categorie overig: 'samenwonende' personen zonder vaste partner en de bij een huishouden inwonende personen.

huwelijksluiting Over de periode tot en met september 1994 hebben de huwelijksluitingen betrekking op alle in Nederland gesloten huwelijken, ongeacht of de huwendes al dan niet tot de geregistreerde bevolking van Nederland behoorden. Vanaf oktober 1994 worden alle huwelijken geteld waarvan ten minste één van de huwelijkspartners als ingezetene in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente is opgenomen, ongeacht het land waar het huwelijk is gesloten.

Sinds 1 april 2001 is het in Nederland ook voor paren van gelijk geslacht mogelijk in het huwelijk te treden.

huwende personen Alle personen die op het moment van huwelijksluiting in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente als ingezetene staan ingeschreven.

immigratie Zie buitenlandse migratie.

ingewilligde asiolverzoeken Een ingewilligd asiolverzoek kan betrekking hebben op een asielaanvraag uit hetzelfde of een vorig jaar. Personen van wie het asiolverzoek wordt ingewilligd, krijgen een verblijfsrechtelijke status. Het gaat om personen aan wie een A-status wordt verleend, een VTV (Vergunning tot Verblijf) of een VVTV (Voorwaardelijke Vergunning tot Verblijf).

institutionele huishoudens Zie onder huishoudens.

legitimiteit Binnen (echtelijk) of buiten (niet-echtelijk) het huwelijk geboren.

levendgeborenen Betreffen alle, in Nederland geregistreerde, geboren en die enig teken van leven hebben vertoond, ongeacht de zwangerschapsduur.

levensverwachting Zie onder overlevingstafels.

naturalisatie (verkrijging van het Nederlanderschap door) Verlening van het Nederlanderschap vindt plaats door middel van zelfstandige- of medenaturalisatie. Het Nederlanderschap kan, onder bepaalde voorwaarden, worden verleend aan niet-Nederlanders die daarom verzoeken en meerderjarig zijn (zelfstandige naturalisatie). Medenaturalisatie betreft minderjarige kinderen die delen in de naturalisatie van de ouder(s).

niet-echtelijk Zie onder echtelijk.

niet-westers Zie onder allochtonen.

optie (verkrijging van het Nederlanderschap door) Onder bepaalde voorwaarden kan voor de Nederlandse nationaliteit geopteerd worden.

overledenen Betreft het aantal overledenen onder de geregistreerde bevolking van Nederland.

overlevingstafels Deze geven aan, hoeveel van 100 000 pasgeboren jongens, resp. meisjes de leeftijd van ½, 1½, 2½ jaar, enz. zullen bereiken op basis van de sterfteverhoudingen, die bij de bevolking gedurende een bepaalde periode zijn waargenomen. Tevens kan worden afgelezen hoe oud deze kinderen gemiddeld zullen worden. Bij iedere leeftijd staat in de overlevingstafel de levensverwachting vermeld. Dit geeft het aantal jaren aan dat de desbetreffende groep gemiddeld nog zal leven.

partnerschapsregistratie De registratie (ingevoerd per 1 januari 1998) is mogelijk voor paren van gelijk en van verschillend geslacht. In de meeste opzichten is het geregistreerd partnerschap vergelijkbaar met het huwelijk. Een duidelijk onderscheid tussen het geregistreerd partnerschap en het huwelijk betreft evenwel de relatie tussen de partners en de eventuele kinderen. Als een vrouw die geregistreerd partner is, een kind krijgt, is zij weliswaar automatisch de moeder van haar kind, maar haar mannelijke geregistreerd partner is alleen dan de juridische vader als hij, met toestemming van de moeder, het kind erkent.

perinatale sterfte Dit cijfer omvat de doodgeborenen na een zwangerschap van ten minste 28 weken (overeenkomstig de aanbeveling van de Wereld Gezondheidsorganisatie) en de overledenen binnen 1 week na de geboorte.

positie in het huishouden Zie onder huishoudens.

referentiepersoon De referentiepersoon is een statistische entiteit bedoeld om kenmerken van huishoudens aan te ontleen. Als sprake is van een paar dan wordt de man als referentiepersoon aangeduid. In geval van een paar van gelijk geslacht wordt de oudste van het paar als referentiepersoon aangeduid.

totaal echtscheidingspercentage Geeft het percentage huwelijken aan dat tot echtscheiding zal komen als in de toekomst dezelfde kansen op sterfte en echtscheiding blijven gelden als in het waargenomen kalenderjaar.

totaal vruchtbaarheidscijfer Dit cijfer kan worden opgevat als het gemiddelde aantal kinderen dat een vrouw krijgt of nog zal krijgen als de in het verslagjaar waargenomen leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers gedurende haar hele vruchtbare levensfase zouden gelden.

tweede generatie allochtonen Zie onder allochtonen.

uitzettingen Er vindt een fysieke verwijdering uit Nederland plaats ('verwijdering met de sterke arm').

van echt scheidende personen De betrokken personen die ten tijde van de inschrijving van het bedoelde vonnis in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente als ingezetene zijn ingeschreven.

vergunning voor asiel bepaalde tijd De VVA (Vergunning Voor Asiel) bepaalde tijd is ingevoerd per 1 april 2001. De vergunning wordt voor maximaal drie jaar afgegeven. Deze personen mogen werken op voorwaarde dat hun werkgever beschikt over een daartoe vereiste tewerkstellingsvergunning.

vergunning voor asiel onbepaalde tijd De VVA (Vergunning Voor Asiel) onbepaalde tijd is ingevoerd per 1 april 2001. Deze personen zijn vrij op de arbeidsmarkt (tewerkstellingsvergunning is niet vereist).

vergunning tot verblijf Asielzoekers aan wie een VTV (Vergunning tot Verblijf) werd verleend, werden niet erkend als politiek vluchteling maar werden toegelaten op grond van humanitaire overwegingen. Deze tijdelijke verblijfsvergunning gold voor een periode van maximaal vijf jaar. Vanaf 1 april 2001 wordt zij niet meer verstrekt.

verhuisde personen Hieronder worden verstaan alle verhuisde personen binnen Nederland die leiden tot verandering van gemeente van inschrijving (ook wel binnenlandse migratie genoemd) en verhuisde personen binnen een zelfde gemeente. De veranderingen van gemeente van inschrijving die in verband met grenswijzigingen tussen resp. samenvoeging van gemeenten in de basisadministratie worden geregistreerd, worden niet als verhuizing beschouwd.

vertrek onder toezicht Vertrek van afgewezen asielzoeker op eigen gelegenheid, waarbij – ter controle op het vertrek van de desbetreffende persoon – de reisdocumenten worden gezonden aan de doorlaatpost waarlangs de persoon Nederland zal verlaten.

verweduwende personen Personen die ten tijde van het overlijden van hun partner in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente als ingezetene staan ingeschreven.

verwijderde asielzoekers Verwijderingen vinden plaats als blijkt dat een asielzoeker niet (of niet langer) in Nederland mag verblijven, aangezien het verzoek om toelating definitief is afgewezen.

voorwaardelijke vergunning tot verblijf De VVTV (Voorwaardelijke Vergunning tot Verblijf) werd toegekend aan asielzoekers die vooralsnog niet naar hun land konden terugkeren omdat de situatie daar te gevaarlijk werd geacht. Deze verblijfsvergunning gold voor een periode van maximaal drie jaar. Vanaf 1 april 2001 wordt zij niet meer verstrekt.

westers Zie onder allochtonen.

wonend in instelling Zie onder huishoudens.

zuigelingensterfte Dit is de sterfte van kinderen jonger dan 1 jaar (dus voor dat zij hun eerste verjaardag hebben bereikt).

Demografie op het web

StatLine

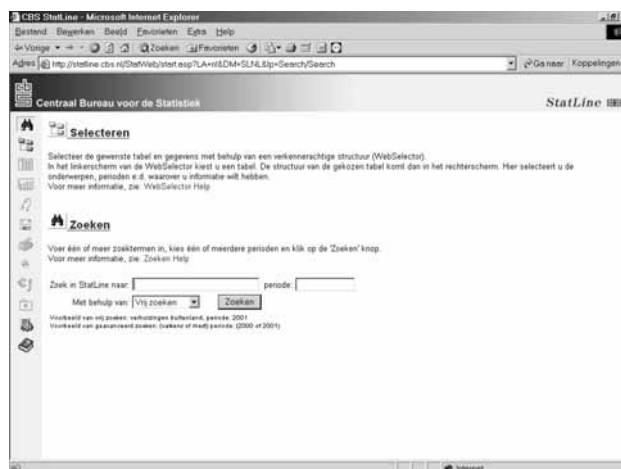
De cijfers van het CBS zijn beschikbaar via internet. Via internet kunt u toegang verkrijgen tot StatLine, de elektronische databank van het CBS. In StatLine vindt u statistische informatie over vele maatschappelijke en economische onderwerpen in de vorm van tabellen en grafieken. Deze resultaten kunt u bekijken, printen of opslaan. Naast de mogelijkheid om te zoeken met trefwoorden, kan met behulp van een Webselector een keuze worden gemaakt uit alle publicaties die zijn opgenomen in StatLine.

Hoe vindt u bevolkingscijfers in StatLine?

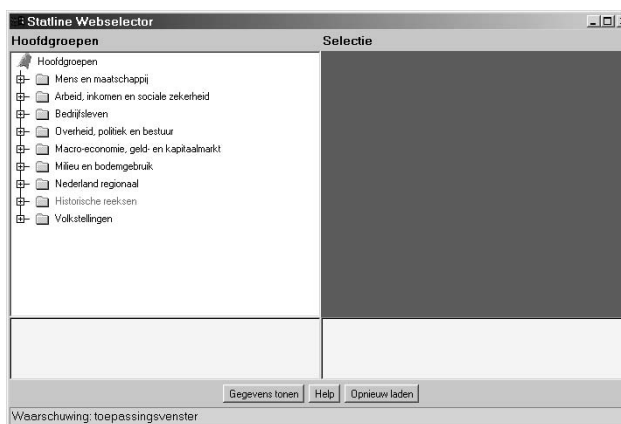
In StatLine zijn veel cijfers over bevolking te vinden. De snelste manier om deze cijfers te vinden, is als volgt. Ga naar de openingspagina van de CBS homepage (www.cbs.nl) en druk op de knop 'StatLine' aan de rechterzijde. U krijgt dan een scherm waarin u een zoekopdracht kunt geven (*figuur 1*). Als u op 'Selecteren' klikt, krijgt u een scherm met de themastructuur binnen StatLine te zien, de 'StatLine Webselector' (*figuur 2*).

Binnen de Webselector kunt u via de themastructuur snel gegevens over bevolking opvragen. Door op het plusje voor 'Mens en maatschappij' te klikken, komt u bij 'Bevolking' terecht. Als u vervolgens op het plusje voor 'Bevolking' klikt, krijgt u een lijst met publicaties en submappen (figuur 3). In de submappen vindt u informatie over bijvoorbeeld huishoudens, geboorte en immigratie en emigratie. Ter illustratie is in figuur 3 de publicatie 'Bevolkings; kerncijfers' geselecteerd. In het rechterdeel van de Webselector ziet u vervolgens een overzicht van de onderwerpen in deze publicatie. Hier kunt u door binnen de tabbladen 'Onderwerpen' en 'Perioden' te selecteren uw eigen tabel samenstellen. Als u uw tabel heeft samengesteld, drukt u op 'Gegevens tonen' onderaan het scherm. U krijgt nu de tabel op het scherm te zien. Uiteraard kunt u deze tabel afdrukken of opslaan op schijf. Als u op het pictogram met de diskette ('tabel bewaren') links van de tabel klikt, krijgt u de keuze om de tabel op te slaan in excel-formaat of enig ander formaat. Via het pictogram met de drie mapjes ('tabel selecteren') links van de tabel kunt u terugkeren naar de webselector.

1. Zoeken in StatLine

2. StatLine Webselector

3. Bevolking in StatLine

Inhoudsopgave vanaf 1^e kwartaal 2003

	<i>Kwartaal</i>	<i>Jaar</i>	<i>Pag.</i>
Bevolkingsstructuur en -ontwikkeling			
– Groei Nederlandse bevolking neemt af	I	2003	4
– Demografie van de jeugd, 2002	I	2003	11–20
– Relatief sterke toename honderdplussers	I	2003	67–70
– Tempo bevolkingsgroei blijft afnemen	II	2003	4
– Demografie van Nederland, 2003	IV	2003	12–30
– Administratieve correcties in de bevolkingsstatistieken	V	2003	46–51
– Laagste bevolkingsgroei in twintig jaar	II	2004	4
– Grootste vertrekoverschot sinds jaren vijftig	III	2004	4
– Bijna 1300 honderdplussers	III	2004	6
– Bevolkingsgroei verder gedaald	IV	2004	4
– Bevolkingsgroei in de EU-25 en in Nederland	IV	2004	9
– Bevolkingsdichtheid	IV	2004	10
Bevolking naar regio			
– Aandeel niet-westerse allochtonen in Amsterdam	I	2004	8
– Ontwikkeling van het aantal gemeenten sinds 1900	I	2004	56–57
– Top-25 van gemeenten met grote gezinnen	II	2004	7
– Aandeel niet-westerse allochtonen per buurt, Rotterdam	I	2004	12
– Bevolkingsdynamiek in de 4 grote steden	II	2004	59–68
– Top-10 van gemeenten naar de vier grote niet-westerse herkomstgroeperingen	III	2004	7
– Kinderrijke buurten in Amsterdam en Rotterdam	III	2004	12
Bevolking naar nationaliteit en geboorteland			
– Allochtonenprognose 2002–2050: bijna twee miljoen niet-westerse allochtonen in 2010	I	2003	34–41
– Demografie van de Indische Nederlanders, 1930–2001	I	2003	58–66
– Niet-westerse derde generatie in 2003	III	2003	45–49
– Schatting aantal niet-westerse allochtonen in de afgelopen dertig jaar	III	2003	50–53
– Demografie van vijf niet-westerse herkomstgroepen vanaf 1972	III	2003	54–61
– Herkomst van niet-westerse allochtonen	IV	2003	7
– In Nederland relatief veel personen die in het buitenland zijn geboren	IV	2003	9
– 900 duizend personen met meer dan één nationaliteit	I	2004	7
– Afghanen in Nederland	I	2004	49–52
– Gemiddelde leeftijd niet-westerse allochtonen neemt toe	II	2004	5
– Een op 18 inwoners heeft dubbele nationaliteit	II	2004	5
– Aandeel niet-westerse allochtonen per buurt, Rotterdam	II	2004	12
– Iraniërs in Nederland	II	2004	54–58
– Naturalisaties in 2002	II	2004	69–72
– Kaapverdianen in Nederland	III	2004	85–89
– Aandeel niet-westerse allochtonen per buurt, Den Haag en Utrecht	IV	2004	11
– Allochtonen aan het werk	IV	2004	75–84
Vruchtbaarheid en geboorteregeling			
– Geboorten steeds vaker in nazomer	II	2003	10
– Vruchtbaarheid in Urk het hoogst, in Vaals het laagst	III	2003	7
– Effect van seksevoorkeur op gezinsvorming	IV	2003	44–45
– Tienermoeders: recente trends en mogelijke verklaringen	I	2004	13–22
– Geboorteregeling in 2003	I	2004	23–27
– Forse groei aantal niet-echtelijke geboorten	II	2004	5
– Top-25 van gemeenten naar aandeel niet-echtelijke geboorten	IV	2004	7
– Seizoensfluctuaties in geboorten: veranderde patronen door planning?	IV	2004	14–22
Sterfte en doodsoorzaken			
– In Nederland relatief weinig verkeersdoden	II	2003	9
– Sterfte aan dementie	II	2003	24–28
– Medische beslissingen rond het levenseinde in 2001	II	2003	29–32
– In Nederland relatief weinig zelfmoorden	III	2003	9
– Zelfdoding in de afgelopen eeuw	III	2003	10
– Sterftekansen en doodsoorzaken van niet-westerse allochtonen	III	2003	12–27
– Doodsoorzaken op hoge leeftijd	III	2003	28–29

– Drugsgelateerde sterfte	III	2003	30–32
– Moord en doodslag 1997–2001	III	2003	33–35
– Geschiedenis van de Nederlandse doodsoorzakenstatistiek	III	2003	36–37
– Sterfte aan kanker in 1952 en 2002	IV	2003	10
– Verschillen in zuigelingensterfte	I	2004	10
– Trends in doodsoorzaken, 1970–2002	I	2004	34–39
– Recente ontwikkelingen rond zelfdoding in Nederland	I	2004	40–48
– Meer crematies dan begrafenissen	II	2004	5
– Aantal verkeersdoden stijgt licht in 2003	II	2004	6
– Sterfte door hart- en vaatziekten	II	2004	10
– Moord en doodslag in Nederland, 1992–2001	II	2004	24–32
– Depressie, hartziekte en sterfte bij ouderen	II	2004	33–35
– Ontwikkelingen rond de perinatale sterfte in Nederland	III	2004	15–31
– Ontwikkelingen in alcoholgerelateerde sterfte in Nederland	III	2004	32–39
– Sterftetrends onder ouderen in zeven Europese landen van 1950–1999	III	2004	40–51
– Crimineel leven: vroeg en niet-natuurlijk sterven	III	2004	52–59
– Analyse van doodsoorzaken op basis van overlevingstafeltechnieken, 1970–2003	IV	2004	23–36
– Dodelijke ongevallen in de privésfeer	IV	2004	37–42

Migratie en verhuizingen

– Asielverzoeken: veel minder in Nederland, stabiel in EU	I	2003	9
– Een derde van de immigranten binnen zes jaar weer vertrokken	I	2003	45–48
– Ontwikkelingen in de volgmigratie van asielmigranten	II	2003	13–19
– Arbeidsmigranten en hun gezinnen	II	2003	20–23
– Minder immigranten dan emigranten	III	2003	4
– Herkomst van niet-westerse allochtonen	IV	2003	7
– Regionale vestigingspatronen van immigranten, 1988–2002	IV	2003	38–43
– Oudkomers en tweede generatie allochtonen	I	2004	53–55
– Minder immigranten	II	2004	5
– Afname asielaanvragen	II	2004	9
– Migranten: wie komen, wie gaan terug en wie laten hun gezin overkomen?	II	2004	36–42
– Immigratie uit Europese Unie hangt samen met conjunctuur	II	2004	43–44
– Immigranten op de arbeidsmarkt	II	2004	45–53
– Helpt Nederlandse emigranten keert weer terug	IV	2004	43–45

Huwelijkssluiting, relatievorming en -ontbinding

– Echtscheidingskansen van allochtonen: berekeningsmethode	I	2003	49–53
– Echtscheidingskansen van allochtonen: specifieke groepen	I	2003	54–57
– Flitsscheidingen in 2002	II	2003	11–12
– Allochtone huwelijken	II	2003	33–36
– Echtscheidingskansen van allochtonen: huwelijkscohorten 1991–2000	IV	2003	35–37
– Uitstel van samenwonen	I	2004	28–29
– Echtscheidingenkansen van allochtonen met of zonder kinderen	I	2004	30–33
– Steeds later in het huwelijk	II	2004	5
– Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw	II	2004	19–23
– Bijna 400 duizend personen kiezen voor een lat-relatie	III	2004	60–63
– Bijna 5 duizend flitsscheidingen in 2003	III	2004	64–66
– Financiële gevolgen van de beëindiging van ongehuwd samenwonen voor man en vrouw	III	2004	67–74
– Trends in samenwonen en trouwen	IV	2004	46–60
– Financiële gevolgen van echtscheiding op de lange termijn	IV	2004	85–89

Huishoudens en gezinnen

– Huishoudensontwikkelingen bij allochtonen	II	2003	37–44
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar type en grootte	II	2003	54–58
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar huishoudenspositie	II	2003	59–65
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar burgerlijke staat	II	2003	66–74
– Demografische levensloop van jongeren na het uit huis gaan	III	2003	38–44
– Demografie van gezinnen	IV	2003	31–34
– Top-25 van gemeenten met grote gezinnen	II	2004	7
– Empty nest-moeders	II	2004	14–18
– Het gezinsdal: verandering van koopkracht na het krijgen van kinderen	IV	2004	61–67
– De Virtuele Volkstelling 2001: gezin en werk	IV	2004	68–74
– Bevolkingsaantal instellingen en tehuisen daalt verder	IV	2004	90–91

Prognoses en scenario's

– Bevolkingsprognose 2002–2050: anderhalf miljoen inwoners erbij	I	2003	21–26
– Bevolkingsprognose 2002–2050: veronderstellingen	I	2003	27–33

– Allochtonenprognose 2002–2050: bijna twee miljoen niet-westerse allochtonen in 2010	I	2003	34– 41
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar type en grootte	II	2003	54– 58
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar huishoudenspositie	II	2003	59– 65
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar burgerlijke staat	II	2003	66– 74
– Bevolkingsprognose 2003–2009: tragere bevolkingsgroei	I	2004	58– 65
– Bevolkingsscenario's voor Nederland	I	2004	66– 76
– Lange-termijn allochtonenscenario's voor Nederland	I	2004	77– 82
– Enkele demografische en economische scenario's doorgelicht	I	2004	83– 88

Internationaal

– Asielverzoeken: veel minder in Nederland, stabiel in EU	I	2003	9
– In Nederland relatief weinig verkeersdoden	II	2003	9
– In Nederland relatief weinig zelfmoorden	III	2003	9
– In Nederland relatief veel personen die in het buitenland zijn geboren	IV	2003	9
– Verschillen in zuigelingensterfte, 1960–2001	I	2004	10
– Eenoudergezinnen in EU 9 procent van alle huishoudens met kinderen	III	2004	9
– Minder asielzoekers in de Europese Unie	III	2004	80– 84

Overig

– Veel uitkeringen onder niet-westerse allochtonen	I	2003	42– 44
– Doorstroom niet-westerse allochtone scholieren naar vervolgonderwijs	II	2003	45– 49
– Niet-westerse allochtonen in het voltijd hoger onderwijs	II	2003	50– 53
– Steeds vaker twee werkende ouders in gezinnen met jonge kinderen	III	2003	6
– Afbakenen van moeilijk waarneembare bevolkingsgroepen	III	2003	62– 68
– Provincie Utrecht telt relatief meeste hoogopgeleiden	IV	2003	6
– Het effect van non-respons onder allochtonen	IV	2003	52– 57
– Zorg voor hulpbehoevende ouders	III	2004	75– 79
– Werk en uitkering van Turkse en Marokkaanse immigranten	III	2004	90– 96
– Ziekenhuisopnamen naar herkomstgroepering en diagnose, 1995–2001	III	2004	97–121
– Respons van eerste generatie allochtonen in het POLS	IV	2004	92– 97

Andere CBS-publicaties

Statistisch Jaarboek

Dit boek bevat cijfers over alle aspecten van de Nederlandse samenleving: bevolking, inkomen, economie, prijzen, financiële markten, milieu en vele andere onderwerpen. Het verschijnt jaarlijks in januari.

Jaarlijks, 529 blz., € 25,75, incl. cd-rom.

ISSN 0924-2686. Kengetal A-26.

Statistisch bulletin

Het Statistisch bulletin verschijnt wekelijks met de meest recente uitkomsten van alle statistische onderzoeken van het CBS.

www.cbs.nl

ISSN 0166-9680.

De Nederlandse Economie

Met deze publicatie beoogt het CBS op prettig leesbare wijze een breed en samenhangend overzicht te geven van de economie in Nederland. Behalve financieel-economische ontwikkelingen komen ook de arbeidsmarkt, bevolking, welzijn, milieu en regionale onderwerpen aan de orde. Door Nederland te spiegelen aan het buitenland, wordt bovendien de internationale positie van ons land belicht.

Jaarlijks ca. 350 blz., € 14,25.

ISBN 903573215 4. Kengetal P-19.

Kennis en economie 2003

Kennis wordt tegenwoordig als de vierde productiefactor gezien naast de traditionele factoren: land, arbeid en kapitaal. In de publicatie Kennis en economie 2001 staan de uitkomsten van de R&D-enquête over 1999 centraal. Naast de vergelijking met Nederlandse gegevens van voorgaande jaren, worden de uitkomsten ook in een internationaal perspectief geplaatst: de cijfers van andere landen binnen de EU en de OESO worden hier ook gepresenteerd.

Jaarlijks, 240 blz., € 30,00.

ISSN 9035729758 4. Kengetal K-300.

De digitale economie 2003

Deze nieuwe CBS-publicatie beschrijft de omvang en groei van de binnenlandse ICT-sector. Voorts wordt aandacht besteed aan het gebruik van internet door huishoudens en aan de activiteiten door het Nederlandse bedrijfsleven op internet en andere elektronische netwerken. Daarnaast worden genoemde ontwikkelingen in Nederland vergeleken met die in de ons omringende landen.

Jaarlijks, 219 blz., € 16,15.

ISBN 903573020 9. Kengetal P-34.

Nationale Rekeningen

Deze publicatie geeft een compleet overzicht van de stand en de ontwikkeling van onze economie. Bevat gedetailleerde gegevens over de bedrijfstakken, over groepen producten en over ondernemingen, huishoudens en de overheid.

Jaarlijks ca. 300 blz., € 42,55.

ISBN 903572708 8. Kengetal P-2.

De Nederlandse conjunctuur

Met de in 2000 opgestarte publicatie De Nederlandse conjunctuur wordt de basis van de vele CBS-conjunctuurgegevens een gedetailleerd, samenhangend overzicht gegeven van de recente ontwikkelingen in de Nederlandse economie. De samenhang wordt onder andere bereikt door het gebruik van de uitkomsten van de Kwartaalrekeningen, die een systematische beschrijving van de economie geven.

Kwartaal, € 46,50 per jaar.

ISSN 1566-3191. Kengetal P-104.

Teletekst

Conjunctuurinformatie en de meest recente CBS-persberichten staan op pagina 506 en 507 van NOS-Teletekst.

Internet

De CBS-website is te bereiken via <http://www.cbs.nl>. De site bevat statistische kerncijfers over de Nederlandse samenleving. Actuele statistische uitkomsten staan in persberichten die kunnen worden gedownload.

StatLine

StatLine is de gratis elektronische centrale databank van het CBS. In StatLine vindt u statistische informatie in de vorm van tabellen, teksten en grafieken. Alle resultaten kunt u bekijken, printen of exporteren. StatLine bevat tevens tijdreeksen over vele maatschappelijke en economische onderwerpen, over de regio en de conjunctuur. U kunt StatLine vinden op onze website:

<http://www.cbs.nl/> of direct via: <http://statline.cbs.nl/>.

De publicaties van het CBS kunnen besteld worden bij de bestelservice van het CBS te Heerlen, fax (045) 570 62 68 of e-mail verkoop@cbs.nl of via de boekhandel.

Alle publicaties zijn ter inzage of kunnen in bruikleen worden verkregen bij de bibliotheek van ons Bureau in beide vestigingen. Tevens is in beide vestigingen een boekwinkel waar alle publicaties tegen contante betaling kunnen worden gekocht.

Richtlijnen voor auteurs

Voor publicatie in Bevolkingstrends komen artikelen en korte bijdragen in aanmerking die betrekking hebben op de demografie van Nederland. Ook onderzoek naar variabelen die de demografische ontwikkelingen en ruimtelijke verschillen in bevolkingskenmerken beïnvloeden, zoals onderwijs en gezondheid, kunnen in Bevolkingstrends worden opgenomen. Gezien de onafhankelijke en objectieve opstelling van het Centraal Bureau voor de Statistiek, dienen de bijdragen vrij te zijn van subjectieve interpretaties en beleidsaanbevelingen.

Voor nadere informatie over de mogelijkheid tot plaatsing van externe bijdragen en voor richtlijnen met betrekking tot de kopij kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur: Joop Garssen, e-mail: Bevolkingstrends@cbs.nl.